

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

**ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ВИПУСК 35**

**Львів
Національна академія сухопутних військ
2021**

УДК 94(477+100)(082)
В 53

Збірник внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук, категорія «Б» (Наказ Міністерства науки і освіти України від 17.03.2020 року № 409)
Індексується в наукометричних базах
Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CrossRef,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory (Ulrichsweb),
ERIH PLUS, WorldCat.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національної академії сухопутних військ
(протокол від 11.04.2021 року № 22)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 22391-12291 ПП – видане 24 жовтня 2016 року.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор (головний редактор); Слюсаренко Андрій, доктор історичних наук, доцент (заступник головного редактора); Ткачук Павло, доктор історичних наук, професор; Куромія Гуроакі, доктор історичних наук, професор (США); Йокубаускас Вітаутас, доктор гуманітарних наук, старший науковий співробітник (Литва); Шуміло Мірослав, доктор габілітований, професор (Польща); Крушинські Марцін, доктор габілітований, професор (Польща); Смирнов Андрій, кандидат історичних наук, доцент; Шляхта Богдан, доктор габілітований, професор (Польща); Трофимович Лілія, кандидат історичних наук, доцент; Возний Ігор, доктор історичних наук, професор; Маїталір Вадим, доктор історичних наук, доцент; Мачюліс Дангірас, доктор гуманітарних наук з історії (Литва); Дурбас Малгожата, доктор габілітований, професор (Польща); Турчак Олександр, кандидат історичних наук, доктор юридичних наук, професор; Надрага Марта, кандидат історичних наук, старший дослідник; Харук Андрій, доктор історичних наук, професор; Виздрік Віталій, доктор історичних наук, доцент; Куцька Олеся, доктор історичних наук, доцент; Соляр Ігор, доктор історичних наук, доцент; Якимович Богдан, доктор історичних наук, професор; Голубко Віктор, доктор історичних наук, професор; Литвин Микола, доктор історичних наук, професор; Чьєвек Генрих, доктор габілітований, професор (Польща); Войтович Леонтій, доктор історичних наук, професор; Шеломенцев-Терський Святослав, доктор історичних наук, професор; Сухий Олексій, доктор історичних наук, професор; Франц Мацей, доктор габілітований, професор (Польща); Кривизюк Леонід, кандидат історичних наук, доцент; Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, професор; Бураков Юрій, кандидат історичних наук, доцент (науковий редактор); Щеглов Андрій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар).

В 53 Військово-науковий вісник. – Випуск 35. – Львів: НАСВ, 2021. – 308 с.
ISSN № 2313-5603

35-й випуск «Військово-наукового вісника» містить статті з історії України, всесвітньої історії, історії озброєння і військової техніки, локальних воєн та збройних конфліктів сучасності.

Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

ISSN № 2313-5603

© Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2021

УДК 351.86

КУШНІР В.О.

<https://orcid.org/0000-0002-0805-4092>

ЇЖУТОВА І.В.

<https://orcid.org/0000-0002-2614-7014>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.3-17>

ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ У СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ

У статті зроблено історико-ретроспективний аналіз формування та розвитку системи стратегічних комунікацій у секторі безпеки і оборони України та запропоновано напрямки розвитку державного механізму стратегічних комунікацій (далі – СК) на основі унікального досвіду, отриманого під час роботи у районі бойових дій в ході Антитерористичної операції, операції Об'єднаних сил та досвіду держав – членів НАТО. Проаналізовано специфіку й ефективність найпоширеніших форм комунікацій у Міністерстві оборони та Збройних Силах України, обґрунтовано шляхи удосконалення державного механізму СК у секторі безпеки і оборони України. Особливістю війни гібридного типу є те, що вона добре замаскована і націлена не на фізичне захоплення усієї країни, а на отримання контролю над державою, який досягається через вплив на населення, політиків, бізнес, силові структури. Тому протидія гібридним загрозам вимагає уваги до підвищення стійкості всього суспільства. Базою джерел дослідження стали наукові праці щодо СК, нормативно-правова база та досвід роботи за напрямом СК.

Ключові слова: система стратегічних комунікацій, сектор безпеки і оборони України, історія розвитку стратегічних комунікацій в Україні.

Актуальність проблеми. Актуальність статті обумовлена пошуком ефективних способів діяльності органів державного управління в умовах стрімкого розвитку сучасного інформаційного світу, його динамічної зміни, підвищення рівня та кількості гібридних загроз, появи великої кількості дезінформації, неправдивої та маніпулятивної інформації, високого рівня пропаганди проти

Кушнір Вікторія Олександрівна, докторант навчально-наукового центру стратегічних комунікацій у сфері забезпечення національної безпеки та оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (м. Київ).

Їжцова Ірина Володимирівна, начальник кафедри стратегічних комунікацій навчально-наукового центру стратегічних комунікацій у сфері забезпечення національної безпеки та оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (м. Київ).

© Кушнір В. О., Їжцова І.В., 2021

України. Ефективною відповіддю боротьби з ними є саме стратегічні комунікації (далі – СК), які є скоординованим, комплексним і синхронізованим інструментом протидії викликам і загрозам сучасності, що успішно реалізується в державах – членах НАТО, а в Україні був унормований з 2015 року.

Постановка проблеми. Пошук ефективних шляхів удосконалення роботи державних механізмів у сфері СК у секторі безпеки і оборони України залишається актуальним. На сьогодні питання функціонування системи СК у секторі безпеки і оборони, її нормативно-правове врегулювання розкриті доволі широко, але дослідженню становлення та розвитку системи в Україні не приділяється достатньої уваги.

Успішність реалізації процесу СК полягає у детальному аналізі набутого за останні роки вітчизняного досвіду та новітніх напрацювань країн-партнерів.

Виклад основного матеріалу. Побудова ефективної системи координації дій влади, синхронізація з основними каналами комунікації, функціонування єдиної системи взаємодії усіх органів влади в інформаційній сфері з метою узгодженого інформування різних аудиторій про ситуацію в Україні є актуальним завданням для нашої країни, зокрема в умовах інформаційної агресії. Головним комплексом заходів для реалізації зазначених завдань виступають СК. У вітчизняній науці СК стали об'єктом досліджень Г. Почепцова ще у 2008 році, який вказав на основні відмінності їх використання в державному управлінні, політиці та бізнесі як «м'яку силу» інформаційних операцій і їх вплив як інноваційний тип комунікаційного інструментарію. Автор також виділив компонент СК – публічну дипломатію як метод просування своєї «картини світу» іноземним аудиторіям, а також обґрунтував сутність наративу та наративного контролю в контексті віртуального конструювання дійсності (*Стратегические коммуникации: стратегические коммуникации в политике, бизнесе и государственном управлении, 2008: 23*).

Пожвавлення СК в Україні зумовлюється необхідністю протистояння «гібридній агресії», що була розв'язана у 2014 році Російською Федерацією (далі – РФ) проти України.

Йдеться, зокрема, про нейтралізацію інформаційних впливів РФ, що дестабілюють міжнародні відносини та міжнародний інформаційний контент, уносять істотні збурення в міжнародну й внутрішню картину СК, світовий та регіональний «порядок денний».

Питання розвитку системи СК в Україні на державному рівні було порушено у 2014 році за результатами ухвалених на Уельському саміті НАТО рішень щодо підтримки України в умовах агресії РФ. Альянс наголосив на тому, що володіє необхідними інструментами та процедурами для ефективної боротьби з гібридними загрозами, та підкреслив необхідність розвитку СК (*Wales Summit Declaration, 2014*).

Співпрацю Апарату Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) та НАТО у сфері СК розпочато у межах підготовки та проведення конференції «Стратегічні комунікаційні виклики: можливості реагування на дезінформацію у контексті гібридної війни» (У Києві відбувся семінар «Стратегічні комунікаційні виклики: можливості та реагування, 25 Nov. 2014).

Згодом у лютому 2015 року Місія України при НАТО висловила готовність розпочати переговори щодо започаткування програми Партнерства у сфері стратегічних комунікацій, а також запропонувала Апарату РНБО стати координаційним центром та головним партнером від української сторони у зазначеному проєкті.

Менш ніж за рік у Стратегії національної безпеки України було визначено нові загрози інформаційній безпеці держави, як-то ведення інформаційної війни проти України та відсутність цілісної комунікативної політики держави, що може призвести до формування російськими засобами масової комунікації (далі – ЗМІ) альтернативної до дійсності спотвореної інформаційної картини світу (*Про Стратегію національної безпеки України, 2015*).

У цей же час секретар РНБО України О. Турчинов та Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг підписали Дорожню карту партнерства у сфері стратегічних комунікацій (далі – Дорожня карта), де було визначені загальні цілі та завдання, формат співпраці, джерела фінансування та очікувані результати, а саме: розвиток здатності України здійснювати ефективні комунікації, що допоможуть забезпечити тіснішу взаємодію між усіма зацікавленими суб'єктами, як урядовими, так і неурядовими.

У Дорожній карті також визначено основні напрями роботи:

на стратегічному рівні – створення самодостатньої внутрішньо-відомчої та урядової / міжвідомчої системи стратегічних комунікацій; розроблення і реалізація національної стратегії України у галузі стратегічних комунікацій; створення системи підготовки у галузі стратегічних комунікацій (підготовка інструкторів);

на оперативному рівні – вдосконалення нормативних документів, що регламентують процес комунікації у структурах безпеки і оборони; підвищення ефективності державних ЗМІ;

на тактичному рівні – невідкладні заходи з підготовки наявного персоналу у галузі зв'язків з громадськістю / публічної дипломатії в оборонних і безпекових структурах (*Дорожня карта Партнерства у сфері стратегічних комунікацій...*, 2015).

Імплементация Дорожньої карти започаткувала процес створення системи стратегічних комунікацій у державі та внесення змін до нормативно-правових документів загальнодержавного значення.

Термін «стратегічні комунікації», що включений до документів НАТО, сьогодні офіційно вживається в нормативно-правових документах України. У Воєнній доктрині 2015 року «стратегічні комунікації» визначено як «скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних і психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави» (*Про нову редакцію Воєнної доктрини України*, 2015).

Нормативним актом, в якому створення та впровадження системи СК у секторі безпеки і оборони окреслюється одним з основних напрямів ефективного розвитку сектору безпеки і оборони в сучасних умовах, став Указ Президента України від 14 березня 2016 року №92/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України». В цьому документі одним із принципів ефективного розвитку системи управління сектором безпеки і оборони вказані ефективні СК між суб'єктами сектору безпеки і оборони України (*Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України*, 2016).

В оборонному відомстві одним із перших документів, що унормовував терміни та визначення СК, визначив суб'єктів СК та їх відповідальність, була Концепція стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 22.11.2017 №612 (далі – Концепція). Відповідно до неї, «узгоджене та своєчасне застосування СК має вирішальне значення у протистоянні загрозам в інформаційному просторі, стає джерелом активного розповсюдження інформації у ЗМІ та реагування на поширення неправдивої інформації» (*Наказ Міністерства оборони України № 612*, 2017).

Зазначимо, що у 2014 році підрозділи зі зв'язків з громадськістю, які частково виконували функції СК, міністерств і відомств, що входять до складу сектору безпеки і оборони України, не були готові до повноцінного протистояння гібридним атакам противника. Давалася ознака недосконалої технічної оснащеності, недостатній досвід роботи з іноземними ЗМІ в умовах кризи, відсутність досвіду роботи в умовах бойових дій; відсутність досконалої системи акредитації журналістів для їх роботи на сході України. На перших етапах існувала проблема розуміння вищим військовим керівництвом країни необхідності системної роботи з громадськістю. Системна робота була поетапно налагоджена лише через рік. Тож під час історико-ретроспективного аналізу формування та розвитку системи СК у секторі безпеки і оборони України необхідно брати до уваги аналіз основних окремих системних елементів СК: зв'язків із громадськістю, публічної дипломатії, міжвідомчої координації, військових зв'язків з громадськістю тощо.

З початком інтенсивних бойових дій на сході України результатом скоординованої взаємодії представників структур сектору безпеки і оборони було прийняття рішення щодо формування першого об'єднаного пресцентру у районі ведення бойових дій з метою інформування населення України та міжнародної спільноти про події, що відбуваються в Україні. У роботі зазначеного пресцентру брали участь представники пресслужб Міністерства оборони України, Національної гвардії України, Міністерства внутрішніх справ України, Прикордонної служби України, Служби безпеки України та ін. Саме у цей час було сформовано медіапул українських журналістів, які висвітлювали події у районі проведення бойових дій та регулярно здійснювали виїзди на лінію зіткнення. У 2014 році кількість журналістів, які працювали щоденно у районі проведення Антитерористичної операції, сягала 50-70 чоловік, що ускладнювало роботу об'єднаного пресцентру. Спостерігалось значне навантаження на пресцентр через цілодобове інформування журналістів, щогодинні включення до прямих телевізійних ефірів, роботу зі спростування фейків, організацію та проведення брифінгів для представників українських та іноземних ЗМІ.

Вартим уваги залишається факт налагодження міжвідомчої координації комунікаційних підрозділів сектору безпеки і оборони. Завдяки зазначеній роботі з кінця 2015 року на базі інформантства

«Укрінформ» проводилися щотижневі спільні наради з метою обміну інформацією та координації планів щодо спільних заходів. До нарад запрошувалися представники Адміністрації Президента України, РНБО, Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України (далі – ЗС України), Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Міністерства закордонних справ України, Державної служби України із надзвичайних ситуацій та національні медіаексперти. Спільні рішення допомагали скоординовано та синхронізовано відповідати на гібридні виклики, робити це оперативно, якісно й переконливо. В ході таких дискусій формувалися й матеріали для щоденних брифінгів спікера Міністерства оборони, перевірялися втрати в ході бойових дій серед структур силового блоку.

Події, що розгорталися на сході України, згуртовували військових і цивільних громадян України. З початком другої хвилі мобілізації за ініціативи керівництва Міністерства оборони України проводився відбір серед мобілізованих із метою залучення до роботи у медіаструктурах оборонного відомства та ЗС України. Перші 25 чоловік, серед яких були відомі українські журналісти, отримали відповідну фахову підготовку та посилили роботу підрозділів зв'язків з громадськістю ЗС України. У подальшому відбір таких кандидатів проводився на постійній основі.

Поступово налагоджувалися державні механізми у сфері зв'язків з громадськістю. У 2015 році завдяки скоординованим діям підрозділів зв'язків з громадськістю Міністерства оборони України та Служби безпеки України було удосконалено систему акредитації журналістів, розроблено дворівневу систему акредитації для їх роботи на сході України. Ця система передбачала видачу персоналізованих прескарт акредитованим представникам ЗМІ.

Починаючи з 2014 року, від початку російської агресії проти України, і до 2019 року, понад 6 тис. журналістів отримали акредитацію у районі бойових дій, серед них – приблизно 2 тис. – представники іноземних ЗМІ.

У 2015 році за порадами американських експертів запроваджено проєкт «Embedded journalist», під час дії якого прикріплені до військової частини іноземні журналісти могли перебувати на лінії зіткнення тривалий час. Серед таких журналістів були представники найрейтинговіших світових ЗМІ.

Налагоджувалися державні механізми у сфері публічної дипломатії: для інформування міжнародної спільноти у 2014 році започатковано проведення щотижневих зустрічей з військовими аташе з різних країн. Під час таких зустрічей представники іноземних держав були поінформовані про перебіг подій на лінії бойового зіткнення, отримували інформацію про сили і засоби агресора на території України та довкола її кордону, а також про роботу підрозділів ЗС України із цивільним населенням в районі ведення бойових дій.

У 2014 році одним із важливих об'єднуючих майданчиків для висвітлення подій в районі бойових дій та в Україні стала Громадська організація «Український кризовий медіа центр» (далі – УКМЦ). На базі УКМЦ на щоденній основі проводилися брифінги спікерів від Адміністрації Президента України, Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державної служби України із надзвичайних ситуацій, які інформували про стан справ у районі бойових дій та надавали інформаційні докази російських військових злочинів в Україні представникам вітчизняних та іноземних ЗМІ.

У 2015 році було створено Міністерство інформаційної політики України (нині – Міністерство культури та інформаційної політики України) – колишній центральний орган виконавчої влади, який було визначено головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики щодо інформаційного суверенітету України, державного іномовлення та інформаційної безпеки. Одним із основних завдань, покладених на Міністерство інформаційної політики, було забезпечення розбудови в Україні системи державних стратегічних комунікацій. Міністерством інформаційної політики було реалізовано серію важливих іміджевих та інформаційних проєктів (*Про Доктрину інформаційної безпеки України, 2016*).

Варто нагадати, що у 2014 – 2016 роках комунікаційні спроможності Міністерства оборони та ЗС України реалізовувалися силами відомчого координуючого підрозділу із комунікації та залучених у сили і засоби Антитерористичної операції представників військових ЗМІ, таких як: Центральні друковані органи Міністерства оборони України газета «Народна армія», журнал «Військо України», газета «Крила України» та газета «Флот України», а також Центральна телерадіостудія та телерадіостудія «Бриз» Міністерства оборони України.

У Доктрині інформаційної безпеки Міністерству оборони України були визначені окремі завдання, у тому числі реалізація яких покладалася на військові ЗМІ Міністерства оборони України: організації зв'язків з українськими та іноземними ЗМІ щодо висвітлення ситуації в районі проведення Антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях; супроводження інформаційними засобами виконання завдань оборони України; донесення достовірної інформації до військовослужбовців ЗС України, інших військових формувань, зокрема через військові ЗМІ (Про Доктрину інформаційної безпеки України, 2017).

Для реалізації зазначених та інших завдань щодо роботи в умовах кризових ситуацій, а також удосконалення механізмів реалізації завдань з інформаційної безпеки Міністерством оборони України було реалізовано заходи з реформування підпорядкованих медійних структур.

Відповідно до Закону України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» та спільної директиви Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗС України, у 2018 році у Міністерстві оборони України проводились заходи реформування Центральних друкованих органів Міністерства оборони України – газети «Народна армія» та журналу «Військо України» (*Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації, 2018*).

Відповідно до Закону України «Про інформаційні агентства» (*Закон України «Про інформаційні агентства», 2019*) і Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» (*Закон України «Про центральні органи виконавчої влади», 2017*) було прийнято рішення про створення Інформаційного агентства (далі – Інформаційне агентство) Міністерства оборони України, яке стало правонаступником Центральних друкованих органів Міністерства оборони України. Інформаційне агентство офіційно зареєстровано в Міністерстві юстиції України як повноправне державне інформаційне агентство.

Створення Інформаційного агентства дозволило інтегрувати в середовище забезпечення інформаційної безпеки України сучасну платформу, що здатна ефективно розвивати систему інформування суспільства про діяльність оборонного сектору з урахуванням сучасних інформаційних технологій та комунікаційних ресурсів.

Суттєвим теоретико-методологічним підґрунтям розвитку цього напрямку у вітчизняній науці став словник «Стратегічні комунікації» (2016), укладачами якого є В. Ліпкан і Т. Попова. Словник є першим в Україні виданням, в якому з позицій системного підходу та сучасних інформаційних і комунікативних стратегій розглядається феномен СК та зібрані основні поняття й терміни. Автори на підставі вивчення досвіду держав – членів НАТО, де СК набули суттєвого наукового обґрунтування і практичного застосування, визначають, що вони охоплюють 17 складових компонентів та є потужним інструментом у сфері безпеки та протидії гібридним загрозам (Попова Т.В., Ліпкан В.О. «Словник термінів стратегічних комунікацій», 2016).

У листопаді 2016 року у Національній академії Служби безпеки України відкрили перший курс зі стратегічних комунікацій для співробітників Служби безпеки України. Захід був ініційований співробітниками Академії та спрямований на реалізацію Дорожньої карти (В академії СБУ започатковано курси зі стратегічних комунікацій, 2016).

Партнери з держав – членів НАТО завжди підтримували Україну від початку російської агресії проти України. Об'єднана багатонаціональна комісія, започаткована влітку 2014 року, стала платформою для кращої реалізації допомоги, що надається для реформування ЗС України та становлення системи СК у секторі безпеки і оборони України (Багатонаціональний об'єднаний координаційний комітет: курс реформ ЗС України за стандартами НАТО, 2019).

У березні 2016 року разом з неурядовою організацією «Spirit of America» започатковано новий проєкт задля налагодження зовнішньої та внутрішньої комунікації у секторі безпеки і оборони України – створення першого військового радіо «Армія FM». Сьогодні це радіо, яке систематично інформує ЗС України та суспільство про ситуацію в районі бойових дій, життєдіяльність української армії та інші важливі події у секторі безпеки і оборони України. Протягом 2016 – 2021 років колективом військового радіо «Армія FM» підготовлено та випущено в ефір тисячі інформаційних, аналітичних, іміджевих, історичних, музично-розважальних і культурно-просвітницьких проєктів, що інформували українське суспільство та міжнародну спільноту про події в Україні.

Нова ефективна модель спілкування з громадськістю та забезпечення міжвідомчої координації, донесення наративів була запроваджена Департаментом інформації та комунікації з громадськістю Кабінету Міністрів України восени 2016 року. В рамках ініціативи «Єдиний голос» були об'єднані десятки комунікаційних підрозділів міністерств, органів центральної і місцевої влади, щоб спільно збирати, формувати та доносити до всіх зміст урядових реформ. Щотижня Департамент інформації та комунікацій з громадськістю Кабінету Міністрів України збирав представників комунікаційних підрозділів міністерств та відомств на зустріч, під час якої вони обмінювалися інформацією, узгоджували дії в рамках кампаній, аналізували результати попередніх заходів та обговорювали проблемні питання. На підставі інформації від урядових пресслужб Департамент інформації та комунікацій з громадськістю Кабінету Міністрів України готував тижневий комунікаційний план Уряду і контролював його виконання. Під час реалізації планів проєкту «Єдиний голос» було проведено близько тисячі заходів за участі перших осіб Уряду, міністрів та глав відомств – брифінгів, пресконференцій, інтерв'ю, теле і радіофірів, десятки круглих столів. *(Ми активно розвиваємо урядову комунікаційну стратегію «Єдиний голос», – Роксолана Стадник, 2018).*

У 2016 році на рівні керівництва Міністерства оборони України було прийнято рішення щодо необхідності координації діяльності всіх органів і підрозділів відомства, задіяних в інформаційній діяльності. З цією метою було створено новий підрозділ – Відділ координації стратегічних комунікацій та моніторингу Міністерства оборони України. Його задачею була координація та контроль реалізації СК у Міністерстві оборони України та ЗС України, міжвідомчої комунікації у сфері СК та моніторингу *(Наказ Міністра оборони України №390, 2019).*

Міністерство закордонних справ України традиційно приділяло увагу проведенню тренінгів для дипломатів із питань комунікацій та публічної дипломатії. Зокрема, лише у 2016 році було проведено тренінги з комунікацій для групи керівників закордонних дипломатичних установ України (у взаємодії з Посольством США в Україні) щодо публічних інструментів протидії гібридним загрозам та щодо нових викликів і можливостей для дипломатії у сфері лобювання інтересів України на міжнародній арені.

Міністерство закордонних справ продовжує активно взаємодіяти з міжнародними партнерами з метою обміну досвідом у сфері стратегічних комунікацій. Зокрема, налагоджена співпраця з НАТО, ЄС, США, Великою Британією. Представники міністерства беруть участь у роботі групи «Друзі України з питань стратегічних комунікацій», що об'єднує представників держав – членів ЄС, США та Канади (*МЗС України вперше сформує стратегію публічної дипломатії, 2020*).

Інші міністерства теж розвивали систему СК, так, у 2018 році у Міністерстві внутрішніх справ України був створений відділ стратегічних комунікацій та координації сектору безпеки з питань євроатлантичної інтеграції, який став самостійним структурним підрозділом Апарату Міністерства внутрішніх справ України, підпорядкованим секретареві Міністерства внутрішніх справ.

У 2019 році розпочато діяльність Навчально-наукового центру стратегічних комунікацій у сфері забезпечення національної безпеки та оборони Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, основними завданнями якого є підготовка та підвищення кваліфікації військовослужбовців і працівників структур сектору безпеки і оборони з питань стратегічних комунікацій, науково-методичне забезпечення процесу підготовки, проведення наукових досліджень з проблематики стратегічних комунікацій та здійснення міжнародної співпраці зі схожими за специфікою науково-дослідними установами.

У 2020 році в Апараті командувача Національної гвардії України була створена служба стратегічних комунікацій Головного управління Національної гвардії України.

Також у 2020 році керівництво Міністерства оборони України прийняло рішення щодо створення Директорату інформаційної політики у сфері оборони та стратегічних комунікацій Міністерства оборони України, основною задачею якого є участь у формуванні, координації та моніторингу реалізації державної інформаційної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, забезпечення формування системи стратегічних комунікацій та визначення шляхів її становлення та розвитку в Міністерстві оборони України, ЗС України та Державній спеціальній транспортній службі як складової загальнодержавної системи стратегічних комунікацій та координації діяльності суб'єктів стратегічних комунікацій Міністерства оборони України, Збройних Силах

України та Державної спеціальної транспортної служби (*Про затвердження Положення про Директорат інформаційної політики у сфері оборони та стратегічних комунікацій Міністерства оборони України, 2020*).

Крім того, у 2020 році у Генеральному штабі ЗС України було створено Управління стратегічних комунікацій Апарату Головнокомандувача ЗС України. Цього ж року розроблено та прийнято Доктрину зі стратегічних комунікацій. Документ призначено для використання посадовими особами в органах військового управління, які виступають суб'єктом стратегічних комунікацій або реалізують завдання інформаційної політики у ЗС України, та може бути використана на будь-якому рівні в межах процесів реформування або в ході підготовки та проведення операцій Об'єднаних сил. Розробка Доктрини базувалася на передовому досвіді та актуальних директивах НАТО щодо стратегічних комунікацій, а також наукових доповідях, статтях та інших публікаціях з цієї тематики (*Доктрина зі стратегічних комунікацій, 2020, с. 2*).

Висновки. Отже, виходячи з проведеного аналізу ми прийшли до висновку, що на початковому етапі ведення Російською Федерацією інформаційної агресії проти України вітчизняні державні органи продемонстрували певну недостатню спроможність протидіяти агресору в інформаційній сфері. Згодом, розвиваючи співпрацю з НАТО з питань СК, Україна започаткувала процес розбудови СК, що триває й сьогодні. Найактивніше розбудовує систему СК у секторі безпеки і оборони Міністерство оборони України. Результати роботи у 2014-2019 роках свідчать про ефективність проведених заходів, зокрема в умовах жорсткого протистояння гібридній війні.

Вивчення досвіду, набутого під час забезпечення заходів із захисту країни від збройної агресії у згаданий період, дозволить усунути недоліки в роботі СК, вдосконалити систему кризових комунікацій та розвинути ефективну систему СК, зокрема враховуючи передовий досвід держав – членів НАТО та ЄС.

Невирішені питання залишаться предметом подальшого дослідження з метою вдосконалення системи СК в Україні.

Використані посилання

Багатонаціональний об'єднаний координаційний комітет: курс реформ ЗС України за стандартами НАТО (03 червня 2019 року). Доступно: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/06/03/bagatonaczionalnij-obednaniij-koordinaczijnij-komitet-kurs-reform-zs-ukraini-za-standartami-nato/>. [Дата звернення: 01.04.2021].

В академії СБУ започатковано курси зі стратегічних комунікацій (03 листопада 2016 року). Доступно: <http://academy.ssu.gov.ua/ua/news/V-Akadem-SBU-zapochatkovano-kursi-z-strategichnih-komunkacyu.htm>. [Дата звернення: 01.04.2021].

Доктрина зі стратегічних комунікацій ВКП 10-00(49).01, 2020, С. 2

Дорожня карта Партнерства у сфері стратегічних комунікацій між Радою національної безпеки і оборони України та Міжнародним секретаріатом НАТО, 2015. Доступно: <http://surf.li/bwzv>. [Дата звернення: 01.04.2021].

МЗС України вперше сформує стратегію публічної дипломатії, 10 вересня 2020 року). Доступно: <https://mfa.gov.ua/news/mzs-ukrayini-vpershe-sformuye-strategiyu-publichnoyi-diplomatiyi> [Дата звернення: 01.04.2021].

Ми активно розвивасмо урядову комунікаційну стратегію «Єдиний голос», – Роксолана Стадник (11 травня 2018 року). Доступно: <https://www.kmu.gov.ua/news/mi-aktivno-rozvivayemo-uryadovu-komunikacijnu-strategiyu-yedinij-golos-roksolana-stadnik>. [Дата звернення: 01.04.2021].

Про затвердження Положення про Директорат інформаційної політики у сфері оборони та стратегічних комунікацій Міністерства оборони України: Наказ Міністерства оборони України № 309 від 31.08.2020. Доступно: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2020/nm309.PDF. [Дата звернення: 01.04.2021].

Про затвердження Положення про Відділ координації стратегічних комунікацій та моніторингу: Наказ Міністерства оборони України № 390 від 18.07.2019. Доступно: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_390.pdf. [Дата звернення: 01.04.2021].

Попова Т.В., Ліпкан В.А. (2016). Стратегічні комунікації: [словник] К .: ФОП О. С. Ліпкан, - 416 с.

Про нову редакцію Военної доктрини України: Указ Президента України № 555/2015 від 24.09.2015. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text>. [Дата звернення: 01.04.2021].

Почешцов Г.Г. (2008). Стратегические коммуникации: стратегические коммуникации в политике, бизнесе и государственном управлении. Киев: Альтпресс. С. 23.

У Києві відбувся семінар «Стратегічні комунікаційні виклики: можливості та реагування на дезінформацію у контексті гібридної війни», 25 Nov. 2014 Доступно: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_116755.htm. [Дата звернення: 01.04.2021].

Wales Summit Declaration, 05 Sep. 2014. Доступно: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm. [Дата звернення: 01.04.2021].

Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України: Указ Президента України №92/2016 від 14.03.2016. Доступно: <https://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>. [Дата звернення: 01.04.2021].

Концепція стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України, Наказ Міністерства оборони України № 612 від 22.11.2017. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0612322-17#Text>. [Дата звернення: 01.04.2021].

Про центральні органи виконавчої влади: Закон України, 2017.

Про інформаційні агентства: Закон України, 2019.

Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації: Закон України, 2018.

Про Доктрину інформаційної безпеки України: Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. Доступно: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>. [Дата звернення: 01.04.2021].

References

Multinational Joint Coordination Committee: UAF reforms under NATO standards (June 03rd, 2019). URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/06/03/bagatonaczionalnij-obednanij-koordinacijnij-komitet-kurs-reform-zs-ukraini-za-standartami-nato/>. [ukr].

Strategic communications course launched in SSU Academy (November 03, 2016). URL: <http://academy.ssu.gov.ua/ua/news/V-Akadem-SBU-zapochatkovano-kursi-z-strategichnih-komunkacy.htm>. [ukr].

Strategic Communications Doctrine, 2020, p. 2. [ukr].

Strategic Partnership Roadmap signed by National Security and Defence Council of Ukraine and NATO International Secretariat, 2015. URL: <http://surl.li/bwzv>. [ukr].

For the first time the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine to develop public diplomacy strategy, September 10, 2020). URL: <https://mfa.gov.ua/news/mzs-ukrayini-vpershe-sformuye-strategiyu-publichnoyi-diplomatiyi> [ukr].

We develop actively the govt communication strategy One Voice, Roksolana Stadnyk (May 11, 2018). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mi-aktivno-rozvivayemo-uryadovu-komunikacijnu-strategiyu-yedinij-golos-roksolana-stadnik>. [ukr].

On approval of Regulations on Directorate of defence information policy an strategic communications of the Ministry of Defence of Ukraine No.309 dd 31.08.2020. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2020/nm309. PDF. [ukr].

On approval of Regulations on Strategic Communications Coordination and Monitoring Section: Ministry of Defence of Ukraine Order No.390 dd 18.07.2019. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_390.pdf. [ukr].

Popova T.V., Lipkan V.A. (2016). Strategic communications: [vocabulary] K. : PEE O.S. Lipkan. – 416 c.

On new version of Military Doctrine of Ukraine: Presidential Decree of Ukraine No.555/2015 dd 24.09.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text>. [ukr].

Pocheptsov G.G. (2008). Strategic communications: strategic communications in policy, business and public administration. Kiev: Altpress. p. 23. [ukr].

Kyiv hosts seminar ‘Strategic Communication challenges: capabilities and disinformation response within hybrid warfare, 25 Nov. 2014 URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_116755.htm. [ukr].

Wales Summit Declaration, 05 Sep. 2014. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm. [ukr].

On Concept of development of security and defence sector of Ukraine: Presidential Decree of Ukraine No.92/2016 dd 14.03.2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>. [ukr].

Concept of Strategic Communications of the Ministry of Defence of Ukraine and Armed Forces of Ukraine, Order of the Ministry of Defence of Ukraine No. 612 dd 22.11.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0612322-17#Text>. [ukr].

On central executive authorities: Law of Ukraine, 2017.

On information agencies: Law of Ukraine, 2019.

On reforms of state and municipal publishing houses: Law of Ukraine, 2018.

On information security doctrine of Ukraine: Presidential Decree of Ukraine vid No.47/2017 dd 25.02.2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>. [ukr].

Kushnir V., Izhutova I.

HISTORICAL RETROSPECTIVE ANALYSIS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF STRATEGIC COMMUNICATIONS SYSTEM IN SECURITY AND DEFENCE OF UKRAINE

The article is dedicated to the historical retrospective analysis of formation and development of strategic communications system in security and defence of Ukraine. The authors have proposed the prospective development of state mechanism of strategic communications based on the unique experience gained during work within combat operations region of the anti-terror operation, Joint Forces Operation, as well as NATO nations' experience. The authors have analysed the specifics and effectiveness of widely used communications forms in the Ministry of Defence and Armed Forces of Ukraine, justified the prospects of improvement of the state strategic communications mechanism in security and defence of Ukraine.

The research is based on scientific works on strategic communications, normative and legal documents and personal experience in strategic communications during work within the Ministry of Defence of Ukraine. The actuality of the article is seen in the search of effective methods of state authorities work within evolving information world, its dynamic change, raised level and number of hybrid threats, great number of disinformation, false and manipulative information, and high level of anti-Ukrainian propaganda. The strategic communications as coordinated, comprehensive, and synchronized tool are effective in fighting against the above-mentioned. This tool is successfully implemented within the NATO nations, while Ukraine implemented it in the legislative documents in 2015.

Today the issue of strategic communications system within security and defence sector, its legislative regulation is widely covered but the process of its formation and development in Ukraine was not researched thoroughly.

The strategic communications could be successfully implemented based on the analysis of the latest national experience and researches of the partner nations.

Keywords: state mechanisms of strategic communications, sector of safety and defence of Ukraine, history of development strategic communication in Ukraine.

PROBLEMATIC ISSUES AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF MODERN UKRAINIAN MILITARY MUSEUM ART

The article analyzes the current state, problems in the functioning of military history museums and it characterizes further directions of development of Ukrainian military museology.

It is established that the research of the current period of development of military museum affairs in Ukraine allows to note the growing role of military history museums in the revival of military history of the people, in the development of national society and in the establishment of its patriotic foundations.

In the article is proved that the military history museum should become more interactive and more responsive to the real needs of the public. The museum should attract the attention of potential visitors, interest them and should be open to all. The formation of an attractive image of the military history museum through the using of art and information tools and assistance in meeting the interactive needs of people to combine knowledge with entertainment in their free time, force modern museum-exhibition complexes to use information-analytical, entertainment-game and other methods of recreation for their visitors.

Keywords: museum of military history, museum network, affiliated branch of a museum.

Introduction. The boost of national identity sense and military-historical memory, utilization of accumulated national historical heritage, revival of centuries-old traditions of the own nation in challenging economic, political and war-time circumstances of Russian-Ukrainian war plays significant role and indicates progressive formation of scientific comprehension of historical evolution of the society.

Researching of the modern period of in Ukraine allows noting the increasing museums' of military history role in revival of military-historical memory of the community, national society development and assertion of its patriotic values.

Museums' of military history collections document history of wars, art of war, Armed Forces of Ukraine development, weapons, armaments, uniform, tactical gear and insignia, military thinking as well as campaign records (experience) of military units, establishments and

Машталір Вадим Віталійович – доктор історичних наук, доцент, начальник управління Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України (м. Київ).

© Машталір В. В., 2021

organizations, career and activities of great military commanders, national heroes, honoured luminaries of military science, engineering and technology.

Today, unique creations of material and intellectual culture of Ukrainian nation, testimonies of economic, socio-political, technological and cultural development of the state are collected in museums of military history. Military-historical memorials are the integral part of national values, they illustrate military deeds of generations, describe different periods of military history, distinguished military commanders, soldiers and sailors.

Problem statement. The particular value of military museum art lays in its capability of objective assessment of military-historical heritage, assistance in formation and accumulation of knowledge concerning military museum studies. Military-historical knowledge is essential for developing and implementation of military-historical projects. One of strategic objectives of military museum art is solving problematic issue of forming common military-historical memory and mastering dualism in key military-historical events interpretation. One of leads in solving this issue belongs to museums of military history with functions of holding and reconstruction military-historical memory.

Cultural contribution of museums of military history that preserve military-historical memory can be used as effective example for modern developments concerning military museum art development as phenomena of museum studies, exhibition of documentary materials of the history of certain military events, museumification of real estate pieces of cultural heritage related to military history. Museum of military history as multifunctional living organism aimed at serving the society that requires extrapolation of knowledge by formation of attractive image of museum of military history with the use of informational means of fine arts. Assisting people to cater their information needs by merging knowledge with fun during their free time demands to create modern museum-representational complexes based on museums of military history to organize interactive activities of visitors that have promotion of national patriotism among Ukrainian society in their core. However functioning of museums of military history incorporates a lot of unsolved issues that should be considered in further military-historical museum art development in Ukraine.

Analysis of research and development of article's topic allows arguing that it is explored fragmentary. Today there are no specialized

complex proper investigations of problems and development prospective of modern Ukrainian military museum art. These stipulated the relevance and novelty of the article.

Aim of the article – to analyse present status, problems in museums of military history functioning and to characterise further development prospective of modern Ukrainian military museum art. Research subject – activities of Ukrainian military-historical institutions.

According to the typology used in museum studies military museums (museum institutions) within the Armed Forces of Ukraine can be systemized on three types dependant on public use and main function: scientific-research, scientific-educative and educational (Ravikovich, 2001). The main kind of military museums (museum institutions) are scientific-educative military museums (museum institutions) widely utilizing museum collections in educational and pedagogic goals and aimed at admass audience. Museum collections of scientific-research military museums (museum institutions) are mainly aimed at specialists and used for research goals. Formation and systematization of museum collections and expositions' establishment of educational military museums (museum institutions) are aimed mainly to meet requirements of curricula and pedagogic techniques (Muzeieznastvo, 2013).

Nowadays National museum of military history of Ukraine as a main military-historical institution of museum network supports development and scientific statement of museum art in the Armed Forces of Ukraine. National museum of military history of Ukraine has affiliated branches and is functioning in accordance with separate terms of reference (Karpov, 2007:13).

As a result of annexation of the Autonomous Republic of Crimea museum pieces of the affiliated branch of National museum of military history of Ukraine – Central military naval museum of Ukraine (Sevastopol) were not transferred to the mainland Ukraine. According to the Law of Ukraine "On Ensuring Civil Rights and Freedoms, and Legal Regime on the Temporarily Occupied Territory of Ukraine" as of 15 April 2014 No 1207-VII museum was relocated from temporarily occupied territories to Odesa city in the mainland Ukraine and based in former museum of Odesa military region and Southern operational command. National museum of military history of Ukraine had lost unique memorials of Museum collection of Ukraine as well as those that have exceptional scientific, historical, art or other cultural value.

National museum of military history of Ukraine with its affiliated branches is a single legal entity in the Ministry of Defence entitled as main institution in the military museum sphere. Other military museums and museum institutions of services, operational commands, and special braches of the Armed Forces of Ukraine operate based on organizational charts or for benefactors' account according to commanders' (supervisors') decision. Abovementioned military museum institutions including museums of military units and Military (in the past – Labour) Glory Rooms and Unit History Rooms preserve artefacts of their military units. Local lore museums of the country also have similar function but are not included into management sphere of the Ministry of Defence of Ukraine.

It's necessary to mention separately that such situation raises logical issue to museum sphere concerning necessity of forming all-Ukrainian space for promotion of national patriotism with single centre of military museum art. The museum collection of such centre should be aimed at demonstrating military history of Ukraine from ancient times to nowadays.

The author supports specialist in museum management and historian L. Fedorova concerning absence in our country such a museum meanwhile there is a number of regional, monographic, commemorative and other museums of military history (Fedorova, 2011: 253). For instance, there are Volyn regional museum of Ukrainian host and military hardware in Lutsk, National historical-commemorative conservancy area "Berestechko battlefield" in Rivne region, Museum "Arsenal" in Lviv, Museum of Oleksa Dovbush in Ivano-Frankivsk, commemorative complex "National museum of the Great Patriotic War 1941-1945" and National museum of military history of Ukraine in Kyiv.

While researching military museum art it's necessary to consider that activities of museums of military history today stay aside of national activities of Ukrainian historic museums.

Such inequality between prominent partners in museum sphere appeared because of institutional subordination of museums of military history to the Ministry of Defence of Ukraine. Nevertheless military-historical collections are the unique reflection of military-historical heritage of Ukrainian nation in museum sphere. Such heritage acts as coupling link between military history of Ukraine and nationally-committed society as museums of military history nourish and impersonate Ukrainian military-historical values.

Professional identification of museums' of military history staff is a precondition of formation military museum worker as a specialist of museum art. Museums of military history face here a big problem as military museum workers don't feel confident among professional museum workers. Author has developed a survey for questioning museums' of military history staff to clarify the statement above.

The survey using personal communication or via communication means among museums' of military history staff provided the author with necessary information for analysis. For instance, almost 65 % of military museum workers are positive concerning their membership of Ukrainian museum community. This allows identifying military museum art as a separate phenomenon (Mashtalir, 2018: 7).

The survey has answers that museums' of military history staff considers its consistency with Ukrainian museum workers community but not always relates itself to museum community in general. There are 40 % of such respondents but they are not representing managerial staff of military museum institutions or work there less than two years.

The survey analysis shows that museums' of military history staff is a separate community with own professional identification and represents a key link between "military history" universe and "museum study" universe.

The separate issue is increasing the status of museums' of military history staff and reviewing attitude to the museum itself and its subordination. In the majority of organizational structures of the Ministry of Defence of Ukraine and Armed Forces of Ukraine museum of military history (combat traditions room) is associated with secondary unit among so-called combat units of military units or C2 structures. Very often commanders (supervisors) of military units (C2 structures) of the Armed Forces of Ukraine who have military museum institutions in their subordination don't consider the potential capacity of Ukrainian military museum art.

Main Moral and Psychological Support Directorate of the Armed Forces of Ukraine provide general management of museum art in the Armed Forces of Ukraine via:

- development of policy framework concerning military museum art and organizing control over fulfilment of specified tasks;
- scientific and systematic supervision of military-museum network;
- coordination of museums of military history activities (Mashtalir, 2015: 272).

Commanders who have military museums (museum institutions) in their subordination are directly supervising their activities. Today's task is to change commanders' of military units attitude concerning role of museums of military history (combat traditions rooms) in personnel education on the basis of exemplary performance of military duty, maintaining high level of military discipline and combat readiness of the troops. Moral and psychological support agencies directly supervise activities of military museums (combat traditions rooms).

Military museums (combat traditions rooms) in the Armed forces of Ukraine that have separate organizational structure are legal entities. State registration of military museums is made under current legislation. Museum institutions that are not legal entities are split into organic (formed in military units as their structural entities) and non-organic (functioning voluntary). Non-organic museum institutions can be created by the decision of respective commanders (supervisors). Museum institutions created with military units, military educational institutions, establishments and organizations are not subject to state registration (Amer Anna Naif, 2012: 13).

Military museums, combat traditions rooms (museum institutions) are unified with commonality of main tasks and functions and form military museum network as a part of military-historical and educational activities system in the Armed Forces of Ukraine.

Military museum's (museum institution's) activities are organized based on perspective, annual, monthly and on-going plans. Perspective and annual plans are approved by respective officials of moral and psychological support agencies directly supervising activities of military museum. Monthly and on-going plans of military museum activities are approved by supervisor of military museum.

National museum of military history of Ukraine mandate defines areas of its activities that should have corresponding chapters in its activities plan:

- scientific-research activities;
- cultural-educational activities;
- gathering museum collection;
- expository activities;
- work with museum collections;
- methodical activities;
- scientific military-historical library functioning;
- scientific archive facility functioning;
- museum's publishing activities;
- international activities.

Military museums (museum institutions) use as sample chapters of National museum of military history of Ukraine activities plan and adopt them to the areas of museum activities they are engaged in.

Military museums' activities are based on historical science and museum studies, researching memorials of military history and culture and are integral part of military-historical and educational activities in the Armed Forces of Ukraine. They are aimed to support actively commanders, their deputies on moral and psychological support in mobilizing personnel for responsible performing tasks of combat training, permanent readiness for armed defence of the state, support museum studies and military-historical science development based on military history and combat traditions of Ukrainian nation.

Military museums (museum institutions) have tasks to find and collect artefacts of museum interest; examine their scientific and historical value; reflect objectively military-historical and social processes and events in exhibitions; create preconditions for complete safety of museum valuables; provide active support to combat and humanitarian training, scientific, educational-pedagogical, operational and other activities of the Armed Forces of Ukraine personnel. Main areas of museum activities are gathering museum collections, scientific-research, scientific-collection, exhibition, cultural-educative, military-patriotic, publishing, memorials protecting etc. (Nauchno-issledovatelskaia deiatelnost museev (Scientific-research activities of museums), 2003:89).

Modern bi-polar world allows stressing that fundamental changes in economic, cultural, political and military areas force modern museums of military history to follow general development tendencies – to be maximally self-sustained, to be proactive in usage of possibilities for advertising, self-presentation, searching new sources of budgeting, as well as other kinds of assistance (Karpov, 2015: 34).

Possibilities provided with Internet (i.e. website development, contextual advertisement usage, worldwide communication) and other modern communication means should not stay left aside (Kot, 2007:20).

Following general development tendencies museums of military history should propose their cultural and educational programmes initially oriented at an average "ones", casual in all respects customer of economic and cultural goods (Nikishin, 1998: 13). That's the only way how modern museum of military history can solve actual problems including financial; organizational and organizational-methodical;

issues concerning supporting, enriching and protecting their expositions, vaults, cultural funds; attendance issue (customer base).

Advanced tactical and strategic skills of the museum manager (supervisor), his business instinct, high communication capacities, at least basic skills in modern informational and other technologies, ability to promote enthusiasm and high capacity to work among subordinate personnel, ability to orient at mass-market consumer while promoting scientific researches and "exalted creative work" offers are initially the guaranty of successful planning and management (marketing) in problematic circumstances that modern museums of military history are facing (Minenko, 2014: 95).

A museum of military history should become more interactive to meet actual requests of society. A museum should attract potential visitors, excite their curiosity and be opened for everyone (Karpov, 2017: 59). This is a guaranty of museum's successful development and functioning as a museum of military history is:

- a) a place devoted to historical science and art of war;
- b) scientific-research and cultural-educational institution of the Armed Forces of Ukraine aimed at exploring, preserving, usage and popularisation of museum artefacts and museum collections of military history with scientific and educational goals; attraction of military personnel and other citizens of Ukraine to national military historical and cultural heritage. It consists of three elements: communicator (museum staff), channel (exposition) and museum audience (Hnedovskyi, 1992: 25);
- c) one of cultural objects depicting realities of material and intellectual military history and culture including their conservation, renovation, museumification, scientific exploration, expositing and popularization, simultaneously being a mean of shaping personal culture.

Thus museums are also the memory of each separate territory, each city or village with its military heritage. Children audience traditionally is a customer with high priority. Nowadays nobody doubts that it's necessary to start calling persons to culture and military traditions from early childhood when a child is standing on the cusp of the surroundings discovery.

Therefore we can boldly speak about cohesive notion "museum-representational complex" considering it as a complex providing museumification of military history memorials for scientific-educational and touristic-sightseeing goals; their preservation, discovery of historic-cultural and scientific value as well as improving cultural environment.

To the author's opinion, making a business-plan or a management and marketing plan considering cultural value of the object including military ones and stakeholders' position is a guaranty of successful museum-representational complex functioning (Mashtalir, 2016).

Museum-representational complex management plan should include documents concerning:

- the history of memorial of history and culture (memorial of military history);
- conservation tasks;
- analysis of legal, social and physical factors influencing memorial's (memorial's of military history) operations;
- possibility of engagement of sponsors and finding other sources of incomes.

It necessary to mention separately that museum-representational complex management plan incorporates selection of adequate strategy for preserving historical place, operations' programme and list of prioritized activities including general issues. Certain cultural value of the monument (military history memorial) – museum-representational complex – changes with time and could be revised leading to amendment of museum-representational complex management plan (Kopytko, 2005: 42).

Entirely a museum-representational complex is initially a territory of museum-representational demonstration divided into functional zones: socio-cultural, educative, guests' and social/welfare as well as recreational zones: recreation-aesthetic, manufacturing and general service.

Each functional zone includes pedestrian-transportation infrastructures. Socio-cultural and educative zones of museum-representational demonstration object incorporate representational and exhibition chambers, museum depository, restoration workshops, architectural memorials with their interiors, surrounding area and natural environment. Guests' and social/welfare zones incorporate architectural memorials with their interiors, surrounding area and natural environment.

The author proposed to supplement museum-representational complex additionally with following functional zones:

- a) zone for research practice, orchestration of large-scale activities;
- b) zone for awareness-rising programmes for parents with kids;
- c) zone for knowledge-based communications;
- d) zone for disabled persons on wheelchairs, weak sighted and blind persons, deaf-and-dump persons; zone for recreational activities, celebrations, private receptions and guest nights.

Functional zones except guests' and social/welfare ones should be supplemented with cinema and lecture hall; halls for coterie; halls for temporary exhibitions; hall for vending souvenirs; hall for producing and vending videocassettes, CD-R, DVD and other media about museum collections; hall for exhibiting restorers' work; hall for open access to museum depositories; information service hall; library and information desk.

In this manner modern socio-cultural role of museums of military history in the society should be addressed taking into consideration that museums as a part of global culture preserve, study and exhibit authentic staff – the evidence human activities, their material and intellectual culture (Law of Ukraine "On Protection of Cultural Heritage", 2000: 343). Today museum of military history increasingly needs to be not only scientific-educative but also socio-cultural centre.

Socio-cultural military-museum technology being improved and developed could grow out its own bounds and become a technique if issues it solves will become significant for that socio-cultural activity it is utilized in and will correlate with patterns of that activity (Mashtalir, 2016). It must support formation of such qualities as community commitment, high responsibility for Motherland's fate, morality, spirituality, humanistic attitude toward person and military past etc. among Ukrainians.

The main peculiarity of military-historical museum-representational complex is their multi functionality. Modern museum-representational complex is only scientific-educative institution encapsulating selection, restoration, preserving and exhibition of historic and cultural valuables. Today's museum-representational complex is a complex, multilevel system solving the number of issues. Among them cultural organization of leisure time, integration of cognitive, entertaining and artistically creative functions are obtaining more significant positions (Strankyi, 1991: 19). In the last few years many museum-representational complexes started use of computer systems, fulfilment different programmes to service tourists, use marketing and other means of market economy, perform publishing and advertising activities.

Conclusions. Therefore, formation of attractive image of museum of military history with the use of fine arts and informational means, assisting people to cater their interactive needs by merging knowledge with fun during their free time make modern museum-representational complexes to use analytical, spectacular and gaming as well as other ways to organise the entertainment of their visitors. The prospective of

further examination of the mentioned topic are seen in accumulation and conceptualizing bigger amount of facts, introduction of new kinds of sources into scientific discourse, conducting local and complex historical and museological researches.

Використані посилання

Амер Анна Наїф. (2012). Державний облік музейних фондів та їх наукова документація. *Вісімнадцяті Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції “Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства”*. 18 квітня 2012 р. Харків: Майдан. С. 12–15.

Гнедовский М.Б., Дукельский В. Ю. (1992) Музейная коммуникация как предмет музееведческого исследования. *Музей – культура - общество: Сб. науч. тр.* Москва: ЦМР, С. 7–18.

Закон України “Про охорону культурної спадщини». *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. С. 310–358.

Карпов В. (2007). Музейна справа у Збройних Силах України (1996–2006). Київ: ЦМЗСУ, 96 с.

Карпов В. (2015). Соціологія музейної справи. Теоретико-методологічні засади. *Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство*. Вип. 1 (4). С. 32–35.

Карпов В. (2017). Управління ризиками у сфері захисту музейних колекцій. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. № 3. С. 58–66.

Копитько О. (2005). Музейна стратегія. *Український музей: інформаційний бюлетень*. № 3. С. 40–42.

Кот С. (2007). Теоретичні проблеми пам’яткознавства. *Пам’яткознавчі студії в Україні: теорія і практика*. С. 4–64.

Машталір В. (2015). Формування військово-історичних музеїв на території України. *Матеріали 14-ої Всеукраїнської наукової конференції “Актуальні питання історії науки і техніки”*, Київ: Центр пам’яткознавства НАН України та УТОПІК. С. 271–273.

Машталір В. (2016). Система проектування складних систем типу воєнно-історичних музеїв України. *Патент України 109491*. Заявл. 02.03.2016, опубл. 25.08.2016. Бюл. № 16.

Міненко Л. (2014). Музейний адміністративний менеджмент. *Науково-практична конференція в НАКККіМ “Музейна справа та освіта в Україні”*. 13 листопада 2014 року. Київ: НАКККіМ. С. 92–102.

Музеезнавство: словник базових термінів (2013). Київ: Фенікс, Національний військово-історичний музей України. 151 с.

Научно-исследовательская деятельность музеев. Музейное дело (2003). Москва. 157 с.

Никишин Н. (1998). “Язык музея” как универсальная моделирующая система музейной деятельности. *Музееведение. Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности*: сб. науч. тр. НИИ культуры. Москва: С. 7–15.

Равикович Д. (2001). Типология музеев. *Российская музейная энциклопедия: в 2 т.* Москва: Прогресс, “РИПОЛ КЛАССИК”. Т. 2. С. 237.

Странский З. (1991). Понимание музееведения. *Музеи мира. Сб. науч. тр.* Москва: НИИК. С. 19–21.

Федорова Л. (2011). З історії воєнно-історичного музейництва в Україні: Київський воєнно-історичний музей (1910-і рр.). *Науковий вісник Миколаївського університету імені В. Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія: історичні науки*. Вип. 3.31. С. 248–262.

Mashtalir V. (2018). Military museology as the phenomenon of museum affairs. *The scientific heritage*. № 29. P. 4–8.

References

Amer Anna Naif. (2012). State accounting of museum funds and their scientific documentation. *Eighteenth Sumtsov readings: a collection of materials of the scientific conference "Museum as a socio-cultural institution in the information society"* April 18, 2012 Kyiv: Maidan. pp. 12–15.

Fedorova L. (2011). From the history of military-historical museology in Ukraine: Kyiv Military-Historical Museum (1910s). *Scientific Bulletin of V. Sukhomlinsky Nikolaev University: collection of scientific works: historical sciences*. Edition 3.31. Mykolaiv: MNU. pp. 248–262.

Gnedovsky M., Dukelskiy Yu. (1992). Museum communication as a subject of museum research. *Museum - culture – society*. Moscow, pp. 24–27.

Karpov V. (2007). *Museum affair in the Armed Forces of Ukraine (1996–2006)*. Kyiv, 96 p.

Karpov V. (2015). Sociology of museum affairs. *Theoretical and methodological principles. International Bulletin: culturology, philology, musicology*. Kyiv: Millennium. Ed. 1 (4). Pp. 32–35.

Karpov V. (2017). Risk management in the field of protection of museum collections. *Librarylogy. Documentology. Informology*. № 3. pp. 58–66.

Kopitko O. (2005). Museum strategy. *Ukrainian Museum: informative bulletin*. March. № 3. pp. 40–42.

Kot S. (2007). Theoretical problems of monumentology. *Monumentology Studies in Ukraine: Theory and Practice*. Kyiv. pp. 4–64.

Law of Ukraine "On protection of cultural heritage" (2000) *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. № 39. pp. 310–358.

Mashtalir V. (2015). Formation of military history museums on the territory of Ukraine. *Materials of the 14th All-Ukrainian Scientific Conference "Current Issues in the History of Science and Technology"*. October 8-10, 2015. pp. 271–273.

Mashtalir V. (2016). System of designing complex systems such as military history museums of Ukraine. *Patent of Ukraine 109491*. Declared 02.03.2016, published 25.08.2016. Bull. № 16.

Mashtalir V. (2018). Military museology as the phenomenon of museum affairs. *The scientific heritage*. № 29. Part 3. pp. 4–8.

Minenko L. (2014). Museum administrative management. *Scientific-practical conference in NAMCA "Museum Affairs and Education in Ukraine"*. November 13, 2014. pp. 92–102.

Museology: a dictionary of basic terms (2013). Kyiv: National Military History Museum of Ukraine. 152 p.

Nikishin N. (1998). "Language of the museum" is a universal model system of museum activity. *Museum Affair. Problems of cultural communication in museum activities.* Moscow: Research Institute of Culture. pp. 7–15.

Ravikovic D. (2001). Typology of museums. *Russian Museum Encyclopedia: in 2 vol.* Moscow: Progress, "RIPOL CLASSIC". V. 2. pp. 237.

Research activities of museums. Museum affair (2003). Moscow, 157 p.

Stransky Z. (1991). Understanding Museum Affair. *Museums of the world. Col. of Scientific works.* Moscow: НИИС. pp. 19–21.

Машталір В.В.

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО МУЗЕЙНИЦТВА

У статті проаналізовано сучасний стан, проблеми у функціонуванні військово-історичних музеїв та охарактеризовано подальші напрямки розвитку українського військового музейництва. Встановлено, що дослідження сучасного періоду розвитку військово-музейної справи в Україні дозволяє відзначити зростання ролі військово-історичних музеїв у відродженні військово-історичної пам'яті народу, розбудові національного суспільства, утвердженні його патріотичних засад.

У роботі об'єктивно дослідити військово-історичні мережу дозволило використання статистичних інструментаріїв. Для статті вагомим джерелом інформації стали результати вперше проведеного анкетування персоналу військових музеїв у системі Міністерства оборони України, розробленого автором, що дало можливість одержати достовірні відомості про стан і діяльність зазначених закладів.

Доведено, що військово-історичний музей має стати більш інтерактивним і відповідати реальним потребам громадськості. Музей повинен привертати увагу потенційних відвідувачів, зацікавлювати їх, бути відкритим для всіх. Формування привабливого образу військово-історичного музею за рахунок використання художньо-інформаційних засобів, сприяння задоволенню інтерактивних потреб людей у свій вільний час посприяти пізнання з розвагою змушують сучасні музейно-експозиційні комплекси використовувати інформаційно-аналітичні, видовишно-ігрові та інші методики організації відпочинку своїх відвідувачів.

Культурний вклад військово-історичних музеїв, які зберігають воєнно-історичну спадщину українського народу, може слугувати ефективним прикладом для сучасних розробок з організації розбудови військового музейництва як феномену музейної справи, експонування матеріалів з історії певних воєнних подій, музефікації нерухомих об'єктів культурної спадщини, пов'язаних з воєнною історією.

Ключові слова: військово-історичний музей, мережа музеїв, філія музею.

**ВОЛОДИМИР КОХАН – ВІЙСЬКОВИК, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ,
ПОЛІТИК (1920 – 1930-ті рр.)**

Проаналізовано основні напрями військової та громадсько-політичної діяльності Володимира Кохана в 1920–1930-х роках крізь призму суспільно-політичних процесів у регіоні. Акцентовано увагу на особливостях формування його світогляду, зокрема показано, що підґрунтя виразної національно-патріотичної свідомості Володимира Кохана заклали родинні цінності, а також просвітні, громадські установи Галичини, які вели активну освідлювальну роботу серед українського населення регіону. Розглянуто внесок політика в діяльність Української військової організації (УВО), виокремлено коло його однодумців, серед яких – майбутні лідери національно-державницьких партій Галичини, національно-культурних організацій краю. Відзначено, що, перебуваючи в УВО в період національно-визвольних змагань, польсько-української війни 1918–1919 рр., він доклав чимало зусиль для захисту національно-культурних, соціально-політичних прав українців Галичини. З'ясовано, що в середині 1920-х років, будучи членом Української партії національної роботи (УПНР), він виступив одним з активних прихильників утворення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Схарактеризовано організаційно-політичну працю відомого політика, на конкретних прикладах проілюстровано боротьбу одного з лідерів української націонал-демократії за піднесення національної свідомості українців Галичини. Крізь призму політичної біографії В. Кохана показано складне переплетення політичних, соціальних і національних аспектів українського суспільно-політичного руху в досліджуваний період. У загальних рисах схарактеризовано парламентську працю В. Кохана у вищому законодавчому органі Польщі. Доведено, що починаючи із 1928 р., партійна діяльність для одного з лідерів націонал-демократів відійшла на другий план, поступаючись парламентській роботі. Акцентовано вагу на організаційних здобутках у Фронті національної єдності (ФНЄ).

Ключові слова: Володимир Кохан, громадсько-політична діяльність, Західна Україна, еміграція.

З відновленням незалежності України розпочався новий етап у розвитку української історичної біографістики, який характеризується помітним зростанням інтересу науковців до незаслужено забутих діячів української історії, політиків, громадських діячів. До непересічних особистостей та активних діячів національного руху належить постать Володимира Кохана (1898 – 1966).

Костишин Роман Степанович, здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

© Костишин Р. С., 2021

В українській і зарубіжній історіографії постать В. Кохана залишається малодослідженою. У наукових і науково-популярних студіях переважали уривчасті характеристики його діяльності. Формування громадсько-політичних поглядів, парламентська діяльність, праця в еміграції залишаються, в основному, поза увагою дослідників. В історіографічному дискурсі переважає інформація про нього як члена Фронту національної єдності. Зокрема, у передмові до видання «Дмитро Паліїв. Життя і діяльність. 1896 – 1944» (Львів, 2007) Василь Верига зауважив, що в липні 1933 р. Дмитро Паліїв «разом із Володимиром Коханом і Миколою Шлемкевичем організував нову українську легальну націоналістичну партію Фронт національної єдності (ФНЄ), яка боролася проти т. зв. Нормалізації, що її провадило УНДО, і проти тактики терору ОУН» (Верига, 2007: 5). Наталя Іщук-Пазуняк у статті «Дмитро Паліїв – громадсько-політичний діяч і публіцист. 1920–1939 роки» відзначила його важливу роль у створенні та діяльності ФНЄ (Іщук-Пазуняк, 2007: 27).

М. Кугутяк (Кугутяк, 2002), І. Соляр (Соляр, 2011) звертають увагу на діяльність В. Кохана в УНДО, його парламентську діяльність у польському сеймі та сенаті. Значна увага постаті В. Кохана приділяється у чотиритомнику «Надбужанщина» (Надбужанщина, 1986; Надбужанщина 1989; Надбужанщина 1994). Аналізуючи суспільно-політичне і економічне життя краю, Т. Чубатий виділяв Сокальський повіт як один з найактивніших і національно свідомих. Він згадав «кадру вироблених селян-патріотів, що дотримували кроку інтелігенції, а не раз перевищували її як в ідейності, так і в культурній поведінці»: Володимира Кохана з Тудоркович, Костя Мигалья із Себечева, Костя Загороду з Довжнева, Миколу Голяра з Угринова та ін. (Надбужанщина, 1986: 268–272).

У статті «Національне відродження Сокальщини в 1920-х роках» В. Максимець відзначив вплив політичних діячів, зокрема В. Кохана, на піднесення національної свідомості повіту (Надбужанщина, 1986: 214). У розвідці Ю. Шепаровича «Окружний союз кооператив у співпраці з філією товариства «С.Г. (Сільський господар – авт.)» у Сокалі». В. Кохана поряд з О. Ріпецьким, о. І. Кашубинським, Б. Чайковським, о. Є. Треш-невським названо «живим бастионом, об який розбивалися всі противні хвилі міжвоєнного шляхетсько-польського лихоліття» (Надбужанщина, 1986: 263).

Я. Гура описав проведення «паціфікаційної акції» 1930 р. в Сокальському повіті, що розпочалася 27 вересня з Сокаля та сіл Пархач і Сілець. Каральну акцію виконував 2-й ескадрон 6-го полку кавалерії, який розташовувався в Жовкві. Від 5 до 9 жовтня 1930 р. вона проводилася в рідному селі В. Кохана – Тудорковичах. Обшуки проведено в господарствах Івана Робака, Семена Гулиди, Павла Сидора і Павла Кодана. «...Але найбільшого знищення завдали вони хазяйству Семена Кохана – батька колишнього посла до польського сейму, Володимира Кохана, – зауважив автор, – вони знищили обстановку в хаті, запаси в коморі та на подвір'ї, збіжжя і пашню вояки брали зі стодоли і кормили своїх коней» (*Надбужанищина, 1986: 300*). С. Волинець вважав, що В. Кохан належав до молодшого покоління передвісників і творців Листопадового Зриву. «Обдарований природою організаційним талантом, – підкреслював дослідник, – і маючи в своїх жилах гін до провідництва, він на цілий ріст виріс шойно після закінчення Першої світової війни» (Волинець, 1965: 283).

Джерельною основою статті є матеріали преси, спогади Івана Кохана (сина Володимира) та тогочасних політиків. Зокрема, І. Кедрин у спогадах згадав факт виходу В. Кохана з УНДО і УПР: «Екзекутива УНДО на своєму засіданні 6 липня 1933 р. в приязності Президії Української Парламентарної Репрезентації припинила Палієва у членських правах. Центральний Комітет УНДО з 15 липня 1933 р., затвердивши постанову Екзекутиви, виключив Дмитра Палієва з УНДО. Посол Володимир Кохан і заступник члена ЦК Петро Постолук проголосили свою солідарність з Палієвим і виступили з УНДО. Василь Мудрий проголосив у «Ділі» велику передову статтю на першій сторінці "На чисті води" з вирахуванням прогріхів Палієва, при чому згадав там і кампанію Палієва проти статей Кедрина у «Ділі». Але ані Палієву, ані названим двом громадянам та історія у суспільстві не пошкодила. Відомо, що Володимир Кохан, який зрікся посильського мандату, отриманого від УНДО, згодом став надзвичайно активним і позитивним директором канцелярії КУК у Вінніпегу, творчим співорганізатором I Світового Конгресу Вільних Українців» (*Кедрин, 1976: 200*).

В. Кохан народився 4 грудня 1898 р. в с. Нисмічі Сокальського повіту. Родина Коханів переїхала до Тудоркович, коли Семен Кохан купив господарство Вавринюків, які виїхали до Канади

1913 р. «Це велике господарство із просторими будинками і гарним садом було місцем, де виростала Стеля Стечишин (з дому Вавринюк), де Семен виховав сімох синів і де я провів свою ранню молодість» (*Надбужаничина, 1994: 636*).

Після закінчення народної школи в рідному селі, навчався у філії Львівської академічної гімназії, де в цей період викладали відомі українські педагоги С. Томашівський, І. Зілінський, С. Белей, Ф. Колесса, Ю. Гірняк, Л. Турчин, В. Пачовський та ін. Першу світову війну він зустрів на шкільній лавці. Після призову і короткого військового вишколу В. Кохана направлено на італійський фронт. Після розпаду Австро-Угорської імперії, він повернувся до Західної України, вступив до лав Галицької армії (ГА), в ранзі хорунжого брав участь у польсько-українській війні 1918 – 1919 років, поранений.

Після закінчення польсько-української війни 1918-1919 років повернувся до рідної Сокальщини. Не сприймаючи польської окупації, зосередився на організації культурно-освітнього та економічного життя в краю. У статті С. Романіва «Революційна Сокальщина в моїх спогадах» (*Надбужаничина, 1989: 108*) схарактеризовано початки утворення Української військової організації (УВО) в цьому повіті. За його словами, першим ініціатором і організатором УВО на Сокальщині був колишній старшина Галицької армії М. Мельничук – кооперативний ревізор (чи інструктор) із с. Винники біля м. Белз, працював у системі Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК). Саме він сформував таємне ядро УВО з ветеранів УГА в Сокальському повіті: Володимир Кохан – кооператор з с. Тудорковичі, Володимир Матвіяс – син пароха з с. Яструбичі, Кость Мигаль – громадський діяч з с. Себечів (*Надбужаничина, 1989: 108*). Виникнення і розбудова підпільної військової організації пожвавила українське суспільно-політичне життя в краї. УВО заявила про себе протестаційними акціями проти дій польського уряду, що мали на меті поширити на край загальнопольську адміністрацію.

1923 р. група членів УВО розпочала кроки щодо створення легальної організації, що згодом оформилась як Українська партія національної роботи (УПНР) (для її членів, утаємничених у суть цієї організації, її називали Українська партія національної революції). За словами історика М. Швагуляка, УПНР «не стала тривким і дієвим фактором українського політичного життя» (Швагуляк,

2000: 410). У 1923 р. вони почали видавати свій орган – журнал «Заграва», до проводу партії обрано посла С. Підгірського (голова), Д. Донцова (секретаря), членами керівництва стали В. Кузьмович, Д. Паліїв, О. Луцький. Важливу роль у цій партії відігравали В. Кохан, О. Левицький, Р. Сушко, І. Кедрин-Рудницький, М. Рудницька і Я. Цурковський. Була це спільна Галицько-Волинська партія націоналістичного напрямку.

У 1926 р. став директором «Українського банку» в Сокалі, а згодом головою Надзірної ради Окружного союзу кооперативів у Сокалі. Водночас розпочав свою політичну діяльність в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО). Ймовірно поштовою до вступу в УНДО стало віче в Сокалі 9 квітня 1926 р., організоване повітовим комітетом партії за участю представників ЦК Д. Паліїва, В. Целевича і С. Хруцького (*Вічевий рух, 1926*). Вже 13 травня 1926 року В. Кохан взяв участь в обговоренні проекту Програми УНДО. В інформації «Діла» стверджено, що «селянин Кохан Володимир боронить проекту програми і заявляє від селянства, що земля може перейти до рук селян тільки без викупу» (*Народній Комітет, 1926*).

Син В. Кохана – професор Іван Кохан, – згадував одне з віч у 1927 р. в Сокалі на підтримку кандидатів на послів польського сейму і сенату: «Дідунь (Семен Кохан – авт.) пропхався зі мною до високої трибуни, звідки промовці виголошували свої промови, і висадив мене на плятформу до батька, який посадив мене біля себе. Мені подобалося, що помімо тих тисяч голів, які я бачив з трибуни, мій батько зайнявся мною так, якби коло нас нікого й не було. В дитячій голові зродилося почуття, що мій батько є доброю людиною, коли в такій складній ситуації присвячує мені так багато уваги. В дорослому віці моя думка про доброту й уважливість батька до людей не змінилася; я бачив, як у тяжких для батька ситуаціях він стрічав людей з теплою усмішкою і їхні проблеми вповні займали його увагу».

С. Романів з'ясував обставини висунення В. Кохана кандидатом у послы до польського сейму від виборчого списку УНДО на виборах 1928 р. На його думку, в період виборчої кампанії керівники УНДО вели переговори з лідерами УВО (очевидно посередником виступав Д. Паліїв – авт.) для спільної консолідованої акції на виборах. Йшлося про роботу серед виборців краю щодо участі у виборах і можливість обрання українських діячів послами.

Д. Паліїв запевнив керівництво УНДО, що УВО підтримає таємно цей план, але за однієї умови – керівництво УНДО поставить у визначених округах у виборчий список тих кандидатів, яких він визначить. У Сокальщині Д. Паліїв запропонував до виборчого списку кандидатури В. Кохана, В. Матвіяса і К. Мигалья, попри те, що головою повітового комітету УНДО працював відомий громадсько-політичний діяч О. Ріпецький і, логічно, він мав очолювати виборчий список. Проте домовленості були дотримані – список затверджено у редакції Д. Паліїва. Як згадував С. Романів, «В. Кохан не міг рівнятися популярністю в народі з д-ром Ріпецьким та й під час виборчої кампанії на мав часу спопуляризувати себе у цій виборчій окрузі, бо працював скарбником у споживчо-збутовій кооперативі, а тим часом його виборча округа охоплювала не тільки Сокальський повіт, але й також прилеглі повіти. Все ж таки, оскільки його прізвище було перше на виборчому списку, В. Кохан переміг на виборах» (*Надбужанищина, 1994: 634–635*).

30 квітня 1928 р. відбулося посольське справоздавче віче в залі Народного Дому в Раві-Руській за участю близько 800 представників 68 громад Равського, Угнівського і Немирівського судових округів. Віче відкрив голова ПНК Л. Данилович, головоючим обраний о. Й. Чехович. На віче прибули послы І. Ліщинський, В. Кохан і сенаторка О. Кисілевська. Посол В. Кохан у своєму виступі накреслив план діяльності політичної організації в повіті. Після промов присутні виголосили послам інтерпеляції в справі непорядків і зловживань місцевої влади і вимог до уряду. На інтерпеляції відповів посол В. Кохан, після чого о. Й. Чехович завершив віче (*Вічевий рух, 1928*). Відзначимо, що перед цим вічем відбулися довірочні збори жіноцтва Равського повіту, скликані Союзом Українок в Раві-Руській. Присутніх було понад 100 жінок. Справу організації жіноцтва реферувала сенаторка О. Кисілевська.

1 липня 1928 р. завдяки повітовій організації УНДО в Любачеві відбувся повітовий народний з'їзд, на який запрошено голову партії і УПР Д. Левицького, сенаторку О. Кисілевську і посла В. Кохана (*Вічевий рух, 1928*). Віче за участю понад 1000 людей відкрив голова Повітового комітету С. Ардан короткою промовою, в якій привітав українських послів і розповів про їх працю в сеймі. Збори вислухали з великим зацікавленням популярний виклад В. Кохана про сеймові справи, зловживання під час виборів і складне економічне становище українського селянства в Західній

Україні. Як третій бесідник промовив голова Українського Клубу Д. Левицький, «привитаний невмовкаючими оплесками присутніх». Він схарактеризував політичну тактику УПР та діяльність послів та сенаторів у комісіях сейму і сенату. З великим захопленням вислухала зібрана спільнота реферат Д. Левицького (*Дописи. Любачівщина, 1928: 4*).

У період парламентських «вакацій» В. Кохан відвідував повітові партійні осередки із звітами про діяльність на парламентській ниві, на яких обґрунтовував закономірності партійної лінії «негації» Польської держави, розтлумачував особливості голосування УПР по кожному із законопроектів, відповідав на «незручні» питання опонентів.

Так, у липні 1929 р. посол В. Кохан завершував визначену Повітовим Народнім Комітетом Сокальщини програму проведення районних віч. Він, зокрема організував 11 липня 1929 р. повітове віче в Белзі, 28 липня – районове віче в Боратині, 4 серпня – віче в Городиловичах (*На організаційному фронті, 1929: 2*).

Додамо, що кожного року В. Кохан брав участь у вшануванні героїв визвольних змагань за незалежність України. У 1929 р., у десятиліття «великих днів», 18 серпня організовано вшанування загиблих воїнів УГА. У липні 1929 р. (за місяць до цієї події) створено окремих комітет, який займався підготовкою свята і видав друком відповідну відозву до громадянства. За участю сімох священників «відправлено в год. 10 торжественну Службу Божу». На могилі, прибраній вінцями, відправлено панахиду з відчитанням імен полеглих у визвольних змаганнях з Угнівщини. Через село урочистою ходою пройшли делегації українських установ і організацій Угнівщини з 50 вінками з відповідними написами, хори з кількох місцевостей і кількатисячний здвиг народу з Угнівщини. Після панахиди на могилах виголосив промову о. Корнило Кузик з Махнова. Від УПР виголосив зворушливу промову посол В. Кохан (*На виборчому фронті, 1928: 3*).

У серпні 1929 р. В. Кохан відправився до с. Павловичі (на Холмщині), оскільки місцеві мешканці повідомляли про руйнування церкви. Будучи на місці події, він телеграфічно повідомляв: «В селі Павловичах, грубешівського повіту, на Холмщині сталась жалю гідна, нечувана в ХХ столітті подія, що доглибини душі мусить вразити кожную людину. Там зневажено в негідний і некультурний спосіб релігійні почування населення та поповнено святотацтво

на тамошній православній церкві. Хід подій такий: Дня 29 липня ц. р. група людей, не легітимуючись перед ніким і не виказуючись ніякими припорученнями, на очах нижчих органів поліції вдерлась силоміць до церкви в Павловичах та сокирами, долотами і пилками знищила цілковито все її внутрішнє урядження, а то: старовинні образи, статуї, іконостас і все інше. Співаючи потім сороміцькі пісні та кидаючи на адресу вірних, що збіглися з поля, всякі прокльони, ця шайка святотатців перевела ще культурнішу роботу, бо розвалила цілу церкву» (*Руйнування одної церкви, 1929: 5*).

В. Кохан відзначав, що «церква в Павловичах, одна з найстарших на Холмщині, а може і на всіх наших північних землях, мала численні цінні пам'ятки старовини, які підпали знищенню. Все населення села, стероризоване та прибите, глядить з розпукою на руїни храму, що мав, як кажуть, 345 літ, і жде рятунку та помочі. Цілими днями й ночами жіноцтво клячить на руїнах святині і плаче. Богато споміж селян, а особливо споміж жінок, що намагалися боронити церкву від руїни, побито, так, що деякі з них поважно недужі».

Водночас В. Кохан провів у с. Павловичі справоздавче віче, «яке протягнулося до пізньої ночі, а в якому взяли участь селяни, господарі й господині з дітьми з Павлович і селяни з сусідніх сіл як Гунятин, Нисмич і Ниновичі... Було це одно з найчисленіших віч, які він останніми часами відбував» (*Руйнування одної церкви, 1929: 5*).

У той же момент як секретар ЦК УНДО В. Кохан взяв участь у засіданні Центрального комітету партії 5 жовтня 1929 р., на якому обговорювалося загальне становище українських земель у складі Польщі (*Українське Національно-Демократичне Об'єднання до українського громадянства, 1929: 1*). ЦК УНДО звернувся до українського громадянства із закликом до консолідації: «Працю на громадянській ниві мусимо збільшити. Організацію на всіх полях мусимо скріпити. Національну солідарність мусимо затіснити. Міжпартійні міжусобиці і особисті непорозуміння – там, де вони ще є мусять уступити місця солідарній, на взаїмнім довірю опертій праці. Конечність цього вимагає. Теперішній момент це наказує». Крім В. Кохана це коротке звернення підписали голова партії Д. Левицький, Г. Тершаковець, о. Л. Куницький, В. Целевич, С. Хруцький, Л. Макарушка (*Українське Національно-Демократичне Об'єднання до українського громадянства, 1929: 2*).

У квітні 1930 р. В. Кохан відвідав практично усі населені пункти Володимирщини. Разом з членами повітового Комітету Ю. Бундою і С. Сасаєм та уповажненим на коритницьку гміну п. Ругером провели низку нарад. 15 квітня – 1 травня відбулися наради в селах: Охнівка, Руда, Мокрець, Туропін, Блаженик у Вербській гміні і в селах: Стенжаричі, Никитичі, Коритниця, Ішів, Кладні, Мосур, Заболоте і Ворчин у Коритницькій гміні. «Наради пройшли серед великого зацікавлення зібраних, прихильників Українського Нац.-Дем. Об'єднання. Треба надіятися, що ці наради вплинуть дуже додатньо на скріплення українського національного життя у Володимирському повіті. Крім загальних нац. справ обговорено на нарадах також різні технічні справи у зв'язку з виборами», – констатували учасники віч (*3 передвиборчого руху на Волині, 1930: 4*).

Журналісти «Діла» відзначали, що «населення всюди широко вітає представника Української Парл. Репрезентації в особі посла В. Кохана і ставиться до нього з повним довір'ям і пошаною. Треба дійсно радіти, що наш повіт мав щастя дістати такого доброго організатора, яким є посол В. Кохан. У тих двох днях товаришиви послів В. Коханові представник з Володимира п. Юхим Бунда».

В той же час 1930 р. став для В. Кохана як посла польського сейму часом арештів – його було арештовано в Грубешові за захист українських православних церков на Холмщині. «В тім часі в мою пам'ять, – згадував син, – вбився запах фенолю, яким смерділа батькова білизна, яку привозили з львівської в'язниці «Бригідки» до прання вдома. Запах того дезинфекційного препарату був для мене першим поштовхом для дитячих роздумів про «злих поляків» і «добрих українців». Арешт він відбував у львівській тюрмі. Незважаючи на арешт, виборці його округи на парламентських виборах 1930 року знову обрали послом до польського сейму, висловивши йому своє довір'я як відповідальному політику. Відповідну кандидатську згоду В. Кохан підписав, сидячи в тюрмі (*3 передвиборчого руху на Волині, 1930: 4*).

Гострі ідеологічні дискусії на IV з'їзді УНДО (1932) спровокували розкол у партії. В. Кохан спільно з Д. Паліївим, критикуючи автономістські тенденції в УНДО, вийшли з партії 12 липня 1933 р. Через тиждень, – 19 липня ц. р., В. Кохан зрікся свого посольського мандату. За словами С. Волинця, «це був перший і мабуть єдиний випадок в історії українських парламентаристів у різних займанщинах, що посол зрікся свого мандату, не погоджуючись із зміною політичної лінії партії, з рамені якої він був вибраний до парламенту»

(Волинець, 1965: 285). Зокрема, І. Кедрин у спогадах описав факт виходу В. Кохана з УНДО і УПР: «Екзекутива УНДО на своєму засіданні 6 липня 1933 р. в приявності Президії Української Парламентарної Репрезентації припинила Палієва у членських правах. Центральний Комітет УНДО з 15 липня 1933 р., затвердивши постанову Екзекутиви, виключив Дмитра Палієва з УНДО. Посол Володимир Кохан і заступник члена ЦК Петро Постолюк проголосили свою солідарність з Палієвим і виступили з УНДО. Василь Мудрий проголосив у «Ділі» велику передову статтю на першій сторінці "На чисті води" з вирахуванням прогріхів Палієва, при чому згадав там і кампанію Палієва проти статтей Кедрина у «Ділі». Але ані Палієву, ані названим двом громадянам та історія у суспільстві не пошкодила. Відомо, що Володимир Кохан, який зрікся посольського мандату, отриманого від УНДО, згодом став надзвичайно активним і позитивним директором канцелярії КУК у Вінніпегу, творчим співорганізатором I Світового Конгресу Вільних Українців» (Кедрин, 1976: 200).

Можемо ствердити, що В. Кохан як прихильник націоналістичної доктрини на початку 1930-х років пройшов глибоку світоглядну кризу. Організаційний розрив з УНДО змусив групу Д. Палієва загалом шукати власний шлях у національній політиці. У «Новому часі» від 19 липня 1933 року, поряд із заявою Д. Палієва, В. Кохана і П. Постолюка про вихід із партії, містилася редакційна стаття під красномовним заголовком «До нового життя». Її автор, правдоподібно, сам Д. Палієв, заявляв про початок «праці над творенням нових вартостей» та висував як її головне завдання відновлення «єдиного національного фронту» (*До нового життя, 1933*).

Після виступу з УНДО і УПР В. Кохан приєднався до «Ідеологічної групи «Нового Часу», яку очолював тодішній редактор цього часопису Дмитро Палієв. 1 листопада 1933р. оголошено про створення Фронту національної єдності (далі – ФНЄ). Про це повідомив новий суспільно-політичний часопис «Перемога», який опублікував тези новозаснованого об'єднання за підписом організаційної комісії ФНЄ. Виділяючись організаційними здібностями, В. Кохан увійшов до організаційної комісії ФНЄ, яка складалася з п'яти осіб. Ця комісія опрацювала статут ФНЄ, що складався з десяти пунктів. Головною у цьому статуті стала теза: «Провід мусить бути явний, члени і прихильники ФНЄ мусять знати, хто ними проводить і хто є відповідальний». Цій тезі В. Кохан залишився вірний у всіх наступних етапах свого життєвого шляху, навіть тоді, коли працював в інших організаціях.

Процес становлення ФНС затягнувся майже на три роки. У цей час особлива увага зверталася на обґрунтування ідеологічних підстав нової течії організованого націоналізму, що з волі фундаторів дістав назву «творчого». На шпальтах «Перемоги», яка стала ідеологічним органом ФНС, з'явилася ціла низка статей на цю тему. Їх автори критикували націоналізм оунівського типу, який іменували «охлократичним», а його політику характеризували як «повне програмове звихнення української націоналістичної ідеї» (*Звихнення одної ідеї, 1934*). Ставлячи за мету створення єдиного націоналістичного проводу і консолідацію під його керівництвом усіх сил народу на ґрунті творчого націоналізму, лідери ФНС покликалися на досвід націоналістичних рухів в Італії та Німеччині, які намагалися наслідувати.

На I конгресі ФНС, який відбувся 20 вересня 1936 року, підбито підсумки ідеологічно-пропагандистської підготовки і закладено організаційні основи об'єднання. В. Кохан виголосив організаційний реферат. У звіті про цей Конгрес тижневик «Батьківщина» зауважив: «В. Кохан знайомив учасників Конгресу з конституцією ФНС. Він докладно пояснював окремі точки статуту й організаційного правильника. Він казав, що організація ФНС, це ті береги, що ними мала бути охоплена пливка течія життя українського народу й ті береги мали надати їй бігові простий і певний напрям до досягнення спільної й святої всім українцям мети» (*Батьківщина, 1936*). На цьому Конгресі В. Кохана обрано членом керівного органу ФНС – Політичної колегії, де він виконував обов'язки референта організаційних справ. Під його керівництвом розширив ФНС свою організаційну сітку в краї – Дружини ФНС, об'єднані в області, організовано у всій Галичині.

Вибух Другої світової війни зупинив діяльність ФНС, як й інших легальних українських партій Західної України. В. Кохан із своєю родиною емігрував на захід і осів у Кракові, де розпочався черговий етап його життя – на еміграції.

Використані посилання

- Батьківщина*. (1936). 28 вересня.
Верига В. (2007). Передмова. *Дмитро Палійв. Життя і діяльність. 1896–1944: збірник праць і матеріалів*. Львів. С. 5–10.
Вічевий рух. Віче УНДО в Сокалі. (1926). *Діло*. 13 квітня.
Вічевий рух. Справоздавче віче в Раві Руській. (1928). *Діло*. 18 червня. С.2.
Волинець С. (1965). Володимир Кохан. *Передвісники і творці Листопадового зриву. Західньо-українські громадські і політичні діячі*. Вінніпег. С. 283.

- До нового життя. (1933). *Новий час*. 19 липня.
 Дописи. Любачівщина. (1928). *Діло*. 14 липня. С. 4.
 З передвиборчого руху на Волині. (1930). *Діло*. 13 травня. С. 4.
 Звихнення одної ідеї. (1934). *Перемога*. № 13.
 Ішук-Пазиняк Н. (2007). Дмитро Паліїв – громадсько-політичний діяч і публіцист. 1920–1939 роки. *Дмитро Паліїв. Життя і діяльність. 1896–1944: збірник праць і матеріалів*. Львів. С. 27.
 Кедрин І. (1976). *Життя-події-люди. Спомини і коментарі*. Нью-Йорк. 724 с.
 Кугутяк М. (2002). *Українська націонал-демократія. 1918–1939*. Київ – Івано-Франківськ. Т. 1. 465 с.
 На виборчому фронті. Передвиборчий підготовчий рух у краю. (1928). *Діло*. 3 лютого. С. 3.
 На організаційному фронті. Сокальщина. (1929). *Діло*. 1929. 09 серпня. С. 2.
Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмищина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. (1986). Т.1. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто. 962 с.
Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмищина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. (1989). Т. 2. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто. 952 с.
Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмищина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. (1994). Т.3. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто. 736 с.
 Народній Комітет. Хід нарад і дискусій. (1926). *Діло*. 16 травня.
 Руїнування одної церкви. (1929). *Діло*. 9 серпня. С. 5.
 Соляр І. (2011). *Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939)*. Львів. 354 с.
 Українське Національно-Демократичне Об'єднання. До українського громадянства. (1929). *Діло*. 10 жовтня. С. 2.
 Швагуляк М. (2000). Національно-політична діяльність Дмитра Паліїва у міжвоєнний період. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів. Вип. 7. С. 404–428.

References

- Destruction of one church. (1929). *The Deed*. August 9. P. 5 (ukr).
 Distortion of one idea. (1934). *Victory*. № 13 (ukr).
 From the election movement in Volhynia. (1930). *The Deed*. May 13. P. 4 (ukr).
 Ishchuk-Pazyniak N. (2007). Dmytro Paliiv is a public and political figure and a publicist. 1920–1939. *Dmytro Paliiv. Life and activity. 1896–1944: collection of works and materials*. Lviv. P. 27 (ukr).
 Kedryn I. (1976). *Life-events-people. Memories and comments*. New York. 724 p. (ukr).
 Kuhutiak M. (2002). *Ukrainian national democracy. 1918–1939*. Kyiv–Ivano-Frankivsk. T. 1. 465 p (ukr).
Motherland. (1936). September 28 (ukr).
Nadbuzhanschina. Sokal region, Belz region, Radekhiv region, Kamianka region, Kholm region and Pidlassia region. Historical and memoir collection. (1986). Vol. 1. New York – Paris – Sydney – Toronto. 962 p (ukr).
Nadbuzhanschina. Sokal region, Belz region, Radekhiv region, Kamianka region, Kholm region and Pidlassia region. Historical and memoir collection. (1989). Vol. 2. New York – Paris – Sydney – Toronto. 952 p (ukr).
Nadbuzhanschina. Sokal region, Belz region, Radekhiv region, Kamianka region, Kholm region and Pidlassia region. Historical and memoir collection. (1994). Т.3. New York – Paris – Sydney – Toronto. 736 p (ukr).

On the electoral front. Pre-election preparatory movement in the region. (1928). *The Deed*. February 3. P. 3 (ukr).

On the organizational front. Sokal region. (1929). *The Deed*. 1929. 09 August. P. 2 (ukr).

People's Committee. The course of meetings and discussions. (1926). *The Deed*. May 16 (ukr).

Posts. Lyubachiv region. (1928). *The Deed*. July 14. P. 4 (ukr).

Shvahuliak M. (2000). *Dmytro Paliiv's national and political activity in the interwar period. Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. Lviv. №. 7. P. 404–428 (ukr).

Soliar I. (2011). *External orientations of the national-state parties of Western Ukraine (1923–1939)*. Lviv. 354 p (ukr).

To a new life. (1933). *New time*. July 19 (ukr).

Ukrainian National Democratic Union. To Ukrainian citizenship. (1929). *The Deed*. 10 October. P. 2 (ukr).

Veryha V. (2007). Preface. *Dmytro Paliiv. Life and activity. 1896–1944: collection of works and materials*. Lviv. Pp. 5–10 (ukr).

Viche movement. Reporting Chamber in Rava Ruska. (1928). *The Deed*. June 18. P. 2 (ukr).

Viche movement. UNDO Chamber in Sokal. (1926). *The Deed*. April 13 (ukr).

Volynets S. (1965). Volodymyr Kokhan. *Precursors and creators of the November Disruption. Western Ukrainian public and political figures*. Winnipeg. P. 283 (ukr).

Kostyshyn R.

VOLODYMYR KOKHAN – MILIRATY MAN, PUBLIC FIGURE, POLITICIAN (1920s – 1930s)

The main directions of Volodymyr Kokhan's public and political activities in the 1920–1930s are analyzed through the prism of socio-political processes in the region. Attention is focused on the features of the formation of his worldview. V. Kokhan's expressive national and patriotic consciousness was based on family values and was laid down by educational and public institutions of Halychyna, which carried out active awareness-raising work among the Ukrainian people of the region. The politician's contribution to the activity of the Ukrainian Military Organization (UMO) is considered, his circle of like-minded people is singled out, among them - the future leaders of the national-state parties and national-cultural organizations of Halychyna. While in the UMO during the national liberation struggle, the Polish-Ukrainian war of 1918–1919, he made considerable efforts to protect the national, cultural, and socio-political rights of Ukrainians in Halychyna. In the mid-1920s, as a member of the Ukrainian Party of National Labor (UPNR), he was one of the active supporters of the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDA).

The well-known politician's organizational and political work is characterized; specific examples show the struggle of one of the Ukrainian national democracy leaders for raising the national consciousness of the Ukrainians of Halychyna. Through V. Kokhan's political biography's prism, the complex intertwining of political, social, and national aspects of the Ukrainian socio-political movement in the period is shown. The parliamentary work of V. Kokhan in the highest legislative body of Poland is outlined. Since 1928, party activity became secondary for one of the leaders of the National Democrats, comparing to parliamentary work. Emphasis is placed on organizational achievements in the National Unity Front (NUF).

Keywords: Volodymyr Kokhan, socio-political activities, Western Ukraine.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ВИВЧЕННЯ І ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСВІДУ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ У «МИРНИЙ ПЕРІОД» (1991 – 2014)

У статті досліджено історичні аспекти створення та функціонування Системи узагальнення і поширення досвіду Збройних Сил України у „мирний період” із моменту їх створення у грудні 1991 року по квітень 2014 року, коли розпочалася Антитерористична операція на сході нашої держави.

Потреба у дослідженні історії організаційного вивчення та впровадження у Збройних Сил України та особливостей його функціонування зумовлена, насамперед тим, що, починаючи з січня 2019 року, у Збройних Силах України здійснюється формування перспективної Системи вивчення і впровадження досвіду на основі попередньої Системи узагальнення та поширення досвіду. Важливість і актуальність цього науково-практичного завдання визначається також тим, що на сьогодні в українській історіографії відсутні дослідження, присвячені вищезазначеному питанню.

Стаття включає аналіз функціонування Системи узагальнення та поширення досвіду упродовж двох із трьох основних етапів свого становлення і розвитку відповідно до геополітичних змін і реформування Збройних Сил – етап „стагнація” (грудень 1991–травень 2013) та етап „реформування” (травень 2013 – квітень 2014).

Розглянуто чотири основні компоненти Системи узагальнення та поширення досвіду: організаційна структура, формалізовані процедури, засоби та підготовка особового складу щодо узагальнення та поширення досвіду.

Дослідження організаційного вивчення та впровадження у Збройних Сил України здійснювалося за двома головними напрямками: вивчення досвіду підготовки військ, зокрема досвіду військових навчань національного та міжнародного рівня; вивчення досвіду застосування українських контингентів у міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки.

На підставі цього аналізу зроблено висновки про низьку дієвість функціонування Системи узагальнення та поширення досвіду у вищезазначений „мирний період”. Одним із головних наслідків неефективності Системи було те, що у Збройних Силах України вельми повільно впроваджувалися новачі за результатами вивчення як свого досвіду, так і досвіду інших держав. У результаті чого не було проведено кардинальних реформ у Збройних Силах для їх адаптації до тодішнього стратегічного середовища, а українські війська (сили) не були готові до ведення сучасних швидкоплинних воєнних операцій (дій).

Пащук Юрій Михайлович, кандидат технічних наук, доцент кафедри іноземних мов та військового перекладу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Пащук Ю. М., 2021

Ключові слова: досвід, організаційне вивчення та впровадження досвіду, процес вивчення та впровадження досвіду, Система узагальнення та поширення досвіду, Збройні Сили України.

Постановка проблеми та її актуальність. Щоб бути успішним у будь-якій діяльності, зокрема, і у військовій, необхідно насамперед здобувати відповідні знання, вивчати отриманий досвід і на основі їх аналізу вносити належні корективи у свою діяльність та постійно адаптуватися до середовища та його змін. Це стосується не тільки індивідуального рівня, оскільки, наприклад, успішність окремої військової організації (наприклад, збройні сили, вид збройних сил, рід військ, військова частина, установа, заклад, підрозділ тощо) або ж низки організацій, що мають між собою тісні міжорганізаційні зв'язки, на пряму залежить від ефективності організаційного вивчення та впровадження досвіду (ОВВД) (Dyson, 2019). У рамках військової діяльності організаційне вивчення та впровадження досвіду визначено як процес, за допомогою якого військова організація використовує нові знання, отримані на підставі здобутого досвіду або ж проведених досліджень, для корегування інституційних норм, доктрин і процедур із метою мінімізації ризику повторення помилок та збільшення шансів досягнення успіхів і перемог у майбутньому (Dyson, 2020: 15).

Практичне використання напівформального і формального підходів до ОВВД було започатковано у Німеччині та Великобританії під час Першої світової війни (Dyson, 2020: 17). Подальший розвиток теорії і практики ОВВД був реалізований у роки Другої світової війни та у період розгортання „холодної війни” у багатьох країнах, у тому числі і в Радянському Союзі (*Великая Отечественная война 1941-1945 годов: 695-776; Грицюк, Евсеев, 2020: 85-100*). Вперше фундаментальні засади концепції ОВВД були сформульовані американськими науковцями Річардом Сіерттом та Джеймсом Марч у роботі (*Syert, March, 1963*), в якій обґрунтовано важливість створення належної організаційної структури та застосування відповідних організаційних правил і процедур для забезпечення дієвого вивчення та впровадження досвіду (ВВД).

У Збройних Силах (ЗС) України з грудня 1991 року, з моменту їх створення, до грудня 2018 року діяла Система узагальнення та поширення досвіду (СУПД), успадкована від Радянського Союзу (Пацук, Пашковський, 2019: 36). Ця Система була однією з форм організаційного вивчення і впровадження досвіду у ЗС України і визначалася як сукупність способів, методів, прийомів, а також

відповідні організаційна структура, процедури та засоби, що застосовувалися для отримання знань і досвіду, управління ними та їх поширення (Пацук, Пашковський, 2019: 36-38). Система узагальнення та поширення досвіду пройшла три основні етапи свого становлення і розвитку відповідно до геополітичних змін та реформування Збройних Сил: стагнація (грудень 1991–травень 2013); реформування (травень 2013 – квітень 2014); адаптація (квітень 2014 – грудень 2018) (Пацук, Пашковський, 2019: 36).

Збройна агресія Російської Федерації проти України, що триває з 2014 року, стала основним чинником і каталізатором кардинального реформування СУПД, а також створення, починаючи з січня 2019 року, перспективної Системи ВВД із забезпеченням її сумісності з відповідною Об'єднаною системою ВВД НАТО (Пацук, Пашковський, 2019: 37). Оскільки формування перспективної Системи ВВД здійснюється на основі попередньої СУПД, то важливим і актуальним науково-практичним завданням є дослідження історичних аспектів створення та функціонування Системи узагальнення та поширення досвіду у „мирний період” із грудня 1991 року по квітень 2014 року, до початку Анти-терористичної операції на сході України. Варто зазначити, що на сьогодні в українській історіографії відсутні дослідження, присвячені вищезазначеному питанню.

Мета статті – дослідити історичні аспекти створення та функціонування Системи узагальнення і поширення досвіду у період із грудня 1991 року по квітень 2014 року та проаналізувати особливості організаційного вивчення і впровадження досвіду у Збройних Силах України впродовж вказаного проміжку часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після здобуття незалежності суверенна Україна розробила законодавчу та політичну основу для створення Збройних Сил України. У цьому напрямі було прийнято низку важливих документів, серед них: „Про основи національної безпеки України”, „Про Збройні Сили України”, „Про оборону України” та „Про Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України”. Цими Законами було визначено структуру та основні функції Збройних Сил, їх правові та організаційні принципи, зокрема і принципи формування та функціонування СУПД на базі радянської „Системы изучения опыта и доведения его до войск” (СИДО) (*Великая Отечественная война 1941-1945 годов: 695-776*). Результати порівняльного аналізу діяльності як СИДО, так і СУПД у мирний і воєнний час свідчать про те, що чим триваліший період для військ без участі у збройних конфліктах,

воєнних операціях (діях), тим менше уваги приділялося розвитку та модернізації вищевказаних систем ВВД.

Період із грудня 1991 по квітень 2014 року в історії Збройних Сил України можна охарактеризувати як їх руйнування, насамперед через існуючу на той час в державі стратегічну культуру. В основі такої культури було намагання України набути нейтрального статусу у геополітичному просторі, знаходячись у буферній зоні між декількома потужними військовими та економічними центрами. Насправді ж задекларований нейтралітет України як не був підтверджений реальними гарантіями провідних глобальних гравців, так і не був забезпечений у військовому, соціальному та економічному аспектах. Так, наприклад, у 2010 році оборонний бюджет України мав становити 1,15% ВВП, проте було виділено коштів лише 0,97 % ВВП (*Біла книга, 2011: 21*). На тлі процвітання корупції та інших зловживань, в умовах хронічного недофінансування і тотального скорочення військових структур без суттєвого оновлення та модернізації озброєння і військової техніки, спостерігалось постійне зниження боєздатності та оперативних спроможностей ЗС України. Вищенаведені негативні тенденції відповідним чином обумовили стагнацію СУПД, що, як і будь-яка діяльність у військовій сфері, базувалося на чотирьох „колонах” (*The NATO Lessons Learned Handbook, 2016: 9*): організаційна структура, формалізовані процедури, засоби та підготовка особового складу щодо узагальнення та поширення досвіду (УПД).

Власне до 2014 року у ЗС України була відсутня цілісна централізована організаційна структура підрозділів УПД, що несли б безпосередню та повну відповідальність за цей напрям діяльності і мали б чітку ієрархічну побудову вертикалі (*Ісаков, Яковлев, Хлопецький, Василів, 2009: 152-155*). У той період зберігалася „радянська” організаційна культура, що сформувалася ще у 1942 році у ході Другої світової війни (*Великая Отечественная война 1941-1945 годов: 695-776*) і була представлена чітким розподілом обов’язків між двома окремими „гілками” командування та управління, починаючи з рівня дивізії і вище:

- офіцерами оперативних відділень, відділів і управління, що мали здійснювати збір інформації з досвіду та її аналіз, а також підготовку відповідних інформаційно-аналітичних матеріалів для їх подальшого поширення;

- офіцерами відділень, відділів і управлінь бойової підготовки, що відповідали за впровадження вивчених уроків, зокрема і передового досвіду.

Вищенаведений розподіл повноважень у здійсненні окремо першого етапу (вивчення досвіду) і другого етапу (впровадження досвіду) та недостатня координація вищевказаних органів не сприяли покращенню дієвості ОВВД у ЗС України. Безпосередню відповідальність за узагальнення досвіду несли наступні офіцери та органи, що склали основу організаційної структури СУПД:

- у військових частинах (полках, бригадах), з'єднаннях та об'єднаннях – зазвичай заступники начальників штабів, заступники начальників оперативних відділень і відділів, які додатково до своїх обов'язків відповідали за вивчення досвіду;

- на оперативному рівні – воєнно-наукові групи (2–3 офіцери) у складі оперативних управлінь військових округів (до 1998 року) та оперативних командувань (з 1998 по 2007 рр.);

- на оперативно-стратегічному рівні – воєнно-наукові відділи (2–4 офіцери) у складі оперативних управлінь командувань видів і родів військ;

- на стратегічному рівні – Воєнно-наукове управління Генерального штабу ЗС України.

З початку створення ЗС України і до квітня 2014 р. в діяльності СУПД можна виокремити два головні напрями: вивчення досвіду підготовки військ, зокрема досвіду військових навчань національного та міжнародного рівня; і вивчення досвіду застосування українських контингентів у міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки (ОПМБ). На практиці особовий склад органів СУПД тільки частково був залучений до вивчення досвіду підготовки та застосування військ (сил). Це відбувалося, насамперед, через сталий занепад у підготовці військ, що характеризувався постійним зниженням кількості і масштабів національних військових навчань (Ісаков, Яковлев, Хлопецький, Василів, 2009: 152-155). Так, наприклад, із 1991 по 1995 рік у ЗС України було проведено тільки одне полкове (бригадне) навчання, і після цього до 2014 року військові навчання такого рівня і вище взагалі не проводилися (Wilk, 2017). Красномовними свідченнями низького рівня підготовки військ у той період були заголовки в офіційних засобах масової інформації, зокрема в газеті Міністерства оборони України „Народна армія”: „Замість полігона – плац”; „Заняття без моторесурсу” тощо (Ісаков, Яковлев, Хлопецький, Василів, 2009: 154).

За умов відсутності належної підготовки особовий склад ЗС України не здобував необхідний досвід, а органи СУПД, що мали вивчати такий досвід, виконували зовсім інші завдання, що їм неприємні.

На противагу вищезазначеному спостерігалася позитивна тенденція у сталому зростанні кількості та масштабу міжнародних військових навчань, включаючи навчання під егідою НАТО, до яких залучалися підрозділи ЗС України. Так, наприклад, у період із 2006 по 2011 рік понад 23 тисячі українських військово-службовців взяли участь у 95 багатонаціональних навчаннях, із яких 43 були проведені на території України (*Воєнна історія, 2021*). Неформальним вивченням досвіду проведення вказаних навчань зазвичай займався особовий склад відділів, управління бойової підготовки, оскільки йому було доручено безпосередню організацію таких міжнародних заходів з української сторони.

Крім вивчення досвіду підготовки військ основна діяльність СУПД була сфокусована також на аналізі застосування українських контингентів і персоналу в ОПМБ. Україна стала активним учасником такої діяльності після затвердження Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 року „Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії”. Всього за 29 років майже 50000 українських військовослужбовців взяли участь більше ніж у 35 ОПМБ і, зокрема, у період з 2006 по 2011 рр. приблизно 6000 українських військовослужбовців виконували миротворчі завдання у складі 13 миротворчих місій в 11 країнах світу (*Воєнна історія, 2021; Український прорив: Безпека й оборона, 2020*).

Україна розглядала і продовжує розглядати участь у міжнародних ОПМБ як важливу складову своєї зовнішньої політики (*Котелянець, 2012: 185-189*). В умовах обмеженого державного фінансування сектору оборони участь українських військово-службовців у миротворчих місіях сприяла покращенню підготовки військ, а також забезпечувала набуття бойового досвіду участі у збройних конфліктах як „третьої (миротворчої) сили”. Крім того, це сприяло формуванню спільноти військових фахівців, які отримали цінний досвід міжнародного співробітництва, що є надзвичайно важливим надбанням для реформування та розвитку ЗС України, налагодження військової співпраці з іноземними партнерами, насамперед зі збройними силами країн – членів НАТО.

Варто зазначити, що до 2011 р. спостерігалися системні недоліки у підготовці до ОПМБ механізованих (піхотних) підрозділів ЗС України, насамперед у вивченні військовослужбовцями специфіки та тактики дій для виконання широкого спектру миротворчих завдань (Котелянець, 2012: 185-189). Деякі експерти пов'язували це з низькою дієвістю вивчення і впровадження досвіду ОПМБ і зазначали, що однією з головних причин такого стану справ були бюрократичні перепони, а саме відсутність єдиного органу що керував би процесом вивчення і впровадження миротворчого досвіду. Зокрема для вирішення вказаних проблем, Наказом Міністра оборони України від 28.12.2011 р. № 840 було запроваджено Інструкцію з вивчення і впровадження досвіду підготовки та участі національних контингентів (персоналу) у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. Відповідно до вимог даної Інструкції завдання з вивчення вищенаведеного досвіду покладалося головним чином на Національний університет оборони України імені І. Черняхівського та Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України. Також у цьому документі було визначено основні процедури з вивчення і впровадження досвіду ОПМБ та обов'язки органів військового управління з їх виконання. Проте, у вказаній Інструкції не було представлено ні понятійного апарату, ні відповідних форм інформаційно-звітних документів із ВВД. У цьому контексті необхідно зауважити, що в Україні з 1991 по 2020 рік було відсутнє загальноприйняте бачення щодо процедур стандартизованого процесу УПД та методичних підходів до їх здійснення, оскільки у той період не було відповідної нормативної бази, зокрема сучасної концепції (доктрини) та інструкцій (настанов) з організації вивчення та впровадження досвіду.

Основними шляхами отримання інформації у ЗС України щодо проблемних питань були:

- застосування напівформального методу збору спостережень, що містилися в інформаційно-звітних документах, наприклад, у звітах про підбиття підсумків діяльності, результати участі в ОПМБ, військових навчаннях тощо;

- збір і вивчення „неформальних” (ініціативних) спостережень, а також отримання інформації про досвід, наприклад, під час особистого спілкування, проведення навчальних занять тощо;

- вивчення результатів роботи дослідницьких груп, що формувалися з представників органів військового управління, закладів

та установ ЗС України, здійснювали дослідження специфічних проблем, аналіз причин їх виникнення та шляхів вирішення.

У той час, як в багатьох провідних країнах світу після завершення „холодної війни” спостерігався розвиток перманентного формального підходу до ВВД (*Dyson, 2020: 15*), організаційне вивчення та впровадження досвіду у ЗС України було у занепаді. Напівформальний метод ВВД, що застосовувався у спрощеному варіанті, передбачав згідно з табелем донесень подання „знизу-вверх” інформації про досвід у визначених розділах загальних звітних документів, а також аналіз і поширення такої інформації. Ефективність такого підходу до ВВД була доволі низькою, передусім, через відсутність зацікавленості особового складу до збору та подання інформації з проблемних питань, небажання та безініціативність певних посадових осіб щодо вивчення досвіду; а також через низьку якість аналізу та узагальнення інформації щодо проблеми, визначення головних причин виникнення та шляхів вирішення. На практиці здобута інформація про досвід послідовно передавалася через інстанції „знизу-вверх”, проте не оброблялася належним чином і після чого поширювалася „вниз” та використовувалася, в основному, як довідковий матеріал.

Власне вивченням та впровадженням досвіду мали займатися всі командири і начальники, а також більшість офіцерів ЗС України, оскільки до їх функціональних обов’язків було включено ці питання. Проте, відповідно до принципу „всі і ніхто” функціонування СУПД можна оцінити швидше як декларування діяльності, ніж її продумане та ефективне здійснення. Про це свідчить також той факт, що основними документами для вивчення офіцерами ЗС України був нескінченний потік інформаційних повідомлень з вищих штабів із „голим” наведенням фактів про злочини, зловживання та грубі порушення військової дисципліни, надзвичайні події за участі військовослужбовців (*Ісаков, Яковлев, Хлопецький, Василів, 2009: 152-156*). На протипагу цьому значно менш частими були випадки доведення до особового складу ЗС України повчальних уроків і передового досвіду у підготовці та застосуванні військ. Крім того, варто зазначити, що вивчення бойового досвіду збройних сил інших держав за політичною інерцією здійснювалося крізь призму стратегічного бачення та національних інтересів Російської Федерації, базуючись на використанні головним чином російських джерел інформації.

Із метою поширення як негативного, так і позитивного досвіду використовувалися наради (брифінги); підбиття підсумків діяльності (виконання завдань); друковані видання (настанови, поради, посібники тощо); засоби масової інформації (спеціалізовані газети та радіотелевізійні передачі); інтернет і спеціалізовані веб-сайти тощо. Через недостатнє фінансування впровадження сучасних новітніх інформаційних технологій (ІКТ) відбувалося надто повільно зі значним відставанням від інших передових держав. Так, наприклад, у ЗС України до 2017 року була відсутня база даних, що містила б інформацію про здобутий досвід (*Пацук, Пашковський, 2019: 36-39*), у той час як країнах – членах НАТО ще з 2005 року функціонувала подібна база даних, на основі якої у 2010 році було створено „он-лайн” Портал НАТО (*15 Years of the JALLC, 2017: 33*). Також це стосувалося малих тиражів друкованих видань із питань УПД; низьких темпів створення та використання спеціалізованих комп’ютерних мереж як відкритих, так і захищених (з обмеженим доступом). Поза тим, також можна констатувати низький рівень підготовки особового складу ЗС України з питань УПД, відсутність дієвої системи підготовки персоналу органів УПД передусім через те, що взагалі не було жодних навчальних курсів підготовки фахівців з узагальнення та поширення досвіду.

Основним чинником реформування СУПД, яке розпочалося у травні 2013 року, була необхідність підвищення рівня бойової підготовки Збройних Сил України, що не можливо було досягти за незадовільного стану функціонування вказаної системи. Крім того, у рамках військового співробітництва України з НАТО партнери наполегливо рекомендували ЗС України здійснити якісні зміни в ОВВД відповідно до сучасних досягнень у теорії та передовій практиці інших країн. На підставі раніше досягнутих домовленостей із Військовим комітетом Альянсу з 13 по 15 травня 2013 року у Бельгії була проведена зустріч військового керівництва України та НАТО на рівні начальників Генеральних штабів із питань співробітництва у сфері ВВД (*Протокол наради, 2014: 1-5*). У подальшому відповідно до прийнятих рішень було сформовано аналітичну групу, що виконала ґрунтовний аналіз функціонування СУПД із її порівнянням із Об’єднаною системою ВВД НАТО, на підставі чого були визначено основні проблемні питання (*Протокол наради, 2014: 1-5*):

- відсутність централізованої організаційної структури СУПД;

- відсутність концепції ВВД, а також оновлених інструкцій з організації даного процесу;
- відсутність системи підготовки особового складу ЗС України з питань ВВД;
- надто повільно впроваджувалися новітні ІКТ для збору та оброблення інформації з досвіду, а також для її поширення;
- командири і начальники не здійснювали на належному рівні керівництво процесом ВВД;
- не вивчалася передова практика передових країн із організаційного ВВД.

За результатами вищенаведеного аналізу було зроблено висновок про низьку ефективність функціонування СУПД. Вивчення (ідентифікація) уроків і потенційного передового досвіду, розроблення і реалізація заходів із впровадження досвіду здійснювалися неякісно, а поширення уроків виконувалося несвоєчасно і не серед усього особового складу, що потребував такої інформації. Вищезазначена діяльність мала безсистемний характер, а управління нею було фрагментарним.

Серед головних причин такого стану справ було визначено бюрократичні перепони та соціально-психологічні чинники, що проявлялися у нерозумінні командирами та начальниками важливості та пріоритетності УПД, а також у небажанні очолювати удосконалення СУПД. Щоб виправити вказану ситуацію, 27 січня 2014 року було проведено робочу нараду керівного складу ЗС України, за результатами якої було визначено необхідність корегувальних заходів із урахуванням рекомендацій вищевказаної групи (*Протокол наради, 2014: 1-5*):

- створити у складі Воєнно-наукового управління Генерального штабу ЗС України (ВНУ ГШ) групу організації вивчення й узагальнення передового досвіду (2 офіцери) і призначити це управління відповідальним за організацію та координацію вивчення та поширення досвіду у ЗС України;
- сформувати відповідні органи (підрозділи) з вивчення досвіду на базі науково-дослідних установ і Центру оперативних стандартів і методики підготовки військ (сил) ЗС України, що мають здійснювати аналіз інформації про досвід і розроблення відповідних рекомендацій за напрямками діяльності;
- покласти на Військовий інститут Київського Національного університету імені Тараса Шевченка завдання щодо створення та

технічного забезпечення Інтерактивної електронної бази даних з питань досвіду.

По суті це були недосконалі рішення щодо створення дієвої системи ВВД, оскільки не планувалося розроблення доктрини та інструкції із ВВД, а також створення централізованої організаційної структури. Крім того, залишався поділ органів ВВД на дві окремі „гілки”, між якими не було налагоджено чіткої взаємодії.

Висновки. Результати аналізу функціонування Системи узагальнення та поширення досвіду ЗС України впродовж двох етапів свого розвитку – „стагнація” (грудень 1991 – травень 2013) та „реформування” (травень 2013 – квітень 2014) свідчать про її низьку дієвість. У ході дослідження розглянуто чотири основні компоненти вказаної Системи: організаційна структура, формалізовані процедури, засоби та підготовка особового складу щодо узагальнення та поширення досвіду.

Одним із головних наслідків неефективності вищезазначеної Системи було те, що у ЗС України вельми повільно впроваджувалися новації за результатами вивчення як свого досвіду, так і досвіду інших держав. Розроблення доктрин і статутів, підготовка військ та військова освіта здійснювалися за старими „радянськими” стандартами з епохи „холодної війни” без урахування нових геополітичних реалій і змін у формах і способах ведення воєнних операцій (дій). Як результат, у Збройних Силах України не було проведено кардинальних реформ для їх адаптації до тодішнього стратегічного середовища, українські війська (сили) не були готові до ведення сучасних швидкоплинних воєнних операцій (дій).

Використані посилання

Біла книга 2010. Збройні Сили України (2011). Київ: Міністерство оборони України, 79 с.

Воєнна історія (2021). Офіційний сайт Міністерства оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html>

Грицюк В. М., Євсєєв І. Г. (2020). Трансформація органів Робітничо-Селянської Червоної Армії з вивчення та використання бойового досвіду у роки Другої світової війни. *Воєнно-історичний вісник*. Вип. 1 (35). С. 85–100.

Ісаков М., Яковлев М., Хлопецький О., Василів Ю. (2009). Аналіз існуючої системи аналізу і узагальнення досвіду підготовки військ в об'єднаних збройних силах НАТО та Сухопутних військах Збройних Сил України. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*, Вип. 4 (22). С. 150–156.

Котелянець О. (2012). Актуальні питання розвитку міжнародної миротворчої діяльності України. Стратегічні пріоритети. *Національний інститут стратегічних досліджень*. № 2 (23). С. 185–190.

Обобщение боевого опыта и доведение его до войск Красной Армии и Сил Флота (2015). *Великая Отечественная война 1941-1945 гг. В 12 т. Том 11. Политика и стратегия Победы: стратегическое руководство страной и Вооруженными силами СССР в годы войны*. Москва: Воениздат. С. 695–776.

Пашук Ю., Пашковський В. (2019). Методологічні підходи до формування у Збройних Силах України перспективної системи вивчення і впровадження досвіду. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*, № 4 (37), С. 36–43.

Про затвердження Інструкції з організації участі національних контингентів (персоналу) Збройних Сил України у міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки. Наказ Міністра оборони України від 28.12.2011 р. № 840. 21 с.

Протокол наради керівного складу Збройних Сил України щодо створення системи вивчення та узагальнення передового досвіду у Збройних Силах України від 27 січня 2014 р. (2014), Київ: Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних Сил України, 5 с.

Український прорив: Безпека й оборона (2020). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3085312-ukrainskij-proriv-bezpeka-j-oborona.html>

15 Years of the JALLC – NATO (2017). Lisbon: NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre, 160 p.

Cyert R., March J. (1963). *A Behavioral Theory of the Firm*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 332 p.

Dyson T. (2019). The Military as a learning organisation: establishing the fundamentals of best-practice in lessons-learned. *Defence Studies*. Vol. 19. Iss. 2, pp. 107–129.

Dyson T. (2020). *Organisational Learning and the Modern Army. A New Model for Lessons-Learned Processes. 1st Edition*. London: Routledge, 276 p.

The NATO Lessons Learned Handbook. Third Edition. (2016). Lisbon: NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre, 81 p.

Wilk A. (2017). The best army Ukraine has ever had. Changes in Ukraine's armed forces since the Russian aggression. Warsaw: Centre for East Studies. 44 p.

References

15 Years of the JALLC – NATO (2017). Lisbon: NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre, 160 p.

Cyert R., March J. (1963). *A Behavioral Theory of the Firm*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 332 p.

Dyson T. (2019). The Military as a learning organisation: establishing the fundamentals of best-practice in lessons-learned. *Defence Studies*. Vol. 19. Iss. 2, pp. 107–129.

Dyson T. (2020). *Organisational Learning and the Modern Army. A New Model for Lessons-Learned Processes. 1st Edition*. London: Routledge, 276 p.

Hrytsiuk V., Yevsieiev I. (2020). Transformation of the Lessons Learned organisational structure within Red Army in the Second World War. *Military Scientific Journal*. Kyiv, National Defence University of Ukraine. Vol. 1(35) / 2020. pp. 85-100. [In Ukrainian]

Isakov M., Yakovlev M., Khlopetsky O., Vasylyv Y. (2009). Analysis of the existing system of analysis and generalization of the experience of training in the Allied Forces and the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine. *Collection of scientific works*. Kharkiv, National Air Force University. 2009, 4 (22). pp. 150-156. [In Ukrainian]

Kotelyanets O. (2012). Current issues of international peacekeeping activity in Ukraine. Strategic priorities. *National Institute for Strategic Studies*. 2012. № 2 (23). pp. 185–190. [In Ukrainian]

Military History (2021). Official site of the Ministry of Defense of Ukraine. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html>. [In Ukrainian].

On approval of the Instruction on organizing of participation of national contingents (personnel) of the Armed Forces of Ukraine in international peace support operations. Order of the Minister of Defense of Ukraine dated 28.12.2011 № 840. 21 p. [In Ukrainian].

Pashchuk Y., Pashkovskiy V. (2019). Methodological approach to forming Prospective Lessons Learned System in the Ukrainian Army. *Science and Technology of the Air Force of Ukraine*. Kharkiv, National Air Force University. Vol. 4 (37), 2019. pp. 36-43. [In Ukrainian].

Protocol of the meeting of the Ukrainian Armed Forces on creation of lessons learned system in the Armed Forces of Ukraine on January 27, 2014. (2014), Kyiv: Military-Scientific Department of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, 5 p. [In Ukrainian].

Analysis of combat experience and disseminating it to the troops of the Red Army and Navy Forces (2015). *The Great Patriotic War of 1941-1945. In 12 volumes. Volume Eleventh. Policy and Strategy of the Victory: strategic leadership of the country and the Armed Forces of the USSR during the War*. Moscow: Voenizdat. pp. 695–776. [In Russian].

The NATO Lessons Learned Handbook. Third Edition. (2016). Lisbon: NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre, 81 p.

Ukrainian breakthrough: Security and defense (2020). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3085312-ukrainskij-proriv-bezpeka-j-oborona.html>. [In Ukrainian].

Wilk A. (2017). The best army Ukraine has ever had. Changes in Ukraine's armed forces since the Russian aggression. Warsaw: Centre for East Studies. 44 p.

White book 2010. The Armed Forces of Ukraine (2011). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, 79 p. [In Ukrainian].

Pashchuk Y.

HISTORICAL ASPECTS OF ORGANIZATIONAL LEARNING IN THE UKRAINIAN ARMED FORCES IN PEACETIME (1991-2014)

This paper presents historical aspects of creation and performance of the System of lessons analysis and dissemination in the Armed Forces of Ukraine in peacetime starting from their creation in December 1991 till April 2014 when the Anti-terrorist operation in the Eastern Ukraine began.

The article contains an assessment of functioning the System of lessons analysis and dissemination during two of the three main stages of its formation and development in accordance with geopolitical changes and reforms of the Ukrainian Armed Forces: Stagnation stage (December 1991– May 2013) and Reformation stage (May 2013–April 2014).

A need to research the history of organizational learning in the Armed Forces of Ukraine and study peculiarities of the System of lessons analysis and dissemination is primarily due to the fact that since January 2019 the Ukrainian Army started to build a new prospective Lessons Learned System based on the above-mentioned System.

An importance and relevance of this scientific and practical task is also determined by an absence of tailored studies in the Ukrainian historiography.

The work describes four main components of the System of lessons analysis and dissemination: organizational structure; process (procedures) of organizational learning; tools used to collect, analyze and disseminate experience. The research was focused in two main directions of knowledge acquisition: training, in particular, military exercises at the national and international level and employment of the Ukrainian contingents in peace support operations.

Based on the analysis, a conclusion has been made about low efficiency of the System of lessons analysis and dissemination in the peacetime (December 1991 – April 2014). As a result, innovations came in the Ukrainian Armed Forces very slowly and developing doctrines, troops training and officers' education were still performed depending on the old Soviet standards from the Cold War era without taking into account new geopolitical realities and changes in forms and methods of contemporary military operations. Accordingly, there was no radical modernization of the Ukrainian Armed Forces, and the Ukrainian troops were not ready to respond to multiple challenges.

Keywords: experience, organizational learning, lessons learned process, System of lessons analysis and dissemination, the Armed Forces of Ukraine.

**WYSOCZAN REBELIS, COSACIS, LABORI. ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ЧИСТОВИХ КНИГАХ ДОНЕСЕНЬ ГАЛИЦЬКОЇ
ЗЕМЛІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1648 – 1649 РР.**

Події в Руському воєводстві відіграли неабияку роль у самому повстанні Хмельницького та наклали свій відбиток на історію регіону. Самі ж вони не були викликані Хмельниччиною як феноменом. Останній лише актуалізував давні суперечності, що з весни 1648 р. спалахнули з новою силою і не припинялись до весни 1649 р. Єдиного механізму керування цими повстаннями не існувало і не могло існувати. Групи повсталих русинів Галицької землі були виокремлені і систематизовані на підставі авторського підходу до дослідження проблематики, що головним чином базувався на дослідженні чистових книг донесень Галицької землі Руського воєводства та опрацюванні історіографії.

Ключові слова: Хмельниччина, шляхта, Семен Височан, селянські виступи, козаки, 1648 р.

Постановка проблеми та її актуальність. Упродовж 1648-1649 рр. на теренах Руського воєводства посилілись виступи частини місцевого населення проти як польської адміністрації, так і католицького духовенства. Варто зазначити, що суперечності різного роду між українцями-русинами з одного боку та поляками з іншого існували і до подій 1648 р. Повстання Хмельницького, або ж Хмельниччина, лише активізували ці протиріччя з новою силою, а вступ війська гетьмана на терени воєводства остаточно їх утвердив. За таких умов варто проаналізувати участь у згаданих подіях різних соціальних груп місцевого населення, зокрема й шляхти «Грецької Віри». Важливо дослідити рівень організованості та структурованості місцевих повстанців, зокрема виявити вплив на них місцевого руського шляхтича С. Височана як очільника одного з найбільших відомих на сьогодні мілітаризованих формувань «бунтівників» у Галицькій землі. Тому для детальнішого дослідження згаданих подій важливе значення має залучення нових джерел і переосмислення вже опрацьованих матеріалів.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В історіографії подій 1648-1649 рр. та Руське воєводство ретельно досі не досліджувалися,

а найчастіше згадувалися у контексті ширшого військово-політичного конфлікту, що ввійшов в історію під назвою «Хмельниччина». Про це читаємо у працях В. Смолія, В. Степанкова, М. Крикуна, С. Плохія (*Смолій & Степанков, 2014, Крикун, 1993, Плохій, 2013*) та ін.

Про зростання уваги науковців до різноманітних аспектів політико-правового та соціокультурного життя у зазначеному воєводстві свідчать праці таких дослідників, як О. Вінниченко, Я. Федорук (*Винниченко, 2015, Федорук, 1993*) та ін.

Деякі українські вчені аналізують окремі аспекти військової історії у ширших або вужчих хронологічних та географічних межах, що дозволяє краще зрозуміти військовий контекст боротьби, але це не стосується подій у Галицькій землі 1648 – 1649 р. Такі публікації належать І. Стороженку, В. Задунайському (*Стороженко, 1996, Задунайський, 2018, 2019*).

Окремі праці присвячені певним історичним персоналіям зазначеного періоду, образи яких іноді є гіперболізованими чи міфологізованими. До таких можна віднести роботи С. Томашівського, М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко (*Томашівський, 1898, 1908, Грушевський, 1991, Полонська-Василенко, 1995*) та ін.

Серед зарубіжних дослідників у контексті окресленої теми варто згадати польських істориків А. Яблоновського, М. Дроздовського, Я. Качмарчука та М. Хорна (*Jablonowski, 1902, Drozdowski, 2015, Kaczmarczyk, 1988. Horn, 1974.*), в працях яких висвітлено історико-політичний, культурний та соціальний аспекти історії Галицької землі.

Назагал, історіографія Хмельниччини в Галицькій землі Руського воєводства все ще не завершила комплексне опрацювання проблеми виокремлення соціальних груп, які брали участь у виступах 1648 – 1649 рр., і залишила поза увагою взаємодію між ними. Окремі праці стосуються більшою мірою мілітарних чи парамілітарних аспектів або розглянуті в ширшому дискурсі Хмельниччини. Міфологізація Хмельниччини представлена дуже часто в хибному, на нашу думку, наративі, про «переможну» війну Б. Хмельницького або всебічну підтримку гетьмана в регіоні та наявність централізованого апарату управління повстаннями.

Аналіз джерел. Основну джерельну базу цього дослідження становлять матеріали, віднайдені у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, у числі яких:

Чистова книга донесень Теробовельського гродського суду за 1648 рік (фонд 17, опис 1, справа 131), частина якої складається з

донесень саме на події, що їх спровокував похід Б. Хмельницького (12 донесень, викладених на 100 сторінках з 680 наявних у справі). Із зазначених донесень частина (конкретніше – 6) були опубліковані С. Томашівським у значно спрощеному вигляді (*Томашівський, 1908*);

Чистова книга донесень Галицького гродського суду за 1648 – 1649 рр., що здебільшого складається зі скарг, опису збитків майна, опису грабунків шляхетських маєтків, пограбувань церков, містечок та сіл (загалом 39 донесень, викладених на 187 сторінках з 292 наявних у справі). Варто зазначити, що з цієї книги також лише 6 справ у скороченому вигляді було опубліковано С. Томашівським;

Документи Львівського гродського суду за 1648 рік, зокрема дві скарги, що стосуються подій саме Галицької землі воєводства: Скарга на показаних селян-русинів з-під Коломиї, що «кров шляхетську проливають», з переліком викраденого і знищеного майна (*ЦДІАЛ, 9 – 1 – 398: 209 – 211*), та скарга Мартина Садовського, Григорія Доманьовського, Іоана Скульського, Мельхіора Стамеровського на міщан, з с. Княгиничі та Калуша, які здійснювали напади на двори і маєтки зазначених шляхтичів (*ЦДІАЛ, 9 – 1 – 398: 329 – 333*), ця скарга була раніше опублікована С. Томашівським так само в скороченому вигляді (*Томашівський, 1898: 59 – 61*).

Підкреслимо, що більшість перерахованих матеріалів введено нами у науковий обіг вперше, окрім тих, що були, хоч і частково, але опубліковані С. Томашівським.

Окремо варто виділити збірник опублікованих джерел під упорядництвом Ю. Мицика (*Мицик, 2012*), що стосуються ширшого аспекту Хмельниччини та охоплюють ширші географічні та хронологічні межі, однак певною мірою в них представлена й Галицька земля.

Отже, наведені вище джерела дозволяють створити більш цілісну картину подій Хмельниччини як у Галицькій землі, так і в цілому воєводстві. Також, на нашу думку, уведений в обіг джерела дозволять у ширшому ракурсі розглянути Хмельниччину в Речі Посполитій загалом.

Мета дослідження. На підставі опублікованих та неопублікованих джерел, зокрема Чистових книг, а також напрацювань в історіографії виокремити соціальні групи, які брали участь у виступах 1648 – 1649 рр. на території Галицької землі, та виявити

взаємодію між ними, у тому числі й проаналізувати причетність шляхти «Грецької Віри».

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що Галицька земля як територіальна одиниця, що належала до складу Руського воєводства, в тому вигляді, в якому вона постала перед подіями Хмельниччини, увійшла до Речі Посполитої внаслідок Люблінської Унії 1569 року та, фактично, станом на 1648 р. складалась з трьох повітів: Галицький, Теревовлянський, Коломийський (*Tatomir, 1868: 145, 154-155*).

Події, що відбувались у Галицькій землі в 1648 р. та, частково, в 1649 р., описуються в праці С. Томашівського та позначені автором як «народні рухи» (*Томашівський, 1898: 48*). Це визначення, сформульоване істориком для цього регіону, можна вважати до певної міри точним, оскільки знаходимо великий перелік скарг на «buntownikow» з різних населених пунктів повіту, тому є підстави називати такі рухи «народними».

Сучасні дослідники застосовують визначення, запропоноване М. Грушевським, – «козацько-селянська війна», що назагал відповідає дійсності, однак із важливим застереженням: військо, що прийшло на терени воєводства вже після Пилявецької битви, чи Пилявецької трагедії – як її характеризують очевидці подій, – сьогодні часто називається «козацько-селянське військо» (*ЦДІАЛ, 5 – 1 – 141: 1381 – 1400*). У контексті цього дослідження є важливим розрізнити козацьке і селянське військо. Спираючись на донесення шляхтичів з Галицької землі стосовно подій, описаних як «народні рухи», варто розрізнити групи, часто не залежні, а в окремих випадках і такі, що протистояли одна одній:

1. Козацьке і татарське військо, що прийшло під проводом Б. Хмельницького.

2. Покозачені загони місцевого шляхтича Семена Височана.

3. Місцеві селяни-русини.

Зауважимо, що ці три групи католицька шляхта Галицької землі досить чітко розрізняла у своїх скаргах. Військо Хмельницького шляхтичі характеризували наявністю татарського контингенту, хоругв Війська Запорізького, досить чіткою військовою організацією, а також умовною лояльністю до заможної шляхти, що часто, потрапивши в полон до козацько-татарського війська, залишалась серед живих і використовувалась «на викуп» (*Чухліб, 2003: 45 – 49*) як козаками, так і татарами (*Смолій & Степанков, 2014: 111 – 114*).

Позаяк до польського населення «низьких станів» ставлення було більш агресивним: за домовленістю Хмельницького з татарами, значну їх частину було або вбито, або вона йшла як «ясир» для останніх (*ЦДІАЛ, 5-1-141: 1384*).

Показачені загони Семена Височана характеризувались як більш «жорстокі» по відношенню до представників католицького духовенства (*Томашівський, 1898: 58*), шляхти через грабунки цих двох станів, проте більшою лояльністю чи байдужістю до польського селянства, що переважно було представлене як найближча прислуга місцевих шляхтичів (*ЦДІАЛ, 5-1-141: 1387-1388*).

Опис постаті Семена Височана в українській історіографії базується на припущеннях, що робить її гіперболізованою. Зокрема, історик С. Томашівський, який де-факто першим зробив ґрунтовний опис подій Хмельниччини на Галичині, не знаходить ширших розвідок про постать шляхтича Семена Височана. Історику до кінця не було відомо походження та подальша доля шляхтича, та зрештою він припускає, що С. Височан «...або пішов з козаками або утік... або може в кінці його десь убито» (*Томашівський, 1898: 47-48*). У більш сучасних дослідженнях В. Грабовецький та В. Кривошея називають Семена Височана, як і його батька Гната Височана, збіднілими руськими шляхтичами Галицької землі, що вдавались до повстань з метою власного збагачення. У працях В. Грабовецького, присвячених постаті С. Височана, показаний шляхтич описується як «малий Хмельницький Землі галицької». В. Грабовецький наголошує, що С. Височан, зібравши велику армію, відступив на Брацлавщину (*Грабовецький, 2001: 13*). В. Кривошея у своїй праці «Козацька еліта Гетьманщини» описує інший період життя С. Височана – полковника лисянського та канівського після подій 1648-1649 рр. (*Кривошея, 2008: 178*). Армія самого шляхтича, за різними даними, нараховувала від 4000 до 15 000 осіб, до якої входили не лише селяни чи міщани, а й шляхтичі та представники духовенства (*ЦДІАЛ, 5-1-141: 1492-1494*).

Селянські повстання часто були зорганізовані місцевим духовенством Гречкої Віри, руською шляхтою. Рідше були хаотичними, без конкретизованих у донесеннях «ватажків». Такі повстання, попри їх переважно ретельну організацію, охарактеризовані як найбільш жорстокі, такі, що призводили до повного винищення як шляхти, так і духовенства чи інших станів, що сприймалися селянами-руси́нами як елемент про-шляхетський (*Степанков, 2008: 57-60*).

У Чистовій книзі Галицького повіту побіжно згадуються дві рушійні сили: селяни (*labori*) та покозачені загони С. Височана (*Wysoczan rebelis*); козацько-татарське військо, що прийшло з Б. Хмельницьким, згадується вкрай рідко, що, однак, не заперечує впливу останнього на інші стани.

Селянські повстання, без прямої згадки про Семена Височана, розпочались ще з весни 1648 року. Про це свідчать перші документи про повстання селян з Борині, що не далеко від Калуша. Це повстання описується в Чистовій книзі донесень Галицького гродського суду від 1648 року (*ЦДІАЛ, 5-1-141: 1095-1096*). Опис нападу селян на маєток шляхтича Андрія Сваричовського є досить ґрунтовним. Зокрема, там згадано близько ста повсталих селян поіменно, хоча точну кількість визначити важко, оскільки часто у згаданій скарзі застосовується формулювання «*z synami*», «*z synami ego*». Важливо зазначити, що в скарзі ватажків нападу вказано декілька; серед них окрім міщан і шляхтичів названо і велику кількість представників духовенства, що також безпосередньо брало участь у цьому нападі. Головним «*watamanom*» шляхтич Сваричовський у своїй скарзі називає священника на ім'я Ярема (*ЦДІАЛ, 5-1-141: 1087-1088*), приписуючи йому провідну роль у нападі. Тут важливо зауважити, що попри наявність серед покозачених «*labori*» і руських шляхтичів, все ж таки провідником, на думку Сваричовського, виступив священник. У вказаному описі згадок про Семена Височана або його «*pulkownikow*» чи «*watamanow*», що в документах фігурують набагато частіше, ніж «Малий Хмельницький землі Галицької», не знаходимо.

До С. Височана як провідника місцевих виступів проти шляхти, з його умовною столицею в м. Отинія, центром селянських повстань Галицької Землі виступало м. Калуш. Відвертого протистояння в самому місті не відбулось, оскільки руська шляхта та духовенство «Грецької Віри» були представлені тут ширше, ніж польське та католицьке, через що місто дуже швидко перейшло до повсталих селян і руської шляхти, лояльної до Хмельницького, без жодної допомоги останнього (*Томашівський, 1898: 48-49*).

У донесеннях від осені 1648 року місто Калуш зазначається як «*wszytkich lotrow, hultaiov u buntownikow stolice*» та яке своїми діями часто йшло всупереч політиці Хмельницького (*ЦДІАЛ, 5-1-141: 1182-1184*). У тих же локаціях зустрічаємо шляхтичів, які вихвалялись якимсь привілеєм від козаків, що забезпечував їм

недоторканність з боку «hultaioв у buntownikow». Шляхтич Самуель Рожнятовський залишився у власному родовому маєтку в Бабині біля Калуша, посилаючись на привілеї від козаків «ро wszystkie czasy za przywiliami у paszportami kozackimi w domach swych bezpieczeniemi zostawali», однак попри наявність таких запевнень з боку козацтва, шляхтича Рожнятовського було страчено «buntownikami», тобто селянами з Калуша та прилеглих місцевостей (*Томашівський, 1898: 56*) без жодних вимог до останнього, чи спроб викупу, до яких часто вдавались козаки-татари або С. Височан.

Варто зазначити, що в околицях Калуша справді діяла організована група покозачених шляхтичів-калушан і селян, що здійснила низку нападів-пограбувань на панські маєтки (*ЦДІАЛ, 5-1-141: 1130-1132, 1136, 1143-1144, 1153-1155, 1160-1161, 1181-1189*). Однак ця покозачена армія із селян не має відношення до армії Б. Хмельницького чи до загонів С. Височана. Подібних груп могло бути і декілька. З цього можна припустити, що центром «гультьайського життя» в Галицькій землі була не тільки Отинія з С. Височаном, таких осередків могло бути декілька.

Такі селянські повстання охопили майже всі місцевості, як довкола вищезгаданого Калуша, так і в околицях м. Долина, та відбувались організовано. Тут шляхта зазначає, що селяни після вчинення чергового нападу на панський маєток триумфально повертались з награбованим у власні села та, за необхідності, повторно організовувались у загони для подальшого нападу (*Томашівський, 1898: 49-50*).

Існує великий перелік скарг на такі покозачені загони від родин Грофіцьких, Баранецьких, Курдвановських, Коницьких, Ржимовських тощо (*ЦДІАЛ, 5 – 1– 141: 1136, 1153 – 1155, 1160–1161, 1181 – 1189, 1202 – 1203*). Є скарги і про напади на католицьке духовенство. Зокрема, католицький священник Носкевський пише про напади, що вчинені були на його володіння покозаченими місцевими селянами-русинами (*ЦДІАЛ, 5 – 1 – 141: 1200*). Однак згадок про те, що вони прямо керувались С. Височаном або організовувались з його столиці Отинії, у донесеннях шляхтичів не знаходимо. У декількох свідченнях шляхти серед «watamanow» селянських загонів згадується Василь Амброжник, який пізніше на допитах називав себе «сотником» С. Височана (*Томашівський, 1898: 52*).

Описано й поодинокі випадки, коли покозачені селяни здійснювали напад і на руську шляхту, лояльну до С. Височана. На початку грудня 1648 року неназвані селяни здійснили напад на родину шляхтичів-русинів Голинських, що в інших джерелах також значаться серед «watamanow» С. Височана та як ті, що брали участь у нападах на шляхетські маєтки. Офіційною причиною нападу на маєток Голинських у скарзі зазначено звинувачення у підтримці і переховуванні католицької шляхти (Томашівський, 1898: 55). Зауважимо, що таких прикладів документи більше не містять, а отже, є підстави говорити про винятковість описаного випадку.

Варто зазначити, що селянські виступи на Коломийщині розпочинаються пізніше – з червня 1648 року, і масштабності набувають у вересні-жовтні з приходом армії Б. Хмельницького. Провідниками повстань окрім духовенства тут виступають переважно шляхтичи-русини. У чистових книгах донесень Галицького гродського суду стосовно цієї місцевості окрім реальних, тобто конкретизованих скарг, є такі, в яких зазначається лише сума збитків (ЦДІАЛ, 5 – 1 – 141: 1127), що дає підстави сумніватись у достовірності самих фактів повстань. Наявність скарг такого типу на тлі тих, що мають ґрунтовний опис, може свідчити не про реальні випадки «народних рухів», а радше про спроби місцевих шляхтичів подати себе як постраждалих унаслідок подій 1648 - 1649 рр., не менше, ніж в інших повітах землі чи інших землях воєводства, свідомо вказуючи завищені або вигадані збитки.

У скаргах, описаних у Чистових книгах донесень, селяни-русини виступають як добре підготовлена в мілітарному і в логістичному плані організація, що попри хаотичність у своїх нападах діяла досить впевнено і зухвало ще до приходу в Руське воєводство армії Богдана Хмельницького.

Руська шляхта фігурує переважно серед очільників селянських виступів та, здебільшого, як така, що взяла на себе провідну роль у нападах на католицькі шляхетські двори.

Наявні в Руському воєводстві групи селян-русинів не діяли узгоджено із загонами С. Височана чи козаків, часто на власний розсуд організовуючи напади та пограбування. Підтвердженням може служити існування декількох центрів повстанців, які діяли незалежно. Варто наголосити, що під безпосереднім керівництвом гетьмана перебував далеко не весь склад з умовного козацько-селянського війська, а частина повсталих «laborig» діяла поза контекстом Хмельниччини, з метою помсти «панам» чи задля

власного збагачення. Однак із донесень випливає, що шляхта досить чітко усвідомлювала з якою з цих сил в конкретному випадку вони має справу: будь то хоругви гетьмана, невідомі «labori» чи хтось із численних приборчників Семена Височана.

Висновки. Отже, твердження про те, що селянські виступи мали централізоване керівництво чи то з боку С. Височана, чи то з боку Б. Хмельницького, на нашу думку, не має достатньо підстав. Наведені вище джерела і факти свідчать про хаотичність і безконтрольність цих виступів.

Попри це варто зазначити, що самі напади на шляхту та їхні маєтки були зорганізовані на досить високому рівні. Головним чином це можна пояснити чітким переконанням повсталих, що повернення до усталених порядків не відбудеться.

Сам С. Височан рідко фігурує в донесеннях і згадується виключно як очільник, що керував своїми покозаченими загонами з Отинії. Натомість існує чимало згадок про його «pulkovnikov» або «watamanow», що діяли по всій території Галицької землі, часто виходячи за її межі. Яким чином та коли С. Височан і його приборчники залишили землі Руського воєводства та відправились за Хмельницьким, залишається невідомим для католицької шляхти. Ба більше, брак інформації серед шляхтичів про постать С. Височана, його походження та подальшу долю призвів до певних викривлень в історіографії Хмельниччини.

Селянські повстання охопили всю локацію Галицької землі, однак випадки, коли покозачені селяни нападали і на руську шляхту, тим більше лояльну до подій Хмельниччини, є поодинокими і в донесеннях не позначені системно.

Завдяки залученню матеріалів з Чистових книг вдалося виявити не тільки донесення, що мали ознаки реальних скарг на нападників-повстанців (у них вказуються кількість повстанців, керівники, кількість знищеного тощо), але й фіктивні скарги (у них зазначається лише сума збитків, що свідчить про спроби місцевих шляхтичів показати себе як тих, що також постраждали внаслідок подій 1648 - 1649 рр.).

На підставі опрацьованих джерел та історіографії варто зазначити також, що чіткі соціальні групи, які були б чисельно значущими в подіях Хмельниччини в Галицькій землі, виокремити складно, оскільки повстанські загопи були вкрай неоднорідними і могли складатись з різних верств населення, а також були очолені в різний спосіб. Участь священників «Грецької Віри» в повстаннях і повстанських загонах не заперечна, однак дискусійним питанням залишається масовість і поширеність цього явища.

Використані посилання

Вінниченко О. (2015). Депутатські сеймики Белзького і Руського воеводств в останній чверті XVI – першій половині XVII століття: організація та невиборчі функції. *PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*, Київ-Краків. С. 169–188.

Грабовецький В. (2001). *Народний полководець Семен Височан. Івано-Франківськ*. Івано-Франківськ: Кафедра історії України Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 64 с.

Грушевський М. (1991). *Історія України-Руси*, Т. 8. Київ: Наукова думка, 856 с.

Мицик Ю., Брехуненко В., Бурім Д., Маврін О., Сохань П., Швидько Г. (2012). *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.)*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій, 680 с.

Задунайський В. (2018). Козацькі стратегії і стратегієми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «Стратегемах» Секста Юлія Фронтіна. *Історичні і політологічні дослідження*. С. 31-44.

Задунайський В. (2019). Вияв вагомості військової дисципліни та бойової взаємодії в козацькому середовищі – «Добрий козак баче, де отаман скаче». *Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції: «Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України»*. 30 червня 2019 р. Львів, Руда. С. 60-67.

Костомаров М. (2004). *Богдан Хмельницький: Історична монографія*. Дніпропетровськ: Січ, 843 с.

Кривошея В. (2008). *Козацька еліта Гетьманщини*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 452 с.

Крикун М. (1993). *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел*. Київ: Інститут української археографії, 184 с.

Крип'якевич І. (1990). *Богдан Хмельницький*. Львів: Світ, 408 с.

Плохій С. (2013). *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперії*. Київ: Laugus, 440 с.

Полонська-Василенко Н. (1995). *Історія України у двох томах. Т-2: Від середини XVII століття до 1923 року*. Київ: Либідь, 608 с.

Смолій В., Степанков В. (2014). *Український політичний проект XVII ст.. становлення національного інституту влади*. Київ: Інститут історії України НАН України, 194 с.

Степанков В. (2008). *Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657 рр.)*. Кам'янець-Подільський, 254 с.

Стороженко С. (1996). *Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр.* Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського державного університету, 320 с.

Томашівський С. (1908). *Матеріали до історії Галичини. Т. II. Акти з 1649-1651*. Львів: Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 417 с.

Томашівський С. (1898). *Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.* Львів: Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 138 с.

Федорук Я. (1993). *Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.)*. Львів: Інститут української археографії, 68 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 5 опис 1 справа 141 (Чистова книга донесень Галицького гродського суду за 1648 – 1649 рр.).

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 17, опис 1, справа 131 (Чистова книга донесень Теребовельського гродського суду за 1648 р.).

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 9 опис 1 спр. 398 (Чистова книга донесень Львівського гродського суду за 1648 р.).

Чухліб Т. (2003). *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр.* Київ: Інститут історії України НАН України, 518 с.

Drozdowski R. (2015) *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648-1659.* Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 480 s.

Jabłonowski A. (1902). *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7. Cz. 1 : Ziemie ruskie. Ruś Czerwona.* Warszawa: Główny skład u Gebethnera i Wolffa, 402 s.

Horn M. (1975). Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501-1648. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu*, S. 30-49.

Horn M. (1974). *Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600-1648. Cz. 1. Zbiegostwo i zbójnictwo karpackie.* Opole, 96 s.

Kaczmarczyk J. (1988). *Bohdan Chmielnicki.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 267 s.

Tatomir L. (1868). *Geografia ogólna i statystyczna dawnej Polski.* Kraków: Wydawnictwo Dziel Tanich i Pożytecznych, 399 s.

References

Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. Fund 5 description 1 case 141 (Delation book of reports of the Galych city court for 1648 - 1649).

Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. Fund 17, description 1, case 131 (Delation book of reports of the Terebovlya city court for 1648).

Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv. Fund 9 description 1 file 398 (Delation book of reports of the Lviv city court for 1648).

Chukhlib T. (2003). *Hetmans and monarchs. Ukrainian state in international relations 1648 – 1714.* Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 518 p.

Drozdowski R. (2015) *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648-1659.* Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 480 s.

Fedoruk J. (1993). *Foreign policy of Bohdan Khmelnytsky and the formation of his political program (1648 - 1649).* Lviv: Institute of Ukrainian Archaeography, 70 p.

Grabovetsky V. (2001). *People's Commander Semen Vysochan.* Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 64 p.

Horn M. (1975). Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501-1648. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu*, S. 30-49.

Horn M. (1974). *Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600-1648. – Cz. 1. – Zbiegostwo i zbójnictwo karpackie.* Opole, 96 s.

Hrushevsky M. (1991). *History of Ukraine-Rus, V. 8.* Kyiv: Scientific thought, 856 p.

Jabłonowski A. (1902). *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7. Cz. 1 : Ziemie ruskie. Ruś Czerwona.* Warszawa: Główny skład u Gebethnera i Wolffa, 402 s.

- Kaczmarczyk J. (1988). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 267 s.
- Kostomarov M. (2004). *Bohdan Khmelnytsky: Historical monograph*. Dnepropetrovsk: Sich, 843 p.
- Krivoshcheyka V. (2008). *Cossack elite of the Hetmanate*. Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies of I. Kuras, 452 p.
- Krikun M. (1993). *Administrative-territorial structure of the Right Bank of Ukraine in the XV-XVIII centuries. Voivodship borders in the light of sources*. Kyiv: Institute of Ukrainian Archaeography, 184 p.
- Krypyakevych I. (1990). *Bohdan Khmelnytsky*. Lviv: Svit, 408 p.
- Mytsyk Y., Brekhunenko V., Burim D., Mavrin O., Sokhan P., Shvydko G. (2012). *Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1658. Vol. 1: (1648–1649)*. Kyiv: M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies; Canadian Institute of Ukrainian Studies, 680 p.
- Plokhyy S. (2013). *Cossack myth. History and nation-building in the era of empires*. Kyiv: Laurus, 440 p.
- Polonska-Vasylenko N. (1995). *History of Ukraine in two volumes. V. 2: From the middle of the XVII century to 1923*. Kyiv: Lybid, 608 p.
- Smoliy V., Stepankov V. (2014). *Ukrainian political project of the XVII century. Formation of the national institution of power*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 194 p.
- Stepankov V. (2008). *Intelligence and counterintelligence of Bohdan the Great (1648-1657)*. Kam'yanets' podil's'kyy, 254 s.
- Storozhenko S. (1996). *Bohdan Khmelnytsky and military art in the Liberation War of the Ukrainian people in the middle of the XVII century: Book one: Military actions of 1648-1652*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk State University Publishing House, 320 p.
- Tomashivsky S. (1908). *Materials on the history of Galicia. V. II. Acts from 1649-1651*. Lviv: Notes of the Scientific Society. Shevchenko, 417 p.
- Tomashivsky S. (1898). *People's movements in Galician Rus in 1648*. Lviv: Shevchenko Scientific Society Notes, 138 p.
- Tatomir L. (1868). *Geografja ogólna i statystyczna dawnej Polski*. Kraków: Wydawnictwo Dziel Tanich i Pożytecznych, 399 s.
- Vynnychenko O. (2015). *Delegates Sejms of Belz and Rus'Voivodeships in the last quarter of the 16th – first half of the 17th century: organization and non-electoral functions*. *PATRIMONIUM. Studies in Early Modern History of Central and Eastern Europe*, Kyiv-Krakow, pp. 169–188.
- Zadunaisky V. (2018). *Cossack strategies and strategists during the campaign of 1649 and their analogues in "Strategies" by Sextus Julius Frontinus*. *Historical and political science research*. pp. 31-44.
- Zadunaisky V. (2019). *Manifestation of the importance of military discipline and combat interaction in the Cossack environment - "A good Cossack sees where the ataman goes"*. *Proceedings of the II All-Ukrainian Scientific Conference: "Origins and Formation of the Cossack Movement in the Ethnic Lands of Ukraine"*, 30 June 2019. Lviv, Ruda, pp. 60-67.

Chikalin R.

WYSOCZAN REBELIS, COSACIS, LABORI. THE REFLECTION OF KHMELNYCHYNA IN THE REPORTS OF DELATIONS BOOKS AT THE GALICIAN LAND OF THE RUS VOIVODESHIP 1648 – 1649.

The uprising of the local Ruthenians of the Rus voivodeship played a significant role in the Khmelnychyna in these areas and left their mark on the history of the region. The Khmelnychyna as a phenomenon did not cause them. It is only actualized the old contradictions, which erupted with renewed force in the spring of 1648 and did not cease until the spring of 1649. The head mechanism for controlling these uprisings did not exist and could not exist. Individual factions of the insurgents were singled out and systematized on the author's approach to the study of the issue, which was mainly based on the study of reports of the Galician land of the Rus voivodeship and the elaboration of historiography.

Attacks on the nobility and their lands were organized very professionally, structured and decisively. This was caused by a clear belief among the rebels that a return to the established order would not take place.

Vysochan as himself rarely appears in the reports, and is mentioned only as the leader who led his Cossacks from Otyniya. Instead, there are many mentions of his so-called colonels, atamans, and loyalists, who existed throughout the Galician land and went beyond it. How and when Semen Vysochan and his supporters left the lands of the Rus voivodeship and followed Khmelnytsky remains unknown to the Catholic nobility. Moreover, the lack of information among the nobles about the figure of Vysochan, his origin and subsequent fate, led to certain distortions in the historiography of the Khmelnychyna.

In our opinion, it is inadmissible to claim the existence of centralized leadership in peasant speeches, either by S. Vysochan or by B. Khmelnytsky. The above sources and facts indicate the chaos and uncontrollability of these uprisings.

It should be noted that this study does not give a complete picture of the problems of this topic. It is created for intensification and new vision of researching in this area.

Keywords: Khmelnychyna, Nobility, Semen Vysochan, peasant uprisings, Cossacks, 1648

УДК 94(477)

КРАВЕЦЬ Н.П.⁶

<https://orcid.org/0000-0002-7455-3236>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.71-80>

ВІЙСЬКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ПРОХОДИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена українському військовому, громадсько-політичному діячу, підполковнику Армії Української Народної Республіки (УНР), військовому історичу Василю Проході. Завдяки його архівно-кримінальній справі та мемуарним працям відтворено маловідомі сторінки біографії Василя Проходи у роки Першої світової війни та періоду Української держави. Ретроспективно висвітлено його перебування у таборах військовополонених (Йозефштадт (Йозефів), Ліберці, Брюкс (Мост), Терезієнштадт (Терезін). Наголошено, що важливим етапом у його біографії стала участь у формуванні дивізії Сірожупанників. Показано бачення Василя Проходи щодо розв'язання «українського питання» у роки Першої світової війни, висвітлено його ставлення до зовнішньої, внутрішньої політики гетьмана Павла Скоропадського.

Ключові слова: Василь Прохода, Перша світова війна, національно-культурна діяльність, табори військовополонених, Українська держава.

Постановка проблеми. Після відновлення незалежності України предметом численних наукових досліджень в історичній науці стала військова, громадсько-політична діяльність цілої плеяди представників української еліти другої половини XIX–XX ст. До неї справедливо належав Василь Прохода (1890–1971) – український військовий, громадсько-політичний діяч, підполковник Армії Української Народної Республіки (УНР), військовий історик. В українській історіографії відсутні праці, безпосередньо присвячені його громадсько-політичній і військовій діяльності, що посилює актуальність статті.

Методологічний базис розвідки пов'язаний із принципами системності та об'єктивності в підході до висвітлення подій біографічного характеру періоду Першої світової війни та Української революції 1917 – 1921 рр. на основі комплексного

Кравець Наталія Петрівна, завідувач кабінету кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного, м. Львів.

© Кравець Н.П., 2021

вивчення джерел, передусім спогадів В. Проходи та його кримінальної справи. Підготовка статті стала можливою завдяки опорі на загальнонаукові (систематизації, типологізації, ретроспекції тощо) та спеціальноісторичні (проблемно-хронологічний, історично-порівняльний, критично-аналітичний, біографічний тощо) методи. Джерельна основа статті – матеріали архівно-кримінальної справи В. Проходи, що перебувають у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), його мемуарні праці та науково-публіцистичні розвідки, що присвячені сірожупанникам.

Мета дослідження – проаналізувати військову та громадсько-політичну діяльність В. Проходи в період Першої світової війни та утворення Української держави.

Виклад основного матеріалу. Василь Прохода народився 25 грудня 1890 р. за старим стилем (6 січня 1891 р. за новим) на Кубані у станиці (ст.) Павловській Кубанського війська, ставши четвертою дитиною у сім'ї (Прохода, 1967: 12). У 1900 р. розпочав навчання у міністерсько-приходській однокласній школі з трирічним навчанням на хуторі Сосицькому. Тут він продовжував навчання і надалі, попри те, що наприкінці літа 1901 р. його сім'я була змушена переселитися до ст. Солдатської. Надалі В. Прохода поступив до міської 4-класної школи у ст. Уманській. Зрештою, у червні 1906 р. він закінчив школу з відзнакою і вже восени розпочав працювати рахівником в маєтку козацького сотника Зиміна (ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 3).

30 вересня 1912 р. В. Прохода розпочав військову службу в 51-му пішому Литовському полку у м. Сімферополі – його призначено в 10-ту роту 4-го батальйону (Тинченко). Весною 1913 р., закінчивши курси прапорщиків резерву, склав перший підстаршинський іспит. Після цього повернувся до роти з метою практичного проходження служби, щоб при звільненні з резерву скласти іспит на одержання звання прапорщика (хорунжого). Після військових маневрів улітку 1913 р. полк повернувся «на свою зимову стоянку» до казарм у Сімферополі, де В. Прохода виконував обов'язки чотового підстаршини (допомагав старшому підстаршині у проведенні занять зі стрільби, вивченні статутів, польових тактичних занять) (Коваль, 2009: 5).

Початок Першої світової війни В. Прохода зустрів у літньому полковому таборі в Севастополі (ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 5), звідки його полк відбув на російсько-австрійський фронт, проте

самого В. Проходу, всупереч його бажанню, відряджено до військової школи в Тифліс (Тбілісі), звідки незабаром він знову повернувся до полку в Сімферополі (його зараховано до складу 3-ї роти резервного батальйону з обов'язком проводити навчання з мобілізованими резервними вояками). У середині жовтня 1914 р. при штабі 64-ї резервної дивізії в Севастополі В. Прохода склав іспит на одержання звання прапорщика. «Особливої радості мені це підвищення не принесло і я ще пару днів ходив з наплечниками (“погонами”) вільноприділеного», – згадував згодом він (*Прохода, 1967: 168*).

Саме у цей період В. Проході довелося виїхати до Галичини на фронт Першої світової війни (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 7*). 17 листопада 1914 р. командир батальйону підполковник Богаєвський скликав нараду офіцерів, на яку запросив В. Проходу. На порядку денному було питання про відправку на фронт маршових рот (по 250 військових) і призначення для них командира з офіцерського складу (*Прохода, 1967: 170*). «Коли з доповідей командирів рот з'ясовано, що все вже підготовлено для відправки на фронт, Богаєвський запитав, хто з панів офіцерів хотів би стати за командира маршових рот. Було на тому зібранні щось біля десятка покликаних з резерва та нових прапорщиків. Бажаючих добровільно їхати на фронт не зголосилось» (*Биковський, 1971: 4*). Все ж, 20 листопада 1914 р. він був змушений покинути Кримський півострів (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 7*).

Прибувши в розпорядження штабу 14-ї дивізії та озброївши вояків, роти В. Проходи виїхали зі Львова до Старого Самбора (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 8*). «В штабі дивізії мої дві роти, в яких залишилось трохи більше трьохсот вояків, були послані на поповнення 53 пішого Волинського полку. В мирний час він мав свій осідок в Кишиневі на Бесарабщині, а тепер стояв в напівукраїнському селі, назви якого не пам'ятаю. Було воно десь на захід від Сянока» (*Прохода, 1967: 172*), – згадував В. Прохода. Волинський полк у боях восени 1914 р. зазнав великих втрат і був змушений відійти у резерв. Після поповнення командир розподілив новоприбулих військових між ротами 4-го батальйону, а В. Проходу призначив командиром 14-ї роти (*Прохода, 1967: 174*), що дозволило полку знову взяти участь у бойових діях на Галицькому фронті (*Коваль, 2009: 5*).

Однак у квітні 1915 р. австрійці з німцями прорвали фронт, і росіяни відступили на сотні кілометрів, приблизно до лінії Пінськ – Рівне – Тернопіль – Чернівці (*Перша світова: «На пострадянському просторі – непередбачуване минуле»*). Щодо безпосередньо В. Прохода, то у роки Першої світової війни брав участь лише у Карпатській операції взимку 1914–1915 рр. (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 9*). Більшу частину війни (1915–1918) він перебував у таборах військовополонених в Австро-Угорщині, де, без перебільшення, відбувалася еволюція його світогляду в напрямі національного самоусвідомлення себе українцем (*Коваль, 2009: 5*). Його національно-культурна праця в таборах сприяла формуванню у військовополонених-українців національної свідомості, розуміння процесів державного відродження в Україні 1917–1918 рр. (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 10*).

Після звільнення із таборів військовополонених, 1 травня 1918 р. В. Прохода разом з іншими військовими прибув до Волочиська (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 11*). «Зустрічати й прийняти нас з української сторони ніхто не прийшов. Не відомо було, чи пустять нас взагалі на українську землю. Може доведеться повертатись назад», – згадував він (*Прохода, 1967: 214*). Наступного дня український комендант станції дозволив їм виїхати до Києва в звичайному вагоні вантажного потягу, «давши на дорогу хліба та якихсь консервів» (*Прохода, 1967: 217*). Проте у Києві також ніхто не цікавився колишніми військовополоненими.

Своє перебування в Києві В. Прохода бачив безцілним, тому повернувся додому – до Лиману, де його чекала хвора мати (*Коваль, 2009: 5*). Через декілька днів він вирушив до військового управління (Бердянськ) для того, щоб зареєструватись як старшина резерву та спробував отримати гроші, які не одержав, коли виїжджав на фронт, а також – неодержану платню за час перебування в полоні, яку за Тимчасового уряду видавали тим, хто повертався з полону. Однак поїздка виявилася безрезультатною (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 12*).

Перебуваючи у пошуках праці, В. Прохода вступив до товариства «Просвіта» (м. Оріхів, Оріхівська волость) для відновлення діяльності бібліотеки й читальні, організації виставки та лотереї та «виклопотання перед начальством дозволу на неї» (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 13*). Оплата його праці була доволі скромною – безплатне харчування в їдальні,

помешкання в кімнаті при читальні та 75 карбованців щомісячно на «кишенькові видатки» (Прохода, 1967: 229).

Проте дуже швидко В. Прохода розчарувався позицією місцевих органів влади щодо національно-культурної праці в місті. Наступив період пошуку свого місця й ролі у нових політичних умовах (Коваль, 2009: 6). Після численних зустрічей і обговорень політичної ситуації з товаришами його зацікавив феномен появи пробільшовицької Таращанської дивізії. У спогадах він відзначав: «Але у большевиків, хоч і є руйнуючі банди, є ідея комунізму. Є то утопічна ідея, а все таки як «Фата Моргана» вабить до ліпшого людського життя і може перемає руйнуючий інстинкт несвідомих мас. Серед українців є комуністи, що створили Таращанську дивізію. Чому мені не піти до них? Правда, вони підпорядкувались правдоподібно диктатурі большевиків. Треба пізнати, хто вони. Вони ж обіцяють задовольнити національно-культурні потреби українців. А на той світ я ще встигну, навіть коли большевики мене розстріляють... На одно у мене пробудилось непереможне бажання до життя й руху. Я вирішив виїхати на Північ туди, де діють большевики з їх комуністичною ідеєю» (Прохода, 1967: 240–241).

Проте, на північ В. Прохода не потрапив (Коваль, 2009: 6). У Києві, залишивши свої речі на станції, В. Прохода зайшов до свого товариша, щоб довідатись: «Чи дійсно справа української культури в Києві так кепсько стоїть як на провінції? Я все таки сподівався, що в столиці України після великого національного піднесення в 1917 році залишилось багато дечого українського і може в тому українському середовищі знайду приложення для своїх сил» (Прохода, 1967: 245). Того ж дня В. Прохода вечірнім потягом від'їхав до Конотопа, де мав довідатись про умови переходу кордону. Приїхавши до Конотопа, несподівано він зустрів поручника Малевича (проживав з ним в одній кімнаті в Йозефському таборі) «в сірому жупані з такого сукна як носять австрійці з золотими колосками на ковнірі» (ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 15).

У місті розташовувався штаб 1-ої Козацько-Стрілецької дивізії Сірожупанників. У спільному для штабу дивізії та полку старшинському зібранні В. Прохода застав понад 20 старшин, яких майже всіх знав із Йозефського табору військовополонених російської армії. Згодом він від'їхав до Алтинівки, де стояв перший Сірий полк, а командирами курінів та сотень були майже

всі «йозефівці». Зрештою, В. Прохода був призначений начальником штабу (ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 17).

Про цей період свого життя він згодом згадував: «Гетьманське командування Сірожупанникам не довіряло. Стрілецькі полки мали належну кількість рушниць і кулеметів, але лише пару сот набойів до них, що видавались стійковим в час несення вартової служби і по закінченні її здавались. Касарень [казарм – авт.] і відповідних помешкань для навчання, складів, майстерень, канцелярій та штабу полку не було. Перебували ми ніби на фронті. Відсутність розташування в касарнях з його військовим порядком деморалізуюче впливала на поведження вояків та утруднювала утримання належної дисципліни. Але Сірожупанники були настільки свідомим елементом з почуттям добровільної карности, що антидисциплінарних випадків не було» (Прохода, 1967: 248–249).

Напередодні антигетьманського повстання в Сирій дивізії було змінено вищий командний склад (ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 19). На початку листопада 1918 р. Військове міністерство вирішило передислокувати Сіру дивізію до м. Чернігова. 13 листопада того ж року до Чернігова були послані від 1-го полку квартир'єри під командою поручника А. Костика, які також повинні були б зупинитись в Конотопі й одержати у штабі дивізії відповідні вказівки (ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп. 19).

Однак, проти ночі 15-16 листопада 1918 р. В. Прохода отримав телефонограму зі штабу дивізії, в якій в ультимативній формі була поставлена вимога негайно прибути до Конотопа (Прохода, 1967: 258). Водночас А. Костик повідомляв, що до Чернігова він не прибув, оскільки гетьман П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. проголосив Україну «в федеративному зв'язку з найбільшовицькою Росією», що послужило каталізатором антигетьманського повстання Директорії УНР під проводом С. Петлюри (Прохода, 1967: 260). Зрештою, де факто, у штабі дивізії відбувся своєрідний «переворот»: генерали П. Васильєв-Чечель та І. Піонтковський оголосили себе нейтральними, а С. Петлюра призначив начальником дивізії отамана М. Палія, начальником штабу – сотника генштабу І. Морозевича. 1-му полку було наказано прибути до м. Конотопа для боротьби з гетьманськими відділами, які намагаються придушити повстання (ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 22).

Командир 1-го полку А. Пузицький вважав себе звільненим від присяги на вірність гетьманові П. Скоропадському, аргументуючи це тим, що «присягав Гетьманові як суверенові самостійної Української Держави, якій він сам дав присягу бути їй вірним». Він зауважував, що «раз Скоропадський цю присягу порушив, тим звільнив нас від присяги йому, бо ми маємо бути вірними незалежності й суверенності України» (*Прохода, 1967: 263*). Водночас він зазначив, що хоч і не знав особисто отамана Палія, «але якщо його назначив нашим начальником Головний Отаман військ Української Народної Республіки Симон Петлюра, я безумовно буду виконувати його накази. Роблю я це свідомо і добровільно. Я стаю під прапор УНР в боротьбі проти всіх правих і лівих ворогів державної незалежності України. Раджу й вам послідувати моєму прикладові» (*Прохода, 1967: 263*). Тоді ж 1-й полк виявив свою згоду з полковником і склав нову присягу.

Сам же В. Прохода вважав, що «гетьманська реакція разом з німецькою окупацією породила большевицькі та анархістичні настрої серед неможливої діяльної частини населення, а переважаюча більшість хліборобів-гречкосіїв була байдужа до української державности» (*Биковський, 1971: 4*). Я був свідомий того, що з відходом німців знову прийдуть большевики, для боротьби проти яких у нас не буде збройної сили добре організованої, і в достатній кількості. Вона була змарнована нерозумною політикою ще в минулому році» (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 23*).

Справді, після повстання проти гетьманського уряду та з відходом німців – більшовицькі війська перейшли на українську територію. Після перших боїв таращанці взяли в полон десяток «сірих», а «сірі», в свою чергу, – обеззброїли й полонили відділ таращанців з політичним комісаром. Виник новий конфлікт, для його врегулювання спрямовано від штабу Сірої дивізії до таращанців делегацію (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 24*).

В. Прохода вважав, що: 1) таращанці є українцями, які потерпіли від «гетьманських та поміщицьких посіпак» і змушені були відійти за межі України; 2) у нових умовах, коли відновилася влада УНР, вони можуть стати в ряди українського народного війська, а тому збройний конфлікт є якимсь шкідливим для України непорозумінням; 3) було підсумовано, що «нам треба спільно боротись за волю України, а не битись між собою» (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 27*).

З цими міркуваннями таращанці погоджувались, але вони не визнавали УНР і не могли розірвати контактів із більшовицьким командуванням (*Прохода, 1935: 42*). У таких умовах було досягнуто компромісу – проведено обмін полоненими та задекларовано нейтралітет. Проте таращанці порушили перемир'я й надалі просувалися вглиб територією УНР (*Прохода, 1967: 268*). Необхідна була допомога з Конотопа проти наступаючих більшовицьких військ. Втім, коли був підготовлений ешелон до від'їзду на фронт проти більшовиків, мобілізовані вояки зробили біля ешелону мітинг, на якому вони постановили, що «на фронт не поїдуть і битись проти своїх братів не будуть». Наказ про від'їзд на фронт довелось відмінити. Зрештою, у війні з більшовиками УНР зазнала поразки (*Прохода, 1967: 274*). Щодо В. Проходи – він продовжив військову діяльність і 19 січня 1919 р. був призначений начальником штабу Коростенської групи Дієвої армії УНР, з 19 лютого того ж року – ад'ютантом 1-го Сірожупанного полку Дієвої армії УНР (*Коваль, 2009: 6*). Він брав участь у бойових діях дивізії до Луцької катастрофи (травні 1919 року), після чого вдруге перебував у польському полоні в Луцьку (табори для військовополонених у Ковелі, Вадовицях (травень – вересень 1919 р.) (*ГДА СБУ. ф. 6. спр. 74412фп.: 29*).

Висновки. В. Прохода взяв активну участь у бойових діях Першої світової війни, перебуваючи разом із 53-м пішим Волинським полком в епіцентрі австрійсько-німецько-російського протистояння в Галичині. Потрапивши до австрійського полону, він перебував у таборах військово-полонених (Йозефштадт (Йозефів), Ліберці, Брюкс (Мост), Терезієнштадт (Терезін), що стало важливим етапом його національного самоусвідомлення. 1915 – 1918 рр. за словами В. Проходи, він сформувався як український громадський діяч, «непокірливий» борець за державність України. Під впливом національно-культурної діяльності у таборах військово-полонених в Австро-Угорщині, неефективної політики Української держави в регіонах В. Прохода став відданим головній ідеї Української революції 1917 – 1921 рр. – боротьбі за державність України, прихильником гетьмана П. Скоропадського, а згодом Директорії УНР.

Використані посилання

Биковський Л. (1971) Пам'яті полковника Василя Проходи. Свобода.. 24 листопада 1971. С. 4-5.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 74412фп. 43 арк.

Коваль Р. (2009) Важкий шлях кубанця Василя Проходи. Думки про Правду. До історії постання української нації. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», С. 5–7.

Перша світова: «На пострадянському просторі – непередбачуване минуле» (2014) URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/08/140731_ww1_ukraine_dk

Прохода В. (2009). Думки про Правду. До історії постання української нації. Дрогобич, 568 с.

Прохода В. (1967). Записки непокірливого. Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. Торонто, Ч. 1, 434 с.

Прохода В. (1969). Коростень – Бердичів – Житомир. Вісті комбатанта. Торонто – Нью-Йорк. Вип. 2. С. 32 – 35.

Прохода В. (1967). Сірі або сірожупанники. Вісті комбатанта. Торонто – Нью-Йорк. Вип. 4. С. 37 – 39.

Прохода В. (1968). Сірі або сірожупанники. Вісті комбатанта. Торонто – Нью-Йорк. Вип. 3. С. 45 – 49.

Прохода В. (1935). Записки до історії Сірих (Сірожупанників). За Державність. Матеріали до історії Війська Українського. Зб. 1, Каліш: Українське Воєнно-Історичне Товариство, С. 75–128.

References

Bykovsky L. (1971). In memory of Colonel Vasyl Prokhoda. *Freedom*. 24 November. Pp. 4–5.

Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (hereinafter – GDA SBU). F. 6. Spr. 74412fp. 43 sheets.

Koval R. (2009). The difficult path of the Kuban Vasyl Prokhody. *Thoughts about the Truth. To the history of the uprising of the Ukrainian nation*. Drohobych., pp. 5–7.

World War I: «In the post-Soviet space – the unpredictable past». URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/08/140731_ww1_ukraine_dk

Prokhoda V. (2009). *Thoughts about the Truth. To the history of the uprising of the Ukrainian nation*. Drohobych, 569 p.

Prokhoda V. (1967). *Notes of the disobedient. History of national consciousness, life and activity of an ordinary Ukrainian*. Toronto, Ch. 1, 434 p.

Prokhoda V. Korosten – Berdychiv – Zhytomyr. *Combatant's news*. Toronto – New York, 1969. Vol. 2. pp. 32 – 35.

Prokhoda B. (1967). Gray or gray robes. *Combatant's news*. Toronto – New York, Vol. 4. pp. 37 – 39.

Prokhoda B. (1968). Gray or gray robes. *Combatant's news*. Toronto – New York, Vol. 3. pp. 45 – 49.

Prokhoda V. (1935). Notes on the history of the Grays (Sirozhupanniks). *For Statehood. Materials on the history of the Ukrainian Army*. Kalisz, Coll. 1. S. 75–128.

Kravets N.

VASYL' PROKHODA MILITARY AND PUBLIC CTIVITIES DURING THE FIRST WORLD WAR AND THE UKRAINIAN STATE

The article is devoted to the well-known Ukrainian military, public and political figure, lieutenant colonel of the Army of the Ukrainian People's Republic, military historian Vasyl Prokhoda. Thanks to his archival-criminal case and memoirs, little-known pages of Vasyl Prokhoda's biography during the First World War and the period of the Ukrainian state were recreated. His stay in the Pov camps (Josefstadt (Josefiv), Libertsí, Brux (Bridge), Theresienstadt (Terezín) was retrospectively covered. Ukrainization of the senior staff of the Russian army, finally formed as a Ukrainian public and political figure, «disobedient» fighter for the statehood of Ukraine. Investigating the military, socio-political aspects of the biography of V. Prokhoda, specific examples show the tragic circumstances of the Ukrainian state during the national liberation movement of 1917 – 1921, the fate of the military and nationally conscious intelligentsia. It is emphasized that an important stage in the biography of V. Prokhoda was the participation in the formation of the Sirozhupannyk division. Vasyl Prokhoda's vision of resolving the «Ukrainian question» during the First World War is shown, and his attitude to the foreign and domestic policy of Hetman Pavlo Skoropadsky is highlighted. At the level of microhistory, the biography of V. Prokhoda's youth shows many interesting details that convey the nature of the Ukrainian national revival in the Dnieper region, the contradictions of the policy of the Ukrainian state in the regions, perception and attitude to Bolshevik policy in Ukraine.

Keywords: Vasyl Prokhoda, World War I, national and cultural activities, POW camps, Ukrainian state.

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ (1914–1918 рр.)

Початок Першої світової війни призвів до заснування наддніпрянськими політичними емігрантами Союзу визволення України (СВУ), основним постулатом якого стало розбиття царської Росії та утворення незалежної Української держави. Бойові дії на російсько-австро-угорсько-німецькому фронті спричинилися до появи великої кількості вояків-українців у таборах військовополонених російської армії на території Австро-Угорщини та Німеччини.

Наголошено на заходах СВУ перед урядовими чинниками Центральних держав, завдяки чому вдалося виокремити сотні тисяч полонених українців в окремі табори, ізолювавши їх від російського впливу, і поширювати серед них ідею визволення українського народу. Акцентовано на діях керівництва СВУ щодо переконання впливових німецьких та австро-угорських кіл у необхідності здійснення комплексу політичних заходів, спрямованих на зміцнення національної самосвідомості вояків-українців. Зазначено розгортання широкої національно-патріотичної та культурно-просвітньої роботи Союзу серед полонених українців, окремо солдатського складу та офіцерів. Висвітлено результати наполегливої праці СВУ: організування Українських громад у таборах, залучення значної кількості полонених до українства, а з утворенням Центральної Ради і проголошенням самостійності України моральна і психологічна їх підготовка до захисту своєї Вітчизни, успішне проведення у середовищі таборян формування дивізій Сіро-та Синьожупанників, вояки яких стали одним із важливих елементів творення української національної армії в добу визвольних змагань 1917–1920 рр.

Ключові слова: Союз визволення України, табори полонених, національно-освідомлююча праця, військово.

Постановка проблеми та її актуальність. Військова історія України, зокрема періоду Першої світової війни, незважаючи на значну кількість публікацій ще недостатньо висвітлена українською історичною наукою. Це стосується й військово-політичної діяльності СВУ серед полонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини, передусім щодо піднесення їх національної свідомості, розкриття тих труднощів, що довелося переборювати діячам Союзу, особливо на початковому

Патер Іван Григорович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту українознавства НАН України ім. Івана Крип'якевича (м. Львів).

© Патер І. Г., 2021

етапі становлення та формування національних військових частин як основи у побудові української армії для захисту своєї держави. Адже однією з головних підстав буття сучасної України є армія з високою національною свідомістю, готовою боронити за свою державу проти будь-якого ворога. Сьогодні ефективна і потужна протидія російській агресії на Сході країни вимагає від українського керівництва повної підтримки і подальшої розбудови Збройних Сил, а уроки минулого стосовно недооцінки місця і ролі армії у захисті державності не повинні повторитися, й стати повчальними для нинішніх державних діячів. Тому, вивчення військово-політичних аспектів діяльності СВУ зумовлює актуальність цієї наукової розвідки.

Аналіз попередніх досліджень. Вивченню найрізноманітніших аспектів діяльності СВУ присвячена чимала кількість наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених. Стосовно зазначеної проблеми, то її першими історіографами були безпосередні учасники цих процесів. Зокрема, національно-освідомлююча та культурно-просвітницька робота серед військовополонених українців у таборах Центральних держав висвітлена у публікаціях М. Гаврилка, К. Даниленка, В. Сімовича, В. Проходи, О. Охримовича, Р. Смаль-Стоцького, А. Глевкого, О. Скорописа-Йолтуховського, у збірнику спогадів «Союз визволення України. 1914–1918» Найбільш повно проаналізував просвітню працю Союзу в таборах полонених українців його активний співробітник О. Терлецький у своїй ґрунтовній монографії про діяльність Української громади у Раштаді в 1915–1918 рр.

Велику увагу приділяли діячі СВУ Українським січовим стрільцям, формуванню українських військових частин у таборах, ролі армії у захисті української державності. Ці питання відображено у роботах В. Дорошенка, Д. Дорошенка, О. Доценка, П. Дубрівного, Й. Мандзенка, М. Бутовича, В. Зелінського та ін. Діаспорна історична література представлена працями В. Вериги, В. Гришка, Р. Млиновецького. Є. Пастернака, а сучасна вітчизняна історіографія, стосовно військової діяльності СВУ – дослідженнями І. Срібняка, І. Патера, О. Сидоренка, І. Михальського, Р. Труби та ін.

Чимало матеріалів цієї теми почерпнуто з періодичних видань СВУ та інших українських часописів періоду Великої війни, а також з архівосховищ Києва, Львова та Оттави (Канада).

Мета наукової розвідки – з'ясувати ефективність національно-політичної та культурно-просвітницької праці СВУ в таборах

полонених українців, проаналізувати вплив на їх свідомість революційних подій в Україні, висвітлити організацію українських дивізій.

Виклад основного матеріалу. Напередодні Першої світової війни відбулися помітні зміни в українському національному житті, зросли кадри свідомого громадянства, стрімко еволюціонувала суспільно-політична думка, зміцнившись національно. Українці Галичини і Наддніпрянщини мали певні успіхи у національно-культурному житті, але незначні у національно-політичному. Ідеї державної самостійності і соборності все глибше проникали у національну свідомість українців, стали програмними у діяльності більшості політичних партій, а боротьба з царським режимом дедалі ширшала та міцніла серед української суспільності.

З вибухом війни для галичан і наддніпрянців, які опинилися між двома ворогуючими країнами, змінилася національно-політична ситуація, а проголошення лояльності до своїх держав, під пануванням яких вони перебували, поставило їх у протилежно воюючі сторони. Тепер змагання за українську державність перейшло із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину.

Тому українці Галичини і Наддніпрянщини, що перебували в еміграції, зорієнтувалися в ситуації та взяли національно-політичну ініціативу у свої руки. Галичани у серпні 1914 р. організували Головну Українську Раду (ГУР) і почали створювати військові формації Українських січових стрільців, а наддніпрянці створили Союз визволення України (*Патер, 2000:73*). Ці триєдині чинники стали у війні на боці Центральних держав, захищаючи інтереси української нації, і були однією цілістю й дією, що кинули виклик найбільшому гнобителю українців – Росії. Головна Українська Рада та Бойова Управа УСС закликали український народ: «До зброї! З оружжям в руках зміритися з віковичним ворогом – царизмом» (*Діло, 1914*). Український політикум добре усвідомлював, що здобути державну самостійність можна лише з допомогою збройної сили, яка змогла б поставити національну справу на порядок денний історії під час світової війни. Організувати власне військо стало для українців історичною необхідністю.

СВУ дуже прихильно поставився до створення першого українського військового формування – Легіону Українських січових стрільців. Він покладав великі надії на молоду армію,

щоб не допустити зруйнування та поневолення рідного краю, вважав за необхідне організувати сильне, постійне й дисципліноване військо, перейняте найвищим національним ідеалом – самостійності Української держави.

Тому й були поставлені УСС як зразок національно-військової сили, щоб поряд із мільйонними арміями воюючих держав довести право українського народу на життя та власну державу. «По довгих роках летаргу (бездіяльності), – зазначав член Президії СВУ В. Дорошенко, – повстала збройна сила, своє власне українське військо, що рушило виборювати волю й долю рідному народові в кривавих змаганнях на полі бою» (*Дорошенко, 1967: 39*).

СВУ і Січові стрільці виходячи з національних інтересів хотіли втілити у життя прагнення галичан і наддніпрянців – утворення незалежної соборної Української держави. В інформаційній брошурі «Відомості про російську Україну», підготовленій Союзом для Січових стрільців у серпні 1914 р. у Львові, а виданій у Відні в січні 1915 р., підкреслювалося, що «час слушний не відійшов, а наблизився до нас і день погибелі царської монархії та визволення України вже стоїть не за горами. Це мусить бути і це буде, бо ціла історія, все життя на нашім боці» (*ЦДАВОВУ, ф. 4405, оп. 1, спр. 94, арк. 3*).

У таємній директиві російського командування попри «зрадництво» Січовими стрільцями «великого общего дела освобождения угнетённых славян», підкреслювалося, що це добірне, з прекрасним бойовим вишколом військо, яке «називає себе українцями і хоче відновлення самостійної Малоросії». Наголошувалося, що більшість стрільців – це інтелігенти, які тісно пов'язані з Союзом визволення України (*Доценко, 1934: 46*).

Січові стрільці надзвичайно цінували і підтримували діяльність СВУ, вважали його працю цементуючою основою, на яку опиратиметься майбутня перебудова національного організму. Вони наголошували, що проголошена Союзом велика історична мета – державна незалежність і соборність України – для них перестала бути лише переконанням, «вона вросла в характер і душі наші, перейшла в діло, стала нервом нашого життя» (*Святочні поздоровлення Січових Стрільців Союзови визволення України, 1915: 16*).

Для СВУ Стрілецький чин був джерелом надії та оптимізму, особливо після переможного бою на Маківці в травні 1915 р.

Успіхи УСС-ів на фронті давали Союзові переконливий матеріал у різних політичних і дипломатичних акціях. Стрільці, по суті, стали зародком національної армії, а з української справи, як зазначав член СВУ Роман Смаль-Стоцький, зробили міжнародну проблему (*Смаль-Стоцький, 1967: 93*). Зрозуміло, що чин Українського стрілецьтва обстоювали галицько-буковинський політичний провід і СВУ.

СВУ вважав, що воєнні успіхи стрільців, їх зміцнення стануть тим політичним чинником, який тільки посилить позиції українців у владних структурах Центральних держав. Але для того, щоб підтримувати бойовий дух стрілецьтва, поповнювати його ряди, потрібні були резерви, які можна було взяти серед військово-полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Адаже з вибухом війни кількість мобілізованих українців до російської армії, за різними методиками підрахунків, коливалися від 3,5 до 4,5 млн осіб, а в австро-угорському війську – від 250–300 до 700 тис. осіб (*Литвин, 2008: 396; Субтельний, 1992: 296*). Зрозуміло, що чимала кількість вояків-українців у результаті боїв на фронтах потрапляла у полон. Так в Австро-Угорщині у лютому 1917 р. перебувало приблизно 1,1 млн полонених російської армії, в т.ч. до 200 тис. українців, а у Німеччині ще у жовтні 1918 р. нараховувалося 1,4 млн вояків російської армії, з них близько 300 тис. українців (*Енциклопедія українознавства, 2000: 3121*).

Тому вже на початковій стадії війни, наприкінці серпня 1914 р., діячі СВУ, перебуваючи ще у Львові, клопотали перед австро-угорським командуванням надати їм доступ до полонених українців російської армії. Цю ідею підтримав й митрополит А. Шептицький. Проте тодішні події у Галичині не сприяли розв'язанню цієї проблеми (*Патер, 2000: 274*).

З прибуттям на початку вересня до Відня СВУ звернувся до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини і наприкінці жовтня 1914 р. отримав згоду від військової влади держави щодо ведення національно-політичної роботи серед полонених українців з метою вибрати серед них якнайбільше національно свідомих (*Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E, Vol. 21, File 25*).

Для полонених українців, які пройшли відповідний відбір через СВУ, були утворені окремі табори. Перший спеціальний

табір для вояків-українців відкрито на початку листопада 1914 р. у містечку Фрайштадт (Верхня Австрія). Спочатку у ньому було дуже мало полонених, але з прибуттям з інших таборів взимку 1915 р. їх вже назбиралося 12 тис. чоловік. З переїздом до нього бдизько 5 тис. українців з табору Кніттельфельд (Штирія) навесні 1915 р. їх кількість зросла до 18 тис., а у 1917 р. у Фрайштадті разом зі старшинським табором у Йозефштадті (Богемія) нараховувалось 30 тис. полонених українців (*LAC. R-2297-0-3-E, Vol. 15, File 25; Союз визволення України, 1979: 72; ЕУ, 2000: 3121*). Крім того, в Австро-Угорщині знаходилися табори полонених українців у Дунасардегль (Словаччина) і старшинський у Терезієнштадті (Угорщина) (*Союз визволення України, 1979: 52*).

З утворенням у квітні 1915 р. Централі СВУ в Берліні за дозволом Міністерства війни Німеччини близько 50 тис. українців виокремлено в табори полонених: Раштат, Зальцведель і Вецляр, а в 1917 р. у Ганновер-Мюнден, де перебувало 4 сотні старшин-українців (*LAC. R-2297-0-3-E, Vol. 15, File 22; Патер, 2000: 277*).

Для піднесення національної свідомості полонених українців СВУ створив у таборах Просвітні відділи, робота яких проводилась у трьох напрямках: а) загальна просвіта; б) національно-патріотичне виховання; в) навчання організації громадського життя. Виходячи з основних завдань національно-освідомлюючої та культурно-просвітньої праці Союз прагнув «створити з етнографічної маси полонених українців, що билися зі зброєю в руках у Першій світовій війні на всіх фронтах в обороні Російської імперії та потрапили до полону Австро-Угорщини та Німеччини, кадри національно-свідомих оборонців ідеї визволення України з-під московського поневолення» (*Даниленко, 1979: 157*).

Однак реалізувати свою роботу щодо національного освідомлення полонених українців Союзові було нелегко. Адже вони, по-перше, піддавалися сильному тискові русофільства, у них ще існував страх перед російською владою за можливе колись притягнення їх до відповідальності навіть за пасивне ставлення до українства; по-друге, неприхильне, а то й вороже ставлення до австрійців і німців, пов'язане із самим фактом полону; по-третє, психічний стан полонених викликав у них критику, незадоволення, зневіру до всього і недовіру до інших. Національне почуття полонених тісно пов'язувалося з російською державністю та ідентифікувалося з нею у просторі «єдинства

русского мира». Уявити собі, що українці та Російська імперія – це зовсім нерівнозначні поняття, полонені не могли. Придушена царським режимом їх національна свідомість була низькою. В розмовах і суперечках полонені називали себе «хахлами», «малоросами», «руськими», «православними» і лише зрідка українцями. Тому національно-освідомлююча праця представників СВУ натрапила спочатку на значний опір з боку полонених. Тим більше, що їх підбурювали москалі, поляки, «малороси», різноманітними «люмпен пролетаріат» з великих українських міст. «За своїм світоглядом, – наголошував один із піонерів просвітньої праці у Фрайштадтському таборі, відомий український скульптор М. Гаврилко, – вони були чорносотенці та великі патріоти Московії» (Гаврилко, 1979: 7).

Однак завдяки наполегливій національно-освідомлюючій праці представники галицько-буковинських і наддніпрянських (з числа полонених) інтелігентних сил у таборах організовувалися школи, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, освітні курси, театральні гуртки, будувалися церкви, засновувалися кооперативні заклади (крамниці, чайні, допомогові каси), видавалася таборова преса, утворювалися українські громади та спортивно-мілітарні товариства. Полонені пройшли велику еволюцію від несміливості та непевності у розумінні національної справи до усвідомлення себе українцями та великого зросту національної свідомості (Сімович, 1979: 94).

У зверненні бранця Раштатського табору А. Глевкого «До полонених українців!» наголошувалося на тяжких обставинах, у яких опинилися у цій війні українці, які однак дали їм можливість тільки зміцнити свою національну свідомість, право на яку має кожна нація. «Нехай же кожний, – закликав А. Глевкий своїх земляків, – стає свідомим українцем та піднесе сміливо перед цілим світом клич самостійності своєї нації. Минув вже час рабства!» (Глевкий, 1916: 1).

Зміцнення національних почуттів серед українських бранців тільки посилювало політичний бік української справи. Політичні питання посіли тепер провідне місце у національно-освідомлюючій праці СВУ. «І так поволеньки, – писав згодом В. Дорошенко, – спільними силами було виконане велике діло національного освідомлення й перевиховання полоненого вояцтва» (Дорошенко, 1954: 3).

Про піднесення рівня національної свідомості свідчили листи полонених до СВУ з підтримкою його змагань за державну

незалежність. Так фрайштадтці здобуття 22 червня 1915 р. австрійськими військами Львова відзначали як подію велетенської боротьби, яка високо піднесе прапор національних домагань, закладе підвалини подальшого успіху, вірили, що і «на закордонній Україні (Наддніпрянщині) зацвіте квітка волі та національної праці». Раштатці бажали Союзові довести до кінця розпочату справу визволення України, сподівалися, що «правда переможе і незабаром засвітить сонце на рідній Україні» (*Патер, 2000: 284*).

Українізація таборів, незважаючи на всілякі труднощі, протягом 1916 року обумовила велетенський крок уперед. Національна справа дедалі більше охоплювала бранців, які зрікалися своїх «малоросійських» переконань і ставали «в ряди справжніх борців за долю України, щоби прийти перед очі українського громадянства з ясними очима, з чистою совістю. У статті «17.I.1917» полоненого Зальцведельського табору під криптонімом Ф. Я. наголошувалося: «Нехай між нами не буде ні «малоросів», ні «хахлів», а будуть справжні українці, борці за волю Вітчизни, гідні називатись правнуками «славних прадідів великих». Скоріше ж несвідомі освідомлюйтесь, а свідомі несіть свої сили «меншим братам», аби на нашу совість не впав докір будучих поколінь і, щоби назавжди змили зі свого чола печать рабства. Боротьба відверта, щира, свідомо, завзята боротьба приводить до осягнення бажаних цілей...» (*Ф. Я., 1917: 1*).

Таким чином, широка національно-освідомлююча робота Союзу серед полонених напередодні революційних подій в Росії та Україні призвела до того, що з невиразної сірої маси повстав свідомий український громадянин, як писав В. Сімович, «який ось-ось має вхопитися за дишель свого воза й кермувати ним, як цього йому треба» (*Сімович, 1939: 57*).

У листі полонених українців Вецлярського табору до СВУ від 20 січня 1917 р. говорилося: «Ми серцем відчуваємо, що надходить великоважний історичний момент для України і глибоко віримо, що недалекий вже час, коли на руїнах царської імперії, цієї тюрми народів, зійде сонце Вільної України!» (*До Союзу визволення України, 1917: 1*).

Звістка про революцію в Росії, отримана полоненими українцями 15 березня 1917 р., започаткувала нове життя у таборах, яке віддзеркалювало всі тогочасні події на Сході Європи, стала для українських бранців духовним визволенням. Тепер вже ніхто з

них не боявся, що, повернувшись з неволі, відповідатиме перед владою за своє українство.

Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині з великим піднесенням сприймали події російської революції. Табори військовополонених українців – Фрайштадт (Австрія), Раштат, Зальцведель. Вецляр (Німеччина), Дунасардагель (Угорщина), об'єднуючись з українськими робітничими командами, на своїх зборах приймали резолюції та петиції, в яких зверталися до Тимчасового уряду і революційних діячів з вимогою негайного повернення українському народові його національних прав. Ці політичні звернення полонених українців майже всюди були з однаковими вимогами: покласти в основу нових законів повне народоправ'я, провести земельну реформу на користь українського селянства, укласти мир, відновити українському народові всі національні права до Переяславської ради 1654 р., знищені російським царизмом (*ЦДАВОВУ, ф. 4405, оп. 1, спр. 182, арк. 1-2*).

Варто зазначити, якщо Фрайштадт у своїх вимогах не виходив поза рамки національно-територіальної автономії України, з'єднаної з Росією, то полонені німецьких таборів по-іншому реагували на це. Вони провели дискусію з цих вимогам фрайштадтців і у них виникли сумніви, чи можна тепер вже задовільнятися Переяславом. (*Сімович, 1937: 75*). Полонені вважали, що Переяславський договір 1654 р. був основою відносин України з Росією у XVII столітті, а тепер він не годиться, а щонайменше мусить бути підданий ґрунтовній ревізії, щоби українському громадянству «необкросене володіння своїх національних прав» було як слід забезпечено вимогами життя в XX столітті.

Полонені українці прагнули з'ясувати своє місце у революційних подіях, зрозуміти свою роль і вагу в цих процесах. «В ім'я чого й за кого маємо, ми, українці, класти й далі свої голови? Перше, за князів Романових, а тепер за князів Львових, Мілюкових та Родзянків? Знімати останню одежину, щоб сплачувати англійцям, французам і будь-яким іншим зайдам борги, що наробив деспотичний уряд? – заявляли полонені. – Українське громадянство нічим не зв'язано супроти російського уряду. Він є чужий для нас, а ми для нього. Нас не повинна зваблювати думка, що, коли Росія стане республікою, то вже для нас настане раювання, по-перше, ми не знаємо, чи буде республіка, а по-друге, коли б вона й стала республіканською державою, то хіба не

заправлятимуть нею такі самі бюрократи, як і при Миколі Романову, хіба тільки в іншій одежі» (*Патер, 2000: 291*).

Отже, після початкової революційної ейфорії до полонених приходило протверезіння, розсудливе оцінювання ситуації, що українцям потрібно бути напоготові, бо ж з проголошення волі після першої революції 1905 р. Україна нічого не скористала. Тому полонені Зальцведельського та Вецлярського таборів наголошували, що «тільки своя незалежна держава дасть повну свободу, тільки в ній забезпечений розвиток народу – тим-то нам треба самостійної України, її нам треба добиватися», а для цього «треба використати час полону на те, щоб приготувитись до боротьби за самостійну Україну, й до того, як треба самостійність будувати та її вдержати» (*Сімович, 1937: 74*).

Зазначимо, що після довгих нарад полонені німецьких таборів вирішили все ж таки підтримати і прийняти ухвалу фрайштадців стосовно Переяславської умови, вважаючи ці домагання тільки перехідними, а різні розходження могли б тільки зашкодити українській справі. Розуміючи, що до їх голосу на чужині російська влада не дослухається і вони не зможуть скористатися своїм правом участі в політичному житті краю, голосно заявити, які порядки повинні бути заведені на Україні, полонені вирішили передати свої домагання Тимчасовому урядові в українській справі у формі мандату членові Президії СВУ О. Скорописові-Йолтуховському. Вони разом з СВУ уповноважили його їхати до Петрограду для переговорів з новим московським урядом про права українського народу, щоб «у нашій хаті стала вже раз і назавше наша правда!» (*До всіх громадян Зальцведельського табору, 1917: 1*).

У мандаті підкреслювалося, що загальноросійські Установчі збори ні в якому разі не повинні вирішувати долю України. Українське питання на міжнародному рівні, національне і політичне життя України, її відносини з Росією та іншими державами повинні розглядати тільки Українські Установчі збори в Києві, які мають бути скликані на підставі загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування, проведеного на території, заселеній українським народом (*Мандат президентові Союзу визволення України добродієві Олександрові Скоропису-Йолтуховському, 1917:1*). Під домаганнями або мандатом полонених у всіх українських таборах Австро-Угорщини та

Німеччини до 1 травня 1917 р. підписалися 19004 чоловік, у т.ч. 39 офіцерів-українців (*Терлецький, 1918:347*).

Перша конференція представників українських таборів у Німеччині (по 5 від Раштата, Вецляра, Зальцведеля і члена Президії СВУ О. Скорописа-Йолтуховського), яка відбулася 7–8 травня 1917 р. у Зальцведелі засвідчила, що 20 тисяч підписів під Мандатом незважаючи на численні перешкоди стали гарним доказом високої свідомості полонених українців. На конференції відбулася принципова дискусія про ставлення українців до тодішньої післяреволюційної ситуації в Україні, до тогочасних світових політичних подій. У прийнятій з цього питання резолюції наголошувалося: «Конференція стверджує, що революція в Росії не змінює зовсім нашого основного ідеалу повної державної самостійності українського народу та, що основою нашої діяльності, як і дотепер, є якнайширша організація свідомих мас українського народу» (*Перша українська конференція в Німеччині, 1917: 1*).

Національно-освідомлююча праця в таборах проводилася в дусі тодішніх політичних подій в Україні. Надзвичайно піднесено зустріли полонені українці проголошення автономії (23 червня 1917 р.) І Універсалом Центральної Ради, яку вони вважали своїм урядом, схвалювали її діяльність, запевняли у своїй відданості. Варто зазначити, що не у всіх таборах політичні настрої полонених були однаковими. Раштат, наприклад, був більш соціалістичним, хоч за суттю українським, в якому «перероблювано малоросів і хохлів на свідомих українців». Проте у прийнятій ухвалі таборних зборів від 25 червня 1917 р. з нагоди проголошення І-го Універсалу не було й мови про незалежність України, а вислів «Вільна Україна» по-своєму трактували самостійники й автономісти. «Одне було певне, – писав О. Терлецький, – що Центральна Рада мала симпатію у Раштатським таборі» (*Терлецький, 1918: 152, 356*).

Зате у Зальцведельському і Вецлярському таборах скрізь був дух український, самостійницький, незалежницький. «Радуйтеся зморені муками усі діти України: над Києвом повіває зі святої Софії жовто-блакитна хоругва вільної Української республіки! – підкреслював вецлярський часопис Громадська думка. – Діждали ми такої радості, якої не було від часів Богдана... З вибухом революції в Росії піднялася Україна на весь ріст; всі свідомі згуртувалися без різниці партії і стану в один великий гурт і станули одною лавою до великого діла... Щасливішої хвили,

як теперішня, не найде Україна вже ніколи, то тепер слід нам за всяку ціну здобувати державну незалежність» (*Золотий вінець України, 1917: 1*).

Тодішні національні почування і державницькі домагання українців надзвичайно вміло виразив своїм поетичним словом у вірші «Спів товпи» Василь Пачовський, який у роки війни проводив культурно-освітню працю у Вецлярському таборі:

...Від Кавказу по Сян лиш один буде лан,

Його власником – нарід цілий.

Спільна праця і край, блисне воля і рай –

України вінець золотий! (*Золотий вінець України, 1917: 1*).

Полонені українці у таборах Центральних держав склали присягу Центральній Раді, збирали кошти на Український національний фонд. Так організація українців табору Дунасерадагель 2 травня 1917 р. передала через СВУ для цілей фонду 30, полонені Фрайштадту – 338, а офіцери-українці з Йозефштадту – 120 корон (*ЦДАВОВУ, ф. 4405, оп. 1. спр. 176, арк. 22, 31; Полонені на Український національний фонд, 1917: 399*).

Варто зазначити, що після проголошення III Універсалом Центральної Ради (20 листопада 1917 р.) Української Народної Республіки (УНР) полонені українці Фрайштадтського табору повністю відкинули свої автономістичні погляди і обрали шлях цілковитої державної незалежності. У своєму зверненні до Центральної Ради від 24 грудня 1917 р. вони наголошували, що живуть виключно всіма пережиттями України, страждають від покривдження і несправедливості з боку московського уряду та централістичної демократії, ворожого ставлення центральної влади нової Росії до найсправедливіших домагань українського народу, обмежень території України та прав Центральної Ради і Генерального Секретаріату, шпигунського нагляду за їх діяльністю та спроби притягнути їх до судової відповідальності за провокаційні виступи проти українізації армії, полуботківців і богданівців, і нарешті, замах на саме існування Української Народної Республіки. Все це викликало надзвичайно велике незадоволення й обурення у фрайштадтців. «Тепер полонені українці, вірні сини Української Народної Республіки, – підкреслювалось у зверненні, – з великою нетерпеливістю ждуть того щасливого часу, в який мають повернутися додому, щоб стати в міцні лави оборонців народно-республіканського ладу на

Вільній Україні». Звернення підписав голова Іван Мороз і 20 членів Головної Української ради табору Фрайштадт (*Солдати-українці українського табору у Фрайштадті в Австрії до Української Центральної Ради, 1918: 18*).

Для консолідації національних сил 17–20 вересня 1917 р. у Раштаті була скликана міжтаборова конференція Українських громад Зальцведеля, Вецляра і Раштата, метою якої стало обговорення тогочасного політичного становища та напрями подальшої роботи. На конференції прийнято низку ухвал: 1) у справі ставлення до тодішнього політичного моменту її учасники визнали постулат повної незалежності українського народу. Для реалізації цієї мети слід впроваджувати якнайширшу організацію мас у всіх ділянках національно-політичного життя українців; 2) для закріплення здобутків українського народу добиватися якнайшвидшого укладення миру; 3) Центральну Раду до часу скликання Українських Установчих зборів визнати єдиним краєвим представництвом України, висловити їй повну довіру і допомогу; 4) зимову роботу по таборах вести, якщо можливо, у ширших масштабах, використовуючи місцеві взаємини кожного табору, робити міжтаборові обміни організаторських і викладацьких сил, вести взаємодопомогу; 5) домогтися дозволу на відвідування неукраїнських таборів задля переведення до українських інтелігентів-українців; оголосити через таборові часописи заклик до українських інтелігентів зголошуватися до громадської роботи в українських таборах; 6) для підготовки народних вчителів утворити вчительські курси; обладнати мандрівний театр; 7) якнайшвидше скликати з'їзд делегатів видавничих товариств і налагодити справу видання одного щоденного українського часопису в Німеччині замість 3-х таборових газет: зальцведельської – «Вільне слово», вецлярської – «Громадська думка» і раштатської – «Розсвіт» та унормувати видання книг (*Конференція українських таборових організацій в Німеччині, 1917: 712*).

Варто зазначити, що велика національно-просвітня праця СВУ серед українських бранців приносила свої результати. Про це свідчив факт висилки у липні 1917 р. з Фрайштадту в Україну через «Червоний Хрест» у Стокгольмі 17 свідомих українців як агітаторів за українську державність для допомоги Центральній Раді у національно-пропагандистській роботі. Однак через донос одного полоненого українця – вчителя з Сибіру у Петрограді всіх

їх було заарештовано як «німецьких агентів» і посаджено у в'язницю «Кресты», де їх допитували. Тільки за допомогою представника Центральної Ради у Петрограді Петра Стебницького через місяць усіх було звільнено (*Даниленко, 1979: 26–28*).

Союз надавав великого значення проведенню національно-патріотичної роботи серед полонених офіцерів-українців царської армії, які утримувалися окремо від солдатського складу у невеликих спеціальних таборах з відповідними умовами перебування та самоуправління. Однак консервативність офіцерського корпусу довгий час перешкождала організації старшинських таборів. За 1915–1916 рр. до української справи приєдналося лише декілька офіцерів українського походження та за переконаннями (*Срібняк, 1996: 6*). Проте революційні події в Росії та Україні дали відчутний поштовх до утворення українських гуртків і організацій не тільки у таборах військовополонених рядового складу, а й у офіцерських.

Одним із перших почав українізуватися табір у Терезієнштадті. Хоч у таборі переважали російські настрої, проте молодші офіцери-українці заснували декілька гуртків – драматичний, хоровий, бібліотечний, кооперативний, руханково-спортивний «Сокіл». Заснований прапорщиком Костем Курилом «Кружок членів Малорусской библиотеки», діяльність якого завдяки тісному зв'язку з Андрієм Жуком (членом Президії СВУ) та поширенню періодичних видань – «Вістника СВУ» і фрайштадтської «Розваги» мала значний вплив на піднесення культурно-просвітньої роботи у таборі. Число членів українського гуртка в Терезені збільшилося з 12 до 50 осіб (*Прохода, 1978: 54*).

У петиції до Тимчасового уряду полонені офіцери-українці цього табору (всього 12 підписів) вимагали перетворення Росії на федеративну республіку, в якій «український народ, ціла українська земля дістане запоруку повної самоуправи» (*Група полонених офіцерів-українців табору Терезієнштадт, 1917: 269*).

Значний вплив на поживлення українізації табору мало утворення Центральної Ради. Офіцери-українці, бажаючи долучитися до справи розбудови українського життя, за порадою Президії СВУ звернулися до воєнного міністерства Австро-Угорщини з проханням перевести їх до Фрайштадту. Однак в офіційній відповіді зазначалось, що офіцерам не дозволено перебувати у солдатських таборах. Тоді заходами СВУ був українізований старшинський відділ табору полонених у Йозефштадті із заміною в ньому російських офіцерів українцями (*Прохода, 1979: 54*).

Важливу роль для створення старшинського підрозділу в цьому таборі відіграло «Звернення до українських офіцерів-полонених», опубліковане СВУ 18 травня 1917 р. Союз закликав усіх офіцерів, уродженців України, які підтримували зв'язки і мали намір після війни далі жити у краї, зголошуватись до табору щодо вироблення програми дій для майбутньої практичної громадської праці в Україні після повернення додому.

На початку червня 1917 р. до Йозефштадту прибуло 20 офіцерів-українців, а через місяць ще стільки ж на місце вивезених росіян. Також почали прибувати українці з офіцерських таборів Гарт, Браунау, Мархтрєнк, Кляйн-Мюнхен, Мюлінг, Мост (Брюкс), Ліберець (Райхенберг), Візенбург. З усіх старшинських таборів Австро-Угорщини Йозефштадт був найменший, нараховував лише 120 офіцерів, тому він найлегше піддавався українізації. Адже в ньому досить легко було зосередити офіцерів-українців замість виселених в інші табори росіян.

У таборі незважаючи на велику ворожість і ненависть до українства переважно штабних офіцерів, ще в 1915 р. виник і діяв нелегально «Український гурток», що нараховував 15 чоловік, ядро якого склали хорунжі Яків Сич і Микола Букшований, підпоручник Малевич, капітан Петро Ганжа та підполковник Іван Перлик (*Прохода, 1979: 54*).

На установчих зборах 17 червня 1917 р. «Українського гуртка табору Йозефштадт» були присутні 26 його членів-засновників, обрана рада гуртка: голова – П. Ганжа, заступник – Д. Скарженівський, скарбник – М. Букшований, книгар – Я. Сич, писар – В. Прохода. Члени гуртка проводили роботу в суто національному дусі: читали лекції на українознавчі теми, зокрема про національно-визвольну боротьбу українського народу за незалежність, українське питання у міжнародних відносинах, розвиток українського суспільства на засадах демократії, видавали стінний тижневик «Наш голос», діяла бібліотека під керівництвом К. Курила, яка у грудні 1917 р. нараховувала 1,5 тисячі книг (*Мандзенко, 1956: 8*).

У таборі щотижня відбувалися політичні віча, на яких обговорювали події в Україні та національний рух у військових частинах російської армії. З радістю вітались постанови Всеукраїнських з'їздів та I Універсал Центральної Ради про національно-територіальну автономію України. У «Привіті українському народові й Українській Центральній Раді» від

1 липня 1917 р. полонених офіцерів-українців табору Йозефштадт підкреслювалося: «...Сини Твої на чужині в тяжкій неволі пильно стежать за Твоєю долею, болять Твоїми болями й радіють Твоїми радощами... горді за своїх борців, які так високо піднесли прапор Вільної України і вже твердо стоять на сторожі наших прав... займай на всіх полях широку займанщину, – підмога йде! Велика армія полонених українців незабаром повернеться додому, дасть великі кадри робітників і буде боронити нашу волю!» (*Полонені офіцери-українці до Центральної Української Ради, 1917: 541*).

Однак проголошення II Універсалу Центральної Ради 16 липня 1917 р. (зобов'язувалися перед Тимчасовим урядом не робити самовільних кроків до здійснення автономії України) спричинило сильне невдоволення офіцерів-українців Йозефштадту, а ще більше роздратування викликав розстріл російськими кірасирами вояків Богданівського полку 8 серпня 1917 р. у Києві. З цього приводу йозефштадтська громада офіцерів-українців висловила 12 серпня 1917 р. свій протест і глибоке обурення за злочинний напад на козаків-богданівців та вшанувала «пам'ять славних оборонців Рідного Краю, що полягли від рук темних сил» (*Протест полонених українців-офіцерів табору Йозефштадт у Чехах проти розстрілу богданівців, 1917: 654–655*).

27 серпня 1917 р. Управа офіцерського табору полонених у Йозефштадті видала відозву «До полонених офіцерів-українців». Ця відозва характерна тим, що вона засвідчила швидке зростання рівня національної свідомості старшинського складу, розуміння ним ситуації, в якій опинилась Центральна Рада, проголосивши II Універсал, щоб не ускладнювати відносин з Петроградом, підкреслювала внутрішнє відчуття офіцерами-українцями різкого розходження шляхів російської й української демократії, їхнє бажання з поверненням додому допомогти українському керівництву творити національні форми влади і суспільного життя.

Актуально у той час звучали слова у зверненні щодо необхідності побудови нового ладу в Україні, а для цього потрібно велику кількість національної інтелігенції, «багато робітників – свідомих українців, не тільки по назві, але й по духу». Злободенною для сьогодення була у відозві така думка: «Той, хто не знає своєї мови, літератури, звичаїв свого народу, відноситься до них байдужно, немає права називатися українцем, то буде якийсь недошкребок культури. Такому не місце в сім'ї

вольній, новій». Ще більш ближчим до сучасності був погляд полонених офіцерів на будь-яку протекцію у здобутті «тепленької посади», адже «всі уряди мають бути виборні». Вони застерігали: «Це хай пам'ятають ті, хто дивиться на життя з боку практичного, матеріального».

Йозефштадтці зверталися до полонених інших таборів «підготувати себе до праці серед свого народу», бо, повернувшись додому, «будемо мати багато роботи. Там ніколи буде учитися, а тут маємо вільний час і повинні його використовувати... Наша мета – стати свідомими громадянами Вільної України... змити з себе геть той намул русифікації». Вони зверталися до полонених офіцерів-українців, «хто почуває себе сином України, хто не ворог свого народу, хто хоче стати свідомим громадянином», подавати рапорти для переведення до Йозефштадту.

Закінчувалася відозва закликом до земляків: «Товариші! Просніться, порвіть кайдани, які наложила московська урядова культура на ваші душі, ваш розум, вдихніть в себе хоч трохи вільного повітря. Не цурайтесь вільного рідного слова, – воно має творчий дух! З рабів воно робить вільних громадян. Дізнайтеся нарешті, хто ви, яких батьків і чий сини. Гуртуйтеся, працюйте!» *(До полонених офіцерів-українців, 1917: 691–692).*

Остаточно українізація старшинського табору Йозефштадт завершилася призначенням австрійською адміністрацією його комендантом сотника австрійської армії Степана Томашівського. З його ініціативи в кінці жовтня 1917 р. медична комісія визнала 7 старшин-українців «напівінвалідами» з метою висилки їх в Україну для інформації українського керівництва та громадянства про діяльність полонених українців в австрійських таборах та їх самостійницькі настрої. Тоді обмін полоненими між Росією й Австрією проводився через нейтральну Швецію. Однак на перешкоді цьому став більшовицький жовтневий переворот. «Інваліди» були зібрані у пересильному таборі Мост (Брюкс), де просиділи безцільно до травня 1918 р. і тоді виїхали до Києва *(Прохода, 1979: 55).*

У Йозефштадті з радістю підтримали III Універсал (20 листопада 1917 р.) і проголошення Української Народної Республіки. Президія Управи табору за підписом голови – підполковника І. Перлика, заступника – прапорщика Я. Сича і писаря – М. Букшованого прийняла 12 грудня 1917 р. звернення

до Центральної Ради. У ньому, зокрема, підкреслювалося: «...сподіюся акт величезного значення. Відтепер політичне, національне, культурне й економічне життя піде своїм природнім шляхом, відповідно вдачі нашого народу». Українські бранці сердечно вітали своїх наддніпрянських братів, що «збили кайдани неволі з нашої України», наголошували на їх велетенській праці, яка стала «не тільки внеском у духовну і матеріальну скарбницю України, але й вкладкою на користь вселюдського поступу». Йозефштадтці зазначали у проголошеній УНР велику роль Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які «утворили маяк, що ярко світить тепер усім поневоленим націям, і компас, на котрому привели народній корабель серед бур, скель і туманів до мети, котра означає нову добу в історії Європи» (*Офіцери-українці табору Йозефштадт у Чехах до Української Центральної Ради. 1918: 17–18*).

Українські громади були створені полоненими офіцерами й у інших таборах. Так у Райхенбергу (Чехія) влітку 1917 р. створено українське земляцтво «Громада полонених офіцерів у Райхенбергу», яка нараховувала 30 членів, а її діяльністю керувала управа на чолі з І. Гораком і секретарем А. Шпоновським. Товариство завдяки допомозі СВУ мало власну бібліотеку і читальню, кілька разів на тиждень влаштовувало історико-літературні виклади і читання. Його члени навчали всіх бажаючих української грамоти, показували театральні вистави, організовували дискусії на суспільно-політичні теми (*Українське земляцтво «Громада полонених офіцерів у Райхенбергу в Чехах», 1918: 17–18*).

Існував також український гурток у таборі Мархтрєнк (Верхня Австрія), при якому діяла чимала книгозбірня з творами класиків української літератури та різними тогочасними українськими часописами. У лютому 1917 р. був утворений у таборі Естергом (Угорщина) український гурток у складі трьох офіцерів-українців, які почали проводити з солдатами бесіди патріотичного змісту. Чорносотенці називали їх «ізмєнниками», а «малороси» – «виродками нації, котрі не мають нічого спільного з народом, а служать тільки австрійському війську». Тільки після лютневої революції дехто з офіцерів став прихильніше ставитися до української справи, і український гурток поступово збільшився до 20 осіб. А при складанні списків до українського війська це спонукало значну частину офіцерів з малоросійськими переконаннями зголоситися

до нього, хоч вони і не думали служити Україні. Так із 167 офіцерів, які перебували в таборі Естергом, 110 осіб подали свої прізвища до списків, мотивуючи це тим, що до війни вони служили в Україні. Після втручання у процес складання списків голови українського гуртка прапорщика Пархотюка фігурувало вже 67 офіцерів, які походили з України, здебільшого з цього середовища було дуже багато добрих українців. Однак і серед них були особи без стійких національних переконань, які «пливли за течією» і наважувалися на рішучі дії лише після доленосних політичних подій в Україні (Срібняк, 2019: 232–233).

Загалом полонені офіцери-українці завдяки національно-просвітницькій праці СВУ пройшли велику школу українства, про що свідчили їхні численні звернення про підтримку Центральної Ради, їхнє бажання активно включитися у громадську роботу після повернення додому, стати гідними працівниками у побудові та захисті нового ладу в Україні.

У Німеччині активно діяла Українська громада старшинського табору у Ганновер-Мюндені, яка нараховувала 120 осіб. У її заклик до полонених офіцерів у Німеччині від 15 грудня 1917 р. наголошувалось на повній довірі Центральній Раді, основними політичними принципами якої керується у своїй роботі табірна громада. Підкреслювалось, що на рідній землі проводиться велетенська робота – відбуваються різні з'їзди, закладаються нові інституції, росте організація краю, повстає народна влада, будується міцний ґрунт для життя одноцільної, незалежної й вільної, демократичної України. «Та революція ще не скінчилась, – зазначалося у заклику, – ще чується подих шаленої реакції. Народна свобода й добробут ще не закріплені. Але вони є в руках самого народу. Лише організація, тісне з'єднання всіх синів України та спільна невпинна праця приведуть нас до досягнення повної волі».

Офіцери-українці звертались до інтелігенції вконтати свій обов'язок перед рідним краєм і народом, тому потрібно вчитися, допомагати один одному, гуртуватися, щоб бути підготовленими до дійсності, до безмірно широкої праці на народній ниві.

Українська громада офіцерів Ганновер-Мюндену закликала всіх, хто хотів набути собі на майбутнє знання і досвід у громадській роботі і бути дійсно корисним для свого народу, подавати рапорти на переїзд до табору.

Відозву за Українську громаду табору підписали: генерал-майор В. Зелінський, підполковники Пухтаєвич і Коваленко (*До всіх полонених офіцерів-українців у Німеччині, 1917: 839–840*).

Після проголошення Четвертого Універсала УНР (22 січня 1918 р.) державної незалежності українського народу полонені старшини-українці Йозефштадту звернулися 5 лютого 1918 р. до комендатури табору з заявою: «З огляду на доконаний факт признання України незалежною, вільною й суверенною державою ми, нижчепідписані офіцери-українці і приналежні до сеї станції солдати, заявляємо, що від цього моменту лічимо себе офіцерами й солдатами Української національної армії, прохаємо Ц[ісарську] й К[оролівську] Команду станції пробити негайно по телеграфу заходи перед компетентними властями, щоби нас у порозумінні з правительством Української Республіки офіційно було признано до українського війська». Відповідно до поданого списку бажання вступити до армії УНР виявили 132 українці, серед них 97 старшин і 35 солдатів (*Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.368, оп. 1, спр. 79, арк. 3–5*).

Після підписання Берестейського мирного договору між незалежною Україною і державами Почвірного союзу на заклик уряду УНР в таборах полонених українців почали формуватися українські військові відділи. Підґрунтям для них стали спортивні товариства «Січ», навколо яких згуртувалися найбільш національно свідомі вояки-українці, готові зі зброєю в руках виступити на захист рідного краю. Такі організації були у всіх українських таборах полонених Австро-Угорщини та Німеччини (*Срібняк, 1996: 14–25*).

Полонені українці вважали за обов'язок захищати права свого народу, виступали за необхідну і негайну потребу організувати всіх національно свідомих елементів у найміцнішу дисципліновану українську армію. «Чого не зроблено в минувшині, те треба конче наздогнати в теперішньості й будучині, – підкреслювали фрайштадтці, – бо тільки сильна, на європейський зразок зорганізована українська армія може захистити здобутки революції й повну самостійність держави українських трудових мас, Української Народної Республіки» (*Перші роковини Української Центральної Ради, 1918: 186*).

Вже 9 лютого 1918 р. у Фрайштадті згідно з ухвалою таборової організації – Головної Української Ради приступили до

організації полку імені Гетьмана Петра Дорошенка, згодом перейменованого у «І-й фрайштадтський курінь Оборони рідного краю». Для цього утворено спеціальний комітет – Бойову Управу. З прибуттям 22 лютого 1918 р. з Йозефштадту 5 старшин-українців на чолі з капітаном П. Ганжею Бойова Управа зуміла в короткий термін zorganizувати перший транспорт з понад 900 добровольців, який вже 1 березня виїхав до Володимира-Волинського (*Організація частин українського війська з полонених у таборі Фрайштадт і вимарш I-го куреня на Україну, 1918: 160–161*).

До Президії СВУ та Головної Української Ради Фрайштадту надходили заяви і цілі списки полонених з інших таборів, зокрема з Дунасардагеля, Шпрацерна, Тухлі, Зальцербада, Лібрінга, з робітничих команд, які добровільно зголошувались до українського війська. Всі заяви, по суті, були ідентичні. Наприклад: «Ми, нижчепоіменовані полонені українці робітничої команди з Темешварі на Угорщині, отримавши вістку, що формуються полки, які стають проти більшовицьких банд, звертаємось до Вас з проханням якнайскоріше перевести нас до Фрайштадтського табору, щоб і ми могли стати в лави борців за волю і свободу нашої Української Республіки» (*ЦДАВОВУ, ф. 4405, оп. 1, спр. 179, арк. 6, 10, 74, 98–128; спр. 208, арк. 5–6*).

Зголошувалися про переведення до Фрайштадту офіцери-українці з інших таборів: з Райхенбергу виявили бажання 22 офіцери, з Мархтрєнку старшини Горшковський, Максай і Демідов 11 березня 1918 р. просили допомогти з переведенням до українського табору, бо їх колеги вже виїхали до Володимира-Волинського. а вони з незрозумілих причин продовжували залишатись у ворожому оточенні. Полонені офіцери-українці – М. Лисий, В. Тарновський, К. Кравченко, О. Леонтович, І. Скучар-Скворовський з табору Варошзалонк з Угорщини у листі до СВУ від 5 березня 1918 р. також висловили бажання «стати в ряди оборонців Рідного Краю» і перевести їх до Фрайштадту (*Срібняк, 2019: 233*).

Такі заяви, які щоденно надходили до СВУ й української організації у Фрайштадті, засвідчували розуміння полоненими своїх завдань перед Вітчизною у тяжкий для неї період, тому не можна було мати найменших сумнівів, що армія, складена з таких свідомих одиниць, сповна виконає не тільки свій громадянсько-військовий обов'язок, але й інші завдання для волі і добра українського народу.

Бойова Управа табору Фрайштадт у короткий термін сформувала ще кілька транспортів добровольців, яких щоденно прибувало по 200–300 чоловік, і перевезла їх до Володимир-Волинського. Подальшу реорганізацію та вишкіл новоприбулих добровольців здійснювали австрійські інструктори на чолі з капітаном австрійського генштабу П. Кватерником, який деякий час був начальником штабу Легіону УСС. Інструкторами при вишколі здебільшого були старшини і підстаршини галичани, серед них сотники І. Коссак, М. Луцький, І. Стельмах, І. Слюсарчук, поручник – М. Хронов'ят, хорунжий М. Гаврилко, військовий лікар Воронич та ін. Німці та чехи були інструкторами при організації рахунково-господарської справи (*Бутович, 1966: 22*). Варто зазначити, що взаємини між наддніпрянцями і галичанами в той час були якнайкращими, адже усіх об'єднувала одна мета – відродження незалежної України.

З прибуттям 13 березня 1918 р. до Володимира-Волинського 30 старшин з Йозефштадту був сформований штаб майбутньої Першої стрілецько-козацької української дивізії. Командиром дивізії призначено підполковника І. Перлика. Начальником штабу – з австрійського боку П. Кватерника і з ним його ад'ютанта і радника сотника І. Коссака, з українського – паралельно сотника (капітана) Пилипенка і ад'ютантів або значкових-старшин (підпоручника) М. Бутовича та (підпрапорщика) Горбика. Командиром полку став сотник (капітан) П. Ганжа (*Бутович, 1966: 21*).

На початку травня 1918 р. кількість прибулих з Фрайштадту до Володимира-Волинського добровольців-козаків збільшувалася. 12 травня 1918 р. І Стрілецько-вояцький полк піхоти розгорнуто у Першу Стрілецько-Козацьку дивізію (Сірожупанників) у складі чотирьох піхотних і гарматного полків, інженерної сотні та кінного дивізіону. Крім того, дивізія мала валки (кавалькаду возів), шпиталь та допоміжні майстерні (шевську, збройну) і хлібопекарні. Піхотний полк складався з 3-х куренів по 4 сотні в кожному й кулеметної сотні. Командиром дивізії залишався І. Перлик, а її штаб був доповнений відповідними українськими і австрійськими референтами. Командирами полків призначено: 1-го – сотника Ганжу, 2-го – полковника Тимошенка, 3-го – сотника Яковтева, згодом підполковника Александровича, 4-го – сотника Ткаченка. На 1 липня 1918 р. бойовий стан дивізії складав 140 старшин і 6000 козаків.

Старшинам доводилось докладати чимало зусиль, щоб виховати свідомого й дисциплінованого українського вояка. Не всі прибулі добровольці витримували суворий режим, напружену цілий день муштру, практичні й теоретичні вишколення або національно-освідомлюючі заняття. «Певний відсоток колишніх полонених, – згадував у своїх спогадах колишній сотник Армії УНР М. Бутович, – не витримували такого режиму, та й харчі на початках були недостатні. Тому стала була, хоч і невелика відсотково, але помітна дезерція (дезертирство). А втім полова відсіювалася від свідомого зерна».

Серед старшин була чимала кількість відомих українофобів, яких одразу відправляли назад у табір. Не потрапила до дивізії й певна частина відомих старшин-українців – некадрових офіцерів через боязнь, що з поверненням в Україну вони повернуться до своїх колишніх професій і тоді військо залишиться без командирів. «Але потрібно ствердити дивне явище, – підкреслював М. Бутович, – що революція й самий факт існування УНР зробили у багатьох колишніх українофобів психічний переворот. Раз вступивши до дивізії, вони як ті Савли, що ставали Павлами, залишилися вірними Україні до кінця» (Бутович, 1966: 24).

Зазначимо, що формування українських військових частин відбувалося у період величезного загального духовного піднесення, але, на жаль, не було до кінця витримане в організаційному плані, зокрема щодо дотримання строгої дисципліни та всіх її норм. Адже полонені не могли ніяк позбутися впливу на них правил і традицій таборових товариств, часто нехтуючи організацією військової структури. Однак незважаючи на це утворені з полонених військової частини під керівництвом старшин-українців стали важливим чинником загального процесу у формуванні українських збройних сил.

Опинившись на Волині під час гетьманського перевороту, у лавах Сірожупанників відчувалося певне настороження й очікування змін, які невдовзі прийшли. Новим командиром дивізії призначено генерал-хорунжого Сокиру-Яхонтова, який почав проводити розкладову роботу, почалися масові втечі козаків, серед них багато національно свідомого вояцтва, що завдало великого удару військовій частині. Як виявилось згодом, Сокира-Яхонтов був зв'язаний з більшовиками. 28 серпня 1918 р. дивізію було передано австрійським командуванням Українській державі, яка наступного дня присягнула на вірність їй та Гетьману.

Незабаром Сіра дивізія, за розпорядженням гетьманського уряду, була передислокована на Чернігівщину у Конотопський район замість Києва чи Одеси, як того сподівалися Сірожупанники. Розквартирувавшись по чернігівських селах, дивізійники пересвідчилились у надмірному надужитті місцевої влади, офіційній перешкоді національно-культурній праці, арештах українських діячів та жорсткій діяльності каральних органів. До цього дуже спричинилися російський саботаж і більшовицька агітація.

У жовтні 1918 р. наказано звільнити в запас козаків старшого віку (близько 1200 осіб, в т.ч. 250 старшин), а далі – молодших річників, так що під час повстання проти Гетьмана в полках залишилося по 80–100 козаків і по 30–40 старшин (*Бутович, 1966: 31*). Перейшовши на бік Директорії, дивізія (командири – отаман Палій, пізніше підполковник Абаза) тимчасово збільшилася до 6 тисяч вояків за рахунок мобілізації. Однак у боях з більшовиками на Чернігівщині проти т.зв. Першої радянської української дивізії Сірожупанники не хотіли воювати і були демобілізовані. З них більшовики сформували «Красноармейскую Серую дивизию», яка згодом була розпорошена по різних частинах Червоної Армії (*Мандзенко, 1996: 16*).

Після чергової демобілізації та відходу з Чернігівщини на Правобережжя Сірожупанники були перейменовані в Сіру дивізію (2,5 тис козаків і старшин) під командуванням генерала А. Пузицького. Тут вони з середини січня 1919 р. воювали проти більшовиків у районі Коростеня, Овруча, Житомира і Бердичева, де зазнали важких втрат. У травні 1919 р. на протипольському фронті більшість Сірих потрапили в полон, а рештки пробилися до Ланівців на Південну Волинь, утворивши 4-ту Сіру стрілецьку дивізію (700 багнетів, командир – П. Ганжа) у складі Волинської групи Армії УНР, а її залишки (4 Сіра бригада у складі 2-ї Волинської дивізії) воювали до листопада 1920 р., тобто до їх інтернування разом з іншими армійськими частинами УНР у таборах Польщі (*Срібняк, 1997: 45*).

Українські військові відділи формувалися з полонених українців і у таборах Німеччини. Мiroва делегація в Берестю звернулася від імені українського народу до всіх полонених офіцерів і солдатів у німецьких таборах «Поставити себе до розпорядження Української Центральної Ради, щоб тепер після підписання почесного і демократичного миру визволити свій

Рідний Край – Україну від анархії, яку ширять большевицькі банди. Для цієї цілі творяться з полонених українців здисципліновані відділи» (*До українських офіцерів і солдатів, 1918: 1*).

Крім того, українська мирова делегація за підписом М. Любинського від імені Української Народної Республіки та її уряду видала наказ всім полоненим українцям ставати в ряди зорганізованої української армії для оборони своєї держави від нападу грабуючих Рідний Край, чужинців. Зрадником вважався той, хто вагався або відмовлявся обороняти свою рідну землю і не допускався на Батьківщину. Делегація наголошувала на негайному виконанні полоненими цього наказу (*Українське правительство до полонених українців, 1918: 1*).

На допомогу Вітчизні поспішили полонені українці трьох таборів у Німеччині, в яких на той час перебувало до 100 тисяч осіб. Вони за покликом Зальцведельської Української громади з одушевленням ухвалювали «душу й тіло за Вітчизну-Україну покласти». Громада полонених табору Ганновер-Мюндену, відгукнувшись на заклик мирової делегації у Бересті, постановила одногосно «йти на оборону волі й добробуту рідної землі».

Виконуючи наказ українського уряду, генерал Віктор Зелінський 13 лютого 1918 р. приступив до формування дивізії Синьожупанників (назва від кольору уніформи). За його наказом сформовано штаб дивізії: начальник – полковник Янів, члени – Сиротенко, Крушинський, Т. Омельченко, всі видатні старшини та свідомі українці. З кожного українського табору було відібрано по 2 тисячі, загалом 6 тисяч свідомих козаків (*Зелінський, 1938: 22*). Наприклад, 17 лютого 1918 р. з Раштатського табору виїхав на Україну полк ім. І. Богуна у складі 800 чоловік, а 3 березня – полк ім. І. Виговського кількістю 1200 козаків. «Від'їзд обох січових відділів, – зазначав О. Терлецький, – відбувся урочисто.., але в хвилі їх виїзду з табору не можна було мати надто рожевих надій» (*Терлецький, 1918: 360–361*).

Синя дивізія складалася з 4-х піхотних полків (командири – Пухтаєвич, М. Чехівський, Малохатка і Блоха), в кожному по 1200 вояків і старшин, 3 батареї по 4 гармати і 36 кулеметів (*До справи помочі Українській Народній Республіці, 1918: 128–130*).

Після остаточного формування у Ковелі (Волинь) дивізія у середині березня 1918 р. прибула до Києва. Командування частини дружелюбно зустріла Центральна Рада, зокрема її голова

М. Грушевський. Проте з боку окремих членів уряду, зокрема міністра військових справ О. Жуковського, відчувалася якась невдоволеність. Хоч, як згадував Зелінський, князь Урусов високо оцінював Синьожупанників, вважав їх сильно вихованою патріотичною організацією. «На це, – зазначав генерал, – я йому відповів, що мені дуже приємно вислухати похвали для моїх козаків. Однак заслуга не в мені, а у праці Союзу визволення України в таборах полонених у Німеччині» (*Зелінський, 1938: 50*).

24 березня 1918 р. у Києві на Софіївському майдані відбувся парад дивізії, який приймав військовий міністр УНР О. Жуковський у присутності представників української влади і німецько-австрійського командування. Ввечері у Національному театрі на честь вояків Першої Української дивізії був організований перегляд вистави «Запорожець за Дунаєм» за участю труп М. Садовського. Перед початком вистави у присутності голови та членів Центральної Ради прозвучали гімн «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт». Після того перед вояками виступив М. Грушевський. «Ми знаємо, – сказав він, – що ви стомилися по роках тяжкої війни, вас серце тягне до рідних огнищ. Але ще кілька місяців ви повинні послужити Україні, заки військо, яке тепер твориться, не замінить вас. Ми сподіваємося, що вірно послужите, поки вас не відпустять, що серед вас не буде ворогів України та не знайдуться люди, котрі в хвилину небезпеки проголосять себе нейтральними». Далі він заявив, що німці (на той час австро-німецькі війська вже перебували в Україні) не задумують нічого недоброго і не бажають скористатися трудними обставинами, а прагнуть, щоб Україна вийшла з боротьби з большевиками сильною та незалежною (*LAC. R-2297-0-3-E, Vol. 15, File 27*).

Однак внаслідок політичної невизначеності зі сторони військового відомства, зокрема його міністра О. Жуковського, стосовно чіткого плану військового будівництва, непевності тогочасної політичної ситуації, а також різноманітних інтриг німецького уряду та його військового представництва в Україні дивізію Синьожупанників було розформовано.

25 квітня 1918 р. видано відповідний наказ за підписом О. Жуковського та начальника канцелярії військового міністерства М. Ковалевського. У ньому, зокрема, зазначалося, що «всі полки можуть бути розпущені з пунктів їх теперішнього розташування без їх канцелярій у Києві» (*Зелінський, 1938: 70*). Напередодні

гетьманського перевороту – 29 квітня 1918 р. – німці роззброїли синьожупанників. Також була розпущена Друга Синя дивізія, сформована у с. Голобах на Ковельщині, перед її виїздом до Києва.

Варто наголосити на ролі німців у справі синьожупанників. У наказі військового міністра УНР О. Жуковського йшлося про розформування двох дивізій за згодою німецького командування. Спостерігалася якась розбіжність у діях німців, які спочатку погодилися на організацію українських військових частин на своїй території, а потім їх роззброювали. Очевидно, справа полягала ще в тому, що німці, з одного боку, відчували, а напевно і знали про упереджене та недовірливе ставлення до себе з боку деякої частини членів Центральної Ради й уряду, які не виконували умови і взяті зобов'язання Берестейського мирного договору, знали про таємні переговори окремих лідерів українських соціалістів з більшовицькими представниками у Києві, спрямовані проти Центральної Ради та на розрив німецько-українських домовленостей. Тому німці, з другого боку, і підтримали військове міністерство стосовно розформування дивізії синьожупанників, воліючи мати справу з Центральною Радою й урядом без війська як з добре дисциплінованим свідомим самим військом. До речі, П. Скоропадський також боявся сильної української армії, ведучи переговори з німецьким командуванням в Україні з приводу перебрання влади – перевороту. Адже проти цього акту могли виступити також дивізії Синіх, через що їх роззброєно напередодні перевороту, що стало, до певної міри, несподівано й для українського уряду (*Зіленський, 1938: 75*).

Чимало синьожупанників відіграло позитивну роль у державному житті України, влившись до інших військових формацій. Спроби відновлення дивізії Синьожупанників довели лише до створення 7-го Синього полку, командиром якого був Микола Шаповал, у складі Третьої Залізної Стрілецької дивізії під командуванням генерала Олександра Удовиченка. У листопаді 1920 р. дивізія разом з іншими формуваннями армії УНР відступила за Збруч і була інтернована у таборах Польщі (*Енциклопедія українознавства, 2000: 2820, 3255–3256*).

Про створення українських військових формувань з полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини Д. Дорошенко писав: «Так і не вдалося використати збройну

українську силу, яка організувалася на чужині в полоні, в той час, коли ця сила була найбільш потрібна. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася «самогійництва» полонених, влада гетьманська – їх «революційності» (*Дорошенко, 1954: 39*). Окупаційні німецько-австрійські війська, перебуваючи в той час в Україні, відстоювали інтереси своїх держав і боялися, щоб відроджена Українська держава не мала сильної власної армії й тому розпустили українські військові частини, сформовані та зорганізовані за їхньою участю на своїх територіях.

Висновок. Синьожупанники і Сірожупанники після розформування незважаючи на різні перешкоди до кінця виконали свою клятву на вірність Україні. Колишні вояки, пройшовши велику школу національного освідомлення під егідою СВУ у таборах полонених у Центральних державах, тепер проводили значну культурно-просвітню працю серед земляків у рідному краю, а в часи Директорії частина з них знову стала в ряди української армії, займали поважні пости в Українській державі. Вони залишилися вірними і непохитними борцями за українську справу та здобули собі почесне місце в історії визвольних змагань українського народу. Нинішній Українській державі для зміцнення свого внутрішнього і зовнішнього становища запорукою повинна власне й стати сильна українська армія.

Використані посилання

Бутович М. (1966). Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському. *За державність*. Торонто. Ч. 11. С. 18–41.

Перші роковини Української Центральної Ради. (1918). *Вістник політики, літератури і життя* (далі – *Вістник політики*). Відень. Ч. 13. С. 185.

Гаврилко М. (1979). Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України. 1914–1918*. Відень. Нью-Йорк. С. 7–8.

Глевкий А. (1916). До полонених українців. *Розвіт*. Раштат. С. 1.

Група полонених офіцерів-українців табору Терезієнштадт. (1917). *Вістник Союзу визволення України* (далі – *Вістник*). Відень. Ч. 17. С. 269.

Даниленко К. (1979). Видавниче товариство ім. Івана Франка. *Союз визволення України*. Нью-Йорк. С. 157–174.

Даниленко К. (1979). Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України*. Нью-Йорк. С. 13–31.

До всіх громадян Зальцведельського табору. (1917). *Вільне слово*. Зальцведель. 3 квітня. С. 1.

До всіх полонених офіцерів-українців у Німеччині. (1917). *Вістник*. Ч. 53. С. 839–840.

Дорошенко В. (1967). Всеукраїнське значення УСС. *За волю України*. Нью-Йорк. 608 с.

Дорошенко В. (1954). Союз визволення України. *Свобода*. Нью-Йорк. № 154. С. 3.

Дорошенко Д. (1954). Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. *Доба Центральної Ради*. Нью-Йорк. 437 с.

До Союзу визволення України. (1917). *Громадська думка*. Вещляр. 20 січня. С. 1.

До справи помочі Українській Народній Республіці. (1918). *Вістник політики*. Ч. 9. 3 березня. С. 128–130.

Доценко О. (1934). Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців. *Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1934 рік*. Львів. С. 44–51.

До українських офіцерів і солдатів! (1918). *Вільне слово*. Зальцведель. 16 лютий. С. 1.

Дубрівний П. (1979). Товариство «Січ» ім. гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України*. Нью-Йорк. С. 73–78.

Енциклопедія українознавства. (2000). Львів. Т.8., Т. 9.

Заклик Бойової Управи УСС до українського народу. (1914). *Діло*. Львів. 7 серпень. С. 1.

Зелінський В. (1938). Синьожупанники. Берлін. 76 с.

Золотий вінець України. (1917). *Громадська думка*. Вещляр. 6 травень. С. 1.

Конференція українських таборових організацій в Німеччині. (1917). *Вістник*. Ч. 45. С. 712.

Литвин В. (2008). *Історія України*. Київ. 814 с.

Мандат президентові Союзу визволення України Олександрові Срокопису-Йолтуховському. (1917). Вещляр. 3 травня. С. 1.

Мандзенко Й. (1966). Сірожупанники. *За державність*. Торонто. № 11. С. 5–17.

Організація частин українського війська з полонених у таборі Фрайштадт і вимарш І-го куреня на Україну. (1918). *Вістник політики*. Ч. 11. С. 160–161.

Патер І. (2000). *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. Львів. 345 с.

Перша українська конференція в Німеччині. (1917). *Вільне слово*. Зальцведель. 9 травень. С. 1.

Полонені офіцери-українці табору Йозефштадт у Чехах Українській Центральній Раді. (1918). *Вістник політики*. Ч. 1–2. С. 17–18.

Полонені на Українській національній фонд. 1917. *Вістник*. Ч. 25. С. 399.

Полонені офіцери-українці до Центральної Української Ради. (1917). *Вістник*. Ч. 34. С. 541.

Протест полонених українців-офіцерів табору Йозефштадт у Чехах проти розстрілу богданівців. (1917). *Вістник*. Ч. 41. С. 645.

Прохода В. (1979). Вплив «Фрайштадтської республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові. *Союз визволення України*. Нью-Йорк. С. 51–56.

Святочні поздоровлення від Січових Стрільців Союзови визволення України. (1915). *Вістник*. Ч. 15–16. С. 16.

Сімович В. (1937). Відгук березневої революції 1917 р. в таборах полонених українців. *Календар «Просвіти» на 1937 рік*. Львів. С. 72–75.

- Сімович В. (1939). Союз визволення України. *Дніпро*. Львів. с. 51–59.
- Смаль-Стоцький Р. (1967). Початок віднови Української держави. *Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік*. Нью-Йорк. С. 88–96.
- Солдати-українці українського табору у Фрайштадті в Австрії до Української Центральної Ради. (1918). *Вістник політики*. Ч. 1–2. С. 18.
- Срібняк І. (1996). Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців у таборах Німеччини й Австро-Угорщини (1915–1918 рр.). Київ. С. 296.
- Срібняк І. (1997). Діяльність Союзу визволення України серед полонених офіцерів російської армії в Австро-Угорщині (1914–1918 рр.). *Сурмач*. Лондон. Ч. 1. С. 40–46.
- Срібняк І. (2019). Процеси національної самоідентифікації полонених офіцерів-українців в Австро-Угорщині на завершальному етапі першої світової війни. Сучасна українська нація: мова, історія, культура. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 15-річчя кафедри українознавства Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького*. 16 березня 2019. Львів. С. 231–233.
- Субтельний О. (1992). *Історія України*. Київ. 510 с.
- Терлецький О. (1918). *Історія української громади в Раштаді 1915–1918*. Київ; Ляйпціг. 429 с.
- Українське земляцтво «Громада полонених офіцерів у Райхенбергу в Чехах». (1918). *Вістник політики*. Ч. 5–6. С. 79.
- Українське правительство до полонених українців. (1918). *Вільне слово*. Зальцведель. 2 березень. С. 1.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 4405, оп. 1.
- Центральний державний історичний архів України у Львові*, ф. 368, оп. 1.
- Library and Archives Canada (LAC)*. R–2297–0–3–E.

References

- Butovych M.* (1966). Formation of the Gray Division in Volodymyr-Volynskiy. *For statehood*. Toronto. Ch. 11, p. 18–41 [in Ukrainian].
- The first anniversary of the Ukrainian Central Rada. (1918). *Bulletin of Politics, Literature and Life*. Vienna. Ch. 13. p. 185.
- Danylenko K. (1979). Development of socio-national thought in the Freistadt camp. *Union for the Liberation of Ukraine*. New York. pp. 13–31. [in Ukrainian].
- Danylenko K. (1979). Ivan Franko Publishing Society. *Union for the Liberation of Ukraine*. New York. pp. 157–174. [in Ukrainian].
- To the Union for the Liberation of Ukraine. (1917). *Public Opinion*. January 20. S. 1 [in Ukrainian].
- To the cause of assistance to the Ukrainian People's Republic. (1918). *Bulletin of Politics, Literature and Life*. Part 9. March 3. pp. 128–130.
- F.Ya. (1917). *Free speech*. January 17. p. 1.
- To Ukrainian officers and soldiers! (1918). *Free speech*. February 16. p. 1.
- To all citizens of the Salzwedel camp. (1917). *Free speech*. Salzwedel. April 3. S. 1. [in Ukrainian].
- To all captured Ukrainian officers in Germany. (1917). *Bulletin of the Union for the Liberation of Ukraine*. Ch. 53. pp. 839–840 [in Ukrainian].

Doroshenko D. (1954). *History of Ukraine 1917–1923. Vol. 1. The era of the Central Rada*. New York. [in Ukrainian].

Doroshenko V. (1954). Union for the Liberation of Ukraine. *Freedom*. New York. № 154, p. 3 [in Ukrainian].

Doroshenko V. (1967). All-Ukrainian significance of USS. *For the freedom of Ukraine*. New York. 608 p. [in Ukrainian].

Dotsenko O. (1934). Unknown page from the legend of the Ukrainian Sich Riflemen. *Historical calendar-almanac "Red Viburnum" for 1934*. Lviv. pp. 44–51 [in Ukrainian].

Dubrivnyi P. (1979). Sich Society named after Hetman Petro Doroshenko in the Freistadt camp. *Union for the Liberation of Ukraine*. New York. pp. 73–78 [in Ukrainian].

Encyclopedia of Ukrainian Studies. (2000). Lviv. Vol. 8., Vol. 9 [in Ukrainian].

Havrylko M. (1979). The beginnings of national educational work among Ukrainian prisoners in the Freistadt camp. *Union for the Liberation of Ukraine. 1914–1918*. Vienna. New York. pp. 7–8. [in Ukrainian].

Hlevkyi A. (1916). To the captured Ukrainians. *Dawn*. p. 1. [in Ukrainian].

A group of captured Ukrainian officers from the Terezzienshtadt camp (1917). *Bulletin of the Union for the Liberation of Ukraine* (hereinafter - the Bulletin). Vienna. Ch. 17. p. 269. [in Ukrainian].

Conference of Ukrainian camp organizations in Germany (1917). *Bulletin of the Union for the Liberation of Ukraine*. № 45, p. 712 [in Ukrainian].

Lytvyn V. (2008). *History of Ukraine*. Kyiv. 814 p. [in Ukrainian].

Mandate to the President of the Union for the Liberation of Ukraine Oleksandr Srokopis-Yoltukhovsky. (1917). May, p. 1 [in Ukrainian].

Mandzenko Y. (1966). Gray coats. *For statehood*. Toronto, Nr 11, p. 5-17 [in Ukrainian].

Organization of units of the Ukrainian army from prisoners in the Freistadt camp and march of the First Tent to Ukraine (1918). *Bulletin of Politics, Literature and Life*.. Ch. 11, pp. 160-161 [in Ukrainian].

Pater I. (2000).). *Union for the Liberation of Ukraine: Problems of Statehood and Unity*. Lviv. 345 p. [in Ukrainian].

The first Ukrainian conference in Germany. (1917). *Free speech*. 9 May, p. 1 [in Ukrainian].

Prisoners to the Ukrainian National Fund (1917). *Bulletin of the Union for the Liberation of Ukraine*. Nr 25, p. 399 [in Ukrainian].

Captive Ukrainian officers to the Central Ukrainian Rada (1917). *Bulletin of Politics, Literature and Life*. Ch. 25. p. 399 [in Ukrainian].

Captured Ukrainian officers of the Yozefshtadt camp in the Czech Republic to Ukrainian Central Rada. (1918). *Bulletin of Politics, Literature and Life*. Nr 1-2, pp. 17-18 [in Ukrainian].

Prokhoda V. (1979). Influence of the Freistadt Republic and The Union for the Liberation of Ukraine on Ukrainian activity in the Terezin and Josef concentration camps. *Union for the Liberation of Ukraine*. New York. pp. 51–56 [in Ukrainian].

Yozefshtadt camp captured Ukrainian officers protest in the Czech Republic against the execution of Bohdanivtsi (1917). *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*. Nr 41, p. 645 [in Ukrainian].

Simovych V. (1937).). Echo of the March Revolution of 1917 in the camps of Ukrainian prisoners. *Enlightenment calendar for 1937*. Lviv. pp. 72–75. [in Ukrainian].

Simovych V. (1939). Union for the Liberation of Ukraine. *Dnipro*. Lviv, pp.51-59 [in Ukrainian].

Smal-Stotskyi R. (1967). The beginning of the restoration of the Ukrainian state. *Almanac calendar of the Ukrainian People's Union for 1967*. New York. pp. 88–96 [in Ukrainian].

Ukrainian soldiers of the Ukrainian camp in Freistadt, Austria to the Ukrainian Central Rada. *Bulletin of Politics, Literature and Life*. (1918). Nr 1–2, p. 18 [in Ukrainian].

Sribniak I. (1996). *Activities of the Union for the Liberation of Ukraine among Ukrainian prisoners of war in the camps of Germany and Austria-Hungary (1915–1918)*. Kyiv. 296 p. [in Ukrainian].

Sribniak I. (1997). Activities of the Union for the Liberation of Ukraine among captured officers of the Russian army in Austria-Hungary (1914-1918). *Trumpeter*, Nr 1, pp. 40–46 [in Ukrainian].

Sribniak I. (2019). Processes of national self-identification of captured Ukrainian officers in Austria-Hungary at the final stage of the First World War. Modern Ukrainian nation: language, history, culture. *Proceedings of the international scientific-practical conference on the occasion of the 15th anniversary of the Department of Ukrainian Studies, Danylo Halytsky Lviv National Medical University. March 16, 2019*. pp. 231–233 [in Ukrainian].

Subtelnyi O. (1992). *History of Ukraine*. Kyiv. 510 p. [in Ukrainian].

Terletsyky O. (1918). History of the Ukrainian community in Rastatt (1915–1918). Kyiv; Leipzig. 429 p. [in Ukrainian].

Festive congratulations from the Sich Riflemen of the Union for the Liberation of Ukraine (1915). *Bulletin of the Union for the Liberation of Ukraine*. Nr 15–16, p. 16 [in Ukrainian].

Ukrainian government to captured Ukrainians. (1918). *Free speech*. (1918), 2 March, p. 1 [in Ukrainian].

Ukrainian Fellowship "Community of Captive Officers in Reichenberg in the Czech Republic" (1918). *Bulletin of Politics, Literature and Life*. Nr 5-6, p. 79 [in Ukrainian].

The appeal of the USS Combat Command to the Ukrainian people. (1914). *Businnes*. Lviv. August 7. p. 1 [in Ukrainian].

Golden crown of Ukraine. (1917). *Public Opinion*. (1917), 6 May, p. 1 [in Ukrainian].

Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, f. 4405, op. 1.

Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, f. 368, op. 1.

Pater I.

THE UNION FOR THE LIBERATION OF UKRAINE: MILITARY-POLITICAL POINT (1914–1918)

The beginning of World War I led to the establishment of the Union for the Liberation of Ukraine by the Naddniprovyanshchyna political emigrants. Its central postulate was the defeat of Russia in the war and overthrowing of tsarism, resulting in "free Ukraine will rise on the ruins of the Russian Empire." The fighting on the Russian-Austro-Hungarian-German front caused an increase of Ukrainian soldiers in the Russian army's POW camps in Austria-Hungary and Germany.

Attention is drawn to the Union's activities in the Central Powers' governmental circles. These measures made it possible to separate hundreds of thousands of Ukrainian prisoners of war into separate camps, isolate them from Russian influence, and spread the idea of liberation of the Ukrainian people. The author focuses on the Union leadership's actions to convince influential German and Austro-Hungarian circles of the need to implement a set of political measures aimed at strengthening Ukrainian soldiers' national identity. The development of a broad national-patriotic and cultural-educational work of the Union among the Ukrainian prisoners, separately soldiers and officers, has been highlighted. The results of the Union's hard work are revealed – organization of Ukrainian communities in camps, the involvement of numerous prisoners into Ukrainianness. For establishing national awareness work in the camps, Educational Departments were established. They organized literacy schools, various courses to study the most necessary and relevant subjects, found libraries, reading rooms, choirs, orchestras, built churches, opened tea houses, cooperative shops, sports and military societies, and printing houses, held topical evenings and meetings.

A significant impact on cultural and educational activities among Ukrainian prisoners of war made involvement to the work representatives of captive intellectuals and teachers from Halychyna and Bukovyna. The camp press's role is emphasized, particularly in the mobilizing of training military personnel for the liberation struggle. After the formation of the Central Council and the proclamation of independence of Ukraine, the Union prepared them morally and psychologically for defending the Motherland, successfully formed "Sirozhupannyky" and "Syniozhupannyky" divisions – one of the essential elements of the creation of the Ukrainian national army during the Ukrainian War of Independence 1917–1920.

Keywords: Union for the Liberation of Ukraine, prisoner of war camps, national awareness work, army.

УДК 354.1

ВИЗДРИК В.С.

<https://orcid.org/000-0001-5427-5825>

МЕЛЬНИК О.М.

<https://orcid.org/000-0003-3497-4148>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.114-124>

ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТРАКТУВАННЯ ВІЙНИ НА ОСНОВІ ТЕОРІЇ КАРЛА ФОН КЛАУЗЕВІЦА

У статті досліджуються військово-теоретичні аспекти трактування війни у праці відомого німецького військового теоретика, історика Карла фон Клаузевіца «Про природу війни». В сучасних трансформаційних процесах його доктрина залишається актуальною, потребує наукового переосмислення. Військово-інформаційне протиборство в умовах ворожої агресії вимагає нових підходів у дослідженні військових конфліктів та війн в умовах глобалізаційних процесів, однак витоки та суть природи війни залишаються незмінними.

Ключові слова: військово-теоретичні аспекти, війна, стратегія, оборона, військові дії, політика.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасні воєнні дії на Сході України в результаті агресії Російської Федерації, зумовлюють більш детальне вивчення провідних військових теоретиків, серед яких вирізняється відомий німецький генерал Карл фон Клаузевіц. Його доктрина втілюється у функціонуванні військово-економічних та політичних систем багатьох країн світу. Концепція Карла Клаузевіца «Про природу війни» майже 200-т річної давнини має теоретичне і практичне значення, залишається актуальною та досліджуваною й донині.

Війна завжди займала ключове місце в історії суспільного розвитку, цивілізаційний поступ неможливо уявити без війн і це дає право стверджувати, що війна – атрибут людства, представлений у різних аспектах його життєдіяльності. Дослідження Карла фон Клаузевіца «Про природу війни» вважається найбільш затребуваною

Виздрик Віталій Степанович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Мельник Олександра Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

© Виздрик В.С., Мельник О.М., 2021

працею західного світу, трактування про взаємозв'язок між війною та політикою, питання ведення війни є базовими для сучасних військових теоретиків. Сьогодні ідеї Карла фон Клаузевіца застосовуються військовими, політиками, політологами, вивчаються представниками військових наукових шкіл і спонукають до роздумів, даючи необхідні імпульси для пізнання війни та подальшого теоретичного і практичного значення. Представники військової сфери, які займаються політикою в галузі оборони і безпеки, зазвичай дуже часто спираються на творчу спадщину Карла фон Клаузевіца для вирішення завдань, що стоять перед державою в системі безпекового простору. Незважаючи на високу цінність та цитованість праці «Про природу війни», з якою обізнаний чи не кожен військовий, не всі її положення можуть бути застосовані без застережень. Чимало противників вважають, що військово-теоретична спадщина Карла Клаузевіца застаріла в наш час і належить минулому всесвітньо-історичному періоду. Їхні опоненти наполягають, що праця Карла Клаузевіца не втратила актуальності та залишається конкретною у своїх первісних завданнях. Його військово-теоретичні постулати про ведення війни виявилися затребуваними не тільки військовими тактиками і стратегами світових війн, їх справедливо можна зарахувати до золотого фонду стратегічних досліджень загального характеру, поставити в один ряд з такими класиками, як трактати Сунь-цзи, «Государь» Н. Макіавеллі, «Стратегія непрямих дій» Б. Ліддела Гарта.

Над своєю головною працею «Про природу війни» Карл фон Клаузевіц працював протягом останніх 12-ти років свого життя. Сьогодні вона становить теоретичну спадщину старого світу в галузі аналізу війни та військового мистецтва.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Зазначена тематика наукового дослідження недостатньо висвітлена в сучасному історіографічному дискурсі. Серед сучасних досліджень особливої уваги заслуговують праці: О. Сазонця, який розглянув питання втілення доктрини Карла фон Клаузевіца у функціонування воєно-економічних систем Європейського союзу (2017), Г. Хармана про застосування військової теорії, пов'язаної з війною, стратегією і вирішенням сучасних конфліктів (2019), З. Валіулліної про наукове осмислення та адаптацію військової теорії К. Клаузевіца до сучасних військових трансформацій (2017), Я. Чаїча про

застосування теорії війни для вирішення сучасних конфліктів (2016), М. Калдор зробила аналіз «нових і старих війн» на основі теорії Клаузевіца в епоху глобалізаційних процесів (2012).

Мета та завдання дослідження: розкрити роль військово-теоретичної спадщини провідного прусського вченого, військового теоретика Карла фон Клаузевіца, пов'язаної з веденням війни, стратегією дій та врегулюванням конфліктів, втілюючи її в життя українського військово-політичного простору: здійснити концептуальний аналіз праці «Про природу війни», а також оцінити її внесок у вивченні теоретичної складової військового мистецтва та розвитку сучасної теорії війни.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням історії війн було присвячено чимало праць, наукового, публіцистичного та літературного характеру. В умовах сучасного інформаційного протистояння як складових гібридної війни особливо гострого значення набуває вивчення теоретичного та практичного досвіду військових теоретиків, талановитих полководців та стратегів.

Одним із найкращих теоретиків військового мистецтва XIX століття вважається Карл фон Клаузевіц, який став більш відомим після смерті, ніж за життя, залишивши після себе значну військово-теоретичну спадщину. Його багатотомник «Про війну» вважається найкращим з усіх робіт з військової теорії. Він розглядав війну як: раціональну зовнішньополітичну дію, «не що інше, як продовження державної політики іншими засобами»; «війна – це акт насильства, спрямований на підпорядкування наших супротивників нашій волі»; «фізичне насильство (бо морального насильства в законі не існує) є засобом, а метою буде – нав'язати противнику нашу волю» (Clausewitz, 1989:41). Карл фон Клаузевіц зробив всебічний аналіз емпіричного матеріалу військових подій з 1566 – 1815 рр., що дозволило йому сформулювати основні закони війни. Основними елементами військової стратегії, на думку Карла фон Клаузевіца, що мають вирішальне значення, є: військова честь (доблесть) армії, сміливість, твердість, кількісна перевага, відповідальність, рішучість, раптовість.

На нашу думку, Карл Клаузевіц застосовував методологічний та науковий підходи до аналізу війни, абсолютизував політичну природу війни, трактуючи її як продовження політики іншими (насильницькими) засобами. На його переконання, джерелом війни є воля, інтереси цілих народів, а також їх розум, тому

джерело війни є непереборним, існуючи постійно, оскільки воно закладено у самій природі людини. Механізм розв'язування війн та військових конфліктів,- зазначав Карл Клаузевіц, - залежить від практичної діяльності людей, їх інтересів та політичної волі. Історичне, наукове і практичне значення ідей, викладених у праці «Про війну», полягає у наданні потужного імпульсу науковій думці, що торкалася причин і сутності війни, відображаючи їх безпосередній зв'язок з політикою.

На його думку, війна як інструмент політики це зіткнення двох вольових начал; обмежена війна або війна, що не знає меж; небезпека ескалації. Все це та багато іншого вкладається в термінологічний арсенал Карла фон Клаузевіца і використовується як стандартний набір основних понять у підручниках та працях концептуального характеру сучасних військових теоретиків провідних країн світу. Дискусії стосовно окремих положень і самої сутності його теорії війни ведуться на науковому рівні військовими, істориками та філософами і сьогодні. Фактично кожен, хто досліджує війну та пов'язані з нею процеси, посиляється на його праці, щоб підтвердити чи спростувати певну константу.

Війна не просто існує сама по собі, а знаходиться в тісній взаємодії з іншими процесами в суспільстві. У своїй теорії Карл фон Клаузевіц чітко розмежовує два види, навіть рівні війни. Йдеться про реальну війну, яка є складним явищем для сприйняття, адже вона постійно змінюється з новим досвідом людства, тому її складно чітко визначити, та ідею війни, тобто ідеальний тип війни – абсолютно-тотальна війна. Кажучи про війну як продовження політики іншими засобами, мають на увазі, що стратегія не може мати раціональної основи до доти доки чітко не визначені цілі, яких необхідно досягнути. Цілі висувуються політиками, війну вони використовують в якості засобу для досягнення цілей, проте лише в тому випадку, якщо самі не здатні досягнути цілей. Проте війна – це крайній засіб досягнення політичної мети (*Клаузевіц, 2018:30*). Один з найважливіших постулатів Карла фон Клаузевіца полягає в тому, що війна піддається змінам і ці зміни відбуваються у відповідності зі змінами політики.

Заслуга Карла фон Клаузевіца полягає в тому, що він вперше правильно визначив проблематику військово-теоретичного

розуміння війни. Він не створює «вічної» стратегічної теорії, не дає підручника з готовими догматичними формулами. Завданням стратегії він вважає дослідження явищ війни і військового мистецтва. Він намагається розкрити діалектику війни і виявити основні принципи й об'єктивну закономірність її процесів (Валіулліна, 2017).

Карл фон Клаузевіц багато працював над військово-історичною спадщиною, велика частина його творів присвячена критичному аналізу війн XVIII – початку XIX століть. Його дослідницька робота і особистий досвід обумовили заперечення «вічних принципів» військового мистецтва. «Будь-яка епоха, – говорить Клаузевіц, – мала свої власні війни, свої власні обмежувальні умови і свої труднощі. Кожна війна мала б свою власну теорію, якби люди розглядали теорії війни на основі філософських принципів» (Клаузевіц, 1998:63).

Воєнний теоретик ретельно і всебічно досліджує зміни характеру війни в різні епохи, розглядаючи явища війни і військового мистецтва в їх розвитку та часі, застосовує закони діалектики, вивчаючи динаміку кожного військового явища, розкриваючи закономірність його розвитку і внутрішню механіку його перетворень. Головна думка дослідження Карла фон Клаузевіца – що війна рухається і розвивається в протиріччях. Всі явища військової дійсності дослідник розглядає під кутом зору основного діалектичного закону єдності і боротьби протилежностей. Він не протиставляє оборону – наступу, а навпаки, в наступі він не перестає бачити оборону, а в обороні наступ. «Будь-який засіб оборони веде до засобу наступу. Але вони часто так близькі, що помітити їх можна і не переходячи з точки зору оборони на точку зору атаки: одне веде до іншого» (Clausewitz, 1989:89).

Заслуга Карла фон Клаузевіца полягає в тому, що він рішуче відкинув думку про війну, як про самостійне, незалежне від суспільного розвитку явище. «... Ні за яких умов, – пише військовий теоретик, – ми не повинні думати про війну, як щось самостійне, а як знаряддя політики. Тільки за цієї умови можливо уникнути протиріччя зі всією військовою історією. Тільки за цієї умови ця велика праця стає доступною розумінню. По-друге, саме це розуміння показує нам, наскільки різними повинні бути війни за характером своїх мотивів і тих обставин, з яких вони зароджуються» (Clausewitz, 1989:41).

Поза політикою війна неможлива, завжди в людському суспільстві війни зароджувалися політичними мотивами. «Війна в людському суспільстві – війна цілих народів і до того ж народів цивілізованих – завжди випливає з політичного стану і викликається лише політичними мотивами», – пише Карл фон Клаузевіц (*Clausewitz, 1989:187*). На його думку дуже часто війни в історії, цілком визначаються політикою, знаряддям якої вони були. Війна – тільки інструмент політики, особлива форма політичних відносин, зміни у військовому мистецтві є результатом зміни політики. Карл фон Клаузевіц переконаний, що військове мистецтво це – політика, «змінила перо на меч». Він рішуче бореться з усіма спробами підпорядкувати політичну точку зору військовій, кажучи про ці спроби як про нісенітницю, «...оскільки політика породила війну. Політика –це розум, війна ж тільки знаряддя, а не навпаки» (*Клаузевіц, 2018: 31*).

«Залежно від обставин, – говорить Клаузевіц, – можна користуватися з успіхом різними відповідними засобами, такими як: знищення бойових сил противника, завоювання його територій, просте захоплення різних підприємств, що впливають на політичні відносини, пасивне вичікування ударів противника. Вибір залежить від обставин кожного конкретного випадку» (*Валіулліна, 2017*).

Про «асиметричні», «гібридні», «низькоінтенсивні» війни західні військові теоретики сперечалися ще в 1990-ті роки. З 2014 року про трансформацію війни заговорило і політично-військове керівництво України, події на Сході України змусили розглядати війну як реальність. Сьогодні у воєнній доктрині визнається, що «правила війни» змінилися і дедалі більш значущими виявляються «невійськові методи протиборства». Це означає, що межа між війною і миром стирається, стає складніше розрізнити «фронт» і «тил» (оскільки джерелом військових загроз вважається тепер «інформаційний простір і внутрішня сфера»).

Як правило, ініціаторами «гібридної війни» виступають держави з тоталітарними і неоімперіалістичними режимами, які не розгортають повномасштабні війни тому, що частково зважають на світову реакцію (*Цюрупа, 2015: 63*). Ці країни за допомогою «озброєного миру» та політики «ні війни, ні миру» використовують стратегію поєднання «силового тиску» та «непрямих дій», використовуючи засоби масової інформації для зомбування населення.

Різновиди збройного конфлікту в широкому діапазоні ми бачимо на прикладі Російської Федерації, яка так себе поводить на Донбасі, де сьогодні збройний конфлікт можна вважати «замороженим», але в потрібний час для агресивних політиків може стати «гарячим» або залишатися «тліючим», підриваючи фундамент мирного життя в Україні.

Нові війни – це не просто локальні конфлікти, вони змінюють політику і суб'єктивність, визначають нашу сучасність. Військові дії дедалі частіше ведуться за допомогою напівофіційних формувань, приватних військових кампаній та кримінальних банд. Соціальні мережі стають найважливішим театром військових дій і одночасно засобом ведення війни.

Сьогодні у світі ситуація нагадує роки між Першою і Другою світовими війнами, коли Гітлер та Мусоліні силою фактів реалізували свої амбіції. А Ліга Націй висловлювала глибоке обурення і намагалася заправати з Німеччиною. Англія прагнула підписати морську угоду, Франція ж обережно проводила свою політику.

Аналізуючи історичний досвід, необхідно зазначити, що ми живемо в час, коли великі геополітичні гравці діють силою факту. Так Росія діє силою факту: вона напала, забрала Крим. Всі засудили Росію, а потім вона втрутилася в Сирію, зараз у Лівію, тобто стає геополітичним гравцем, а відтак вона починає говорити про те, що говорили й говорять США чи Китай: прикордонні території – це зона геополітичних інтересів.

Карл фон Клаузевіц чітко встановлює відмінність між характером війни в сенсі політичному та її стратегічним характером. Політично оборонною війною називається війна за свою незалежність; стратегічно оборонною війною називається війна, в якій обмежується боротьба з ворогом на певному театрі воєнних дій. Таким чином, політично оборонна війна може бути наступальною в сенсі стратегічному та навпаки: можна і на ворожій землі, – говорить теоретик, – захищати свою власну країну.

Він бачить війну як особливий прояв суспільних відносин. Центральною у вченні військової теорії Карла фон Клаузевіца є думка про те, що війни – наслідок політики. «Війна є ніщо інше, як продовження державної політики іншими засобами» – найбільш цитована фраза Карла фон Клаузевіца про сутність війни (Клаузевиц, 1998: 27).

Спираючись на моральний аспект у війні, він чітко визначає ціль війни як такої: «Війна – це акт насилля, що має за мету змусити противника виконати нашу волю». В свою чергу, ціль війни диктується політикою держави, відповідно, ціль конкретних бойових дій полягає в тому, щоб обеззброїти противника, позбавити його можливості продовжувати боротьбу та розгромити його (*Clausewitz, 1989: 35*). При цьому Карл фон Клаузевіц чітко розумів, що війна як явище має різні форми та прояви, тому порівнював її з «хамелеоном», який у кожному конкретному випадку дещо змінює свою природу. Карл фон Клаузевіц – один із перших, хто визначив першорядне значення морального фактора як такого, що впливає на результат війни. Адже більшість військових теоретиків не надавали особливого значення «людському чиннику». На перших сторінках своєї праці дослідник написав: «Якщо розглянути суб'єктивну природу війни, тобто ті сили, з якими доводиться її вести, то вона ще яскравіше представиться нам у вигляді гри» (*Clausewitz, 1989: 53*). Важлива роль відводилась такій людській якості, як мужність, яка може уживатися з мудрим розрахунком, але обидві ці якості абсолютно різного порядку і відображають різні духовні сили людини. Під мужністю ми розуміємо прояв відваги, сміливості та невідомого ризику.

Він дав чітке визначення складової війни: це «трійця» – населення, збройні сили та державне управління. Ці аспекти є трьома різними кодексами законів, а серед цих сторін населення є найбільш чутливою стороною в сенсі підтримки війни, без суспільної підтримки неможливо успішно вести війну. Також наголошувалося, щоб мати підтримку населення, важливо, щоб громадськість була добре поінформована, могла відрізнити «правильне» від «неправильного», «своє» від «чужого». Природно, підтримка населення найбільш сильна та відчутна щодо «свого» і «правильного», тобто національного, – на практиці вона стає безумовною, коли безпосередньо наражається на небезпеку. Небезпекою може бути будь-яка загроза, що сприймається як пряма загроза незалежності держави. Сьогодні успіх «трійці» так само залежить від міжнародної підтримки як необхідної складової визнання легальності війни в інтересах країни. «Трійця» Карла фон Клаузевіца всеосяжна і універсальна, вона охоплює суб'єктивне й об'єктивне; одностороннє і багатостороннє; інтелектуальні, емоційні та фізичні компоненти явища війни у будь-якому людському ракурсі (*Чаїч, 2016:84*).

Досліджуючи воєнну теорію Карла фон Клаузевіца, можна сказати, що у ній також є недоліки, адже треба розуміти, що яким би великим не був його розум та широка наукова платформа, він не міг бачити тих військово-історичних подій, які спіткали людство у ХХ столітті, та їх наслідків. Створення його військово-теоретичного вчення припало на самий початок ХІХ ст., тому він опирався на тодішній розвиток суспільних наук, йому не довелося побачити суттєвих проривів в історії техніки, які незабаром після його смерті закономірно змінили картину війни внаслідок появи залізниць і телеграфу. Небувалої руйнівної сили досягли вибухові речовини, включаючи появу ядерної зброї, а також різке розширення масштабів полів битв, що охопили цілі континенти. Проте попри наше ставлення до війни вона як соціально-політичне явище не зникає, а лише трансформується у низку локальних війн, конфліктів низької інтенсивності, «мережкових війн», терористичних, партизанських, інформаційних, на сам кінець гібридних війн.

За даними ООН, на сьогодні у світі є більше сорока воєнних конфліктів у активній та замороженій фазі, кожен з яких може перерости у світову війну (*Сахновський & Чедолума, 2015: 125*).

Висновки. Військово-теоретичні ідеї Карла фон Клаузевіца щодо вирішення воєнних конфліктів не втратили актуальності в наш час, їх вивчають у військових закладах, використовують у розробках сучасних воєнних доктрин. Цінність його теорії полягає не в тактичних порадах, які застаріли через декілька десятиліть після її появи, а у військово-теоретичній спадщині, де він намагається осмислити саму війну як явище. Отже, важливість праці Карла фон Клаузевіца «Про війну» полягає не тільки в тому, що вона стала класичною теорією про природу війни, але й в тому, що вона показує нам механізм війни, диференціює її типи та види, розкриваючи важливу, хоча і не однакову роль всіх інститутів держави і суспільства, всіх соціальних груп, класів, еліти і народних мас у процесі історичних криз і катастроф, що супроводжувалися війнами. В основі його теорії лежить те, що війни, як правило, ведуться з політичними, а не військовими цілями і приводяться в дію не стільки фізичними, скільки в першу чергу ідеологічними силами.

Використані посилання

- Валіулліна З. (2017) Військова теорія К. Клаузевіца в теоретичному дискурсі. *Ефективна економіка*. № 11.
- Калдор М. (2012). *Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху*. Москва: Издательство Института Гайдара, 416 с.
- Клаузевиц К. (1998). *О войне*. Пер. с нем. Москва: Издательская корпорация «Логос», 327 с.
- Клаузевиц К. (2018). *Природа войны*. Харків: «Віват», 412 с.
- Сазонець І. (2016) Вплив державної політики високотехнологічного розвитку на національну та військову безпеку України. Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економічні науки. Вип. 1. С. 120–126.
- Сахновський Є., Чедолума І. (2015). Воєнна теорія Карла фон Клаузевіца на межі ХХ–ХХІ ст. (матеріали наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу, 25 листопада 2014 р.). *Історична панорама. Збірник наукових статей Чернівецького національного університету. Спеціальність "Історія"*. Вип. 20. С. 109–127.
- Харман Г. (2019) Введение в Клаузевица. *Логос*. № 3, С. 25–58.
- Дюрупа М. (2015). «Гібридна війна» у категоріальному ряду політичної філософії. *Virtus*. № 2, С. 55–59.
- Чаич Я. (2016). Применимость теории войны Клаузевица к разрешению современных конфликтов. *Connections*, № 1, С. 81–88.
- Carl von Clausewitz (1989). *On War*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 752 p.

References

- Carl von Clausewitz (1989). *On War*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 752 p.
- Chaich Ya. (2016). Applicability of Clausewitz's theory of war to the resolution of modern conflicts. *Connections*, № 1, pp. 81-88.
- Clausewitz C. (1998). *On War*. Translated from German. Moscow.: «Lohos», 327 p.
- Clausewitz C. (2018). *The nature of war*. Kharkiv: «Vivat». 412 p.
- Harman G. (2019) Introduction to Clausewitz. *Logos*. № 3, pp. 25-58.
- Kaldor M. (2012). *New and old wars: organized violence in a global era*. Moscow: Gaidar Institute Publishing House, 416 p.
- Sakhnovsky E., Chedoluma I. (2015). Karl von Clausewitz's military theory at the turn of the XX-XXI centuries. (materials of the scientific seminar of the Department of History of Modern and Contemporary Times, November 25, 2014). *Historical panorama. Collection of scientific articles of Chernivtsi National University. Specialty "History"*. Iss. 20. pp. 109-127.
- Sazonets I. (2016) The impact of state policy of high-tech development on the national and military security of Ukraine. *Bulletin of the National University of Water Management and Environmental Sciences. Economic sciences*. Vol. 1. pp. 120-126.
- Tsyurupa M. (2015). "Hybrid war" in the categorical series of political philosophy. *Virtus*. № 2, pp. 55–59.
- Valiullina Z. (2017) K. Clausewitz's military theory in theoretical discourse. *Efficient economy*. № 11.

Vyzdryk V., Melnyk O.

MILITARY-THEORETICAL ASPECTS OF THE INTERPRETATION OF WAR ON THE BASIS OF CLAUSEWITZ'S THEORY

The article examines the military-theoretical aspects of the interpretation of war in the work of the famous German military theorist, historian Carl von Clausewitz "The Nature of War". In modern transformation processes, his doctrine remains relevant and needs scientific rethinking. Military information confrontation in the face of hostile aggression requires new approaches to the study of military conflicts and wars in the context of globalization, however the origins and nature of the war remain unchanged. Military-theoretical ideas for resolving military conflicts have not lost their relevance today, they are studied in military institutions and used in the development of modern military doctrines. The value of Carl von Clausewitz's work "On War" is not only that it has become a classical theory of the nature of war and its role in the historical development of nations and peoples, but also that it shows us the mechanism of war, differentiates its types and kinds, revealing the important, though not the same role of all institutions of the state and society, all social groups, classes, elites and the masses in the process of historical crises and disasters accompanied by wars. Basis of his theory of war is that wars are usually waged for political rather than military purposes and are triggered not so much by physical as primarily by ideological forces.

Keywords: military-theoretical aspects, war, strategy, defense, military actions, politics.

**СПОГАДИ Ф. І. ЄЛІСЄЄВА – ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВОЄННОГО
МИСТЕЦТВА КУБАНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ КІННОТИ ПІД ЧАС
АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО ПОВСТАННЯ У КАВКАЗЬКОМУ ВІДДІЛІ
ВЕСНОЮ 1918 р.**

Під час повстання кубанських козаків проти більшовицького режиму в Кавказькому відділі весною 1918 р. важливу роль відіграла кавалерія. Дуже цінним джерелом для вивчення воєнного мистецтва козацької кавалерії під час цього повстання є мемуари талановитого козацького офіцера-кавалериста Ф. І. Єлісєєва (командував усією кавалерією повстанців). Воєнне мистецтво козацької кавалерії під час повстання мало сильні сторони: козаки дуже гарно вели кінний бій; вони могли діяти й у пішому строю; козаки застосували 20 стратегем (частково 1); якісно діяла козацька передова сторожа під час нічного наступу. Недоліки: не мали кінної артилерії; поразка основних сил повстанців призвела до деморалізації козаків-кавалеристів і їх дезертирства. Попри поразку, козацька кавалерія виявила високий рівень воєнного мистецтва.

Ключові слова: воєнне мистецтво, стратегеми, Кубанське козацтво, кавалерія, Федір Єлісєєв, спогади, повстання, більшовицький режим, 1918 р., Кавказький відділ.

Постановка проблеми. У роки революції та Громадянської війни 1917-1920 рр. на території Північного Кавказу відбувались різноманітні бойові зіткнення, в яких активну участь брали кубанські козаки. Здебільшого їх формування боролися проти радянської влади. Прикладом цього є й низка козацьких повстань, серед яких перше відбулося 19-24 березня (за новим стилем 1-6 квітня) 1918 р. у Кавказькому відділі колишньої «Кубанської області» (адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії, в межах якої знаходилося Кубанське козацтво).

Враховуючи, що у бойових зіткненнях повсталі козаки покладалися виключно на власні сили, досить цікавим буде проаналізувати особливості їх воєнного мистецтва, щоб адекватно оцінити сильні й слабкі сторони їхнього військового потенціалу. При цьому окремої уваги заслуговує мистецтво ведення бою кінними загонами, які не тільки були своєрідною візитівкою усіх

Задунайський Вадим Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Українського католицького університету (м. Львів).

© Задунайський В. В., 2021

козацьких утворень тих часів, але й відіграли ключову роль у бойових операціях Громадянської війни на всьому постімперському просторі.

З огляду на обмеженість джерельної бази щодо повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р., надзвичайно цінним видається його опис, зафіксований у мемуарах кубанського козацького офіцера Ф. І. Єлісеєва, який був одним із керівників повстанців (Єлісеєв, 2003). Більше того, саме він як фаховий кіннотник, міг найбільш адекватно описати основні прояви воєнного мистецтва повстанської кавалерії. Тож вповні логічною видається спроба використання спогадів Ф. І. Єлісеєва для вивчення особливостей воєнного мистецтва кубанських козаків-кіннотників під час зазначеного повстання.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Треба підкреслити, що в історіографії не тільки особливості воєнного мистецтва повсталих кубанських козаків, зокрема кінноти, але й саме повстання у згаданому відділі досі не стало предметом ретельного дослідження науковців. Натомість, вистачає публікацій, в яких розглядаються інші події на теренах колишньої «Кубанської області» впродовж 1917-1920-х рр. Прикладом є роботи А. Авраменка, В. Чумаченка, Б. Фролова, Д. Білого, В. Іваниса, С. Карпенка, В. Ратушняка, О. Ратушняка та інших (Авраменко & Фролов & Чумаченко, 2007; Білий, 2009; Іванис, 1968; Карпенко, 2006; Ратушняк В., 1996; Ратушняк О., 2005).

Поряд із цим, варто виокремити статтю російського вченого О. А. Леусяна «Фронт без лінії фронту»: козацькі повстання на Кубані весною 1918 року», в якій міститься короткий огляд головних подій згаданого повстання (Леусян, 2007). Цікаву інформацію про самого Ф. І. Єлісеєва та узагальнену характеристику повстання представлено і в статті П. М. Стрелянова (Кулабухова) (Стрелянов, 2001).

Автор цієї розробки раніше вже аналізував особливості воєнного мистецтва кубанських козаків напередодні та під час революційних зрушень 1917 – початку 1920-х рр. (Задунайський, 2006; 2008). Окремо було вивчено й воєнні хитрощі повсталих кубанських козаків у Таманському і Баталпашинському відділах весною-літом 1918 р. з урахуванням досвіду їх предків, які належали до Чорноморського козацтва та низки інших українських козацьких формувань, що переселилися на терени Північного

Кавказу (домінували в межах Кубанської області) з кінця XVIII – до 60-х років XIX століття (*Задунайський, 2019; 2020*). Відповідні напрацювання будуть корисними під час пропонованого дослідження з огляду на подібність обставин і змісту збройного протистояння в межах колишньої «Кубанської області».

Отже, в історіографії досі відсутнє комплексне дослідження особливостей ведення бою кубанською козацькою кавалерією під час антибільшовицького повстання в Кавказькому відділі весною 1918 р.

Метою статті є дослідження воєнного мистецтва кінноти кубанських козаків-повстанців у Кавказькому відділі весною 1918 р. на основі спогадів Ф. І. Єлісеєва.

Вклад основного матеріалу дослідження. Перед безпосереднім аналізом змісту воєнного мистецтва повсталих кубанських козаків за спогадами Ф. І. Єлісеєва варто звернути увагу на те, що їх автор був авторитетним кубанським козацьким офіцером, який пройшов шлях від рядового козака – до полковника (*Стрелянов, 2001*). Під час військової кар'єри він відзначався не тільки вправним командуванням кавалерійських підрозділів, частин і з'єднань, але й був одним із найкращих рубак-джигітів Кубанського козацького війська, здобувши багато військових нагород і отримавши ще більше бойових поранень. До того ж саме він підготував найбільші за обсягом мемуари про участь кубанських козаків у Першій світовій війні, революційних зрушеннях та Громадянській війні 1917-1920 рр. серед усіх представників кубанської козацької еміграції.

Аналізуючи націленість спогадів, варто підкреслити той факт, що попри поразку у жорстокій збройній боротьбі з більшовицьким режимом, яка забрала життя багатьох родичів і товаришів автора, а його самого приречла на позитивну еміграцію, в описі противника він утримується від надто упереджених висловів і принизливих характеристик. Одночасно не впадає він і в глорифікацію Білого руху та кубанських козаків, хоча й не приховує своїх симпатій щодо козацького середовища.

З огляду на хронологію подій та специфіку бойового досвіду автора всі матеріали було умовно поділено на кілька частин. Тож опис повстання в Кавказькому відділі міститься в окремому виданні «З Корнилівським кінним», де також подано огляд багатьох фактів і подій, що відбувалися впродовж 1917–1919 рр. за його участі (*Елісеєв, 2003*).

При цьому відповідний текст переважно базується на власних спогадах про ті події, в яких безпосередньо брав участь автор. Зрозуміло, що деякі загальнополітичні та військово-стратегічні обставини ще й додатково підкріплюються інформацією, почерпнутою з різноманітної військової документації. Цьому, вочевидь, сприяло й те, що Ф. І. Єлісеєв упродовж Громадянської війни перебував на досить високих військових посадах (командував кубанськими кінними полками і дивізіями), що надало йому можливість отримувати важливу та різноманітну інформацію, якою він вдало підкріплював власні міркування про визначні бойові операції та військово-стратегічні й політичні зрушення тих буремних часів.

Щодо самого козацького повстання в Кавказькому відділі весною 1918 р., то про нього Ф. І. Єлісеєв писав на підставі власного досвіду і з урахуванням інформації, отриманої від товаришів по зброї й родичів. Підкреслю, що на момент повстання автор мав чин підосавула і знаходився у станиці Кавказькій, де мешкала його родина. З початком повстання досить молодий (йому було лише 25 років), але авторитетний офіцер очолив усю повстанську кавалерію (*Єлісеєв, 2003:182*). Тобто, саме він не тільки брав участь в усіх заходах і зборах повстанців та їх проводу, але й безпосередньо керував повстанською кіннотою під час усіх бойових операцій.

Окремо наголошу й на тому, що за участь у повстанні автор «заплатив» високу ціну, бо після поразки козаків більшовики розпочали репресії і застрелили його батька (*Стрелянов, 2001*). Вочевидь, згадана втрата суттєво позначилася на описі тих трагічних подій, але їх аналіз під таким кутом зору не є метою представленої статті.

З огляду на зазначене, саме спогади Ф. І. Єлісеєва є надзвичайно цінним джерелом для вивчення воєнного мистецтва кубанської козацької кавалерії під час повстання в Кавказькому відділі Кубанської області весною 1918 р. Поряд із цим, вони є достатньо важливими й для комплексного дослідження ширшої проблематики з історії Кубанського козацтва в умовах Першої світової війни, революції та Громадянської війни.

Ведучи мову про повстання у Кавказькому відділі, треба підкреслити, що його причинами стало загострення протистояння основної маси козаків з більшовицькою владою, яка поступово

обмежувала їх самоврядування і готувала перерозподіл козацьких земель в інтересах некозацького населення. Безпосередньою ж причиною виступу стало силове роззброєння козаків Кавказького полку та кінної козацької батареї, які після більшовицької мобілізації самовільно повернулися додому разом з усім озброєнням (вогнепальну зброю козаки, на відміну від холодної, завжди отримували від держави) (*Леусян, 2007*). Згадане роззброєння супроводжувалося зловживаннями червоногвардійських загонів, а тому серед козаків ширилося побоювання грабунків і репресій. До цього додалися й чутки про успішний наступ Добровольчої армії під командуванням Л. Г. Корнілова на Катеринодар (столиця Кубанської області), хоча в реальності ситуація не була надто оптимістичною (*Богаевский, 1963:73 – 85; Іванис, 1968:33 – 36*).

Повставши проти радянської влади, козаки не тільки виявили свої соціально-економічні та політичні пріоритети, але й підмурівки власної військово-організаційної системи та певні прийоми воєнного і бойового мистецтва. Зрозуміло, що високим рівнем останніх козаки завдячували особливому військово-привілейованому статусу та воєнізованому способу життя. Маю на увазі не тільки тривалу і змістовну військову службу, що супроводжувалась багатолітнім військовим вишколом у стройових частинах, але й воєнізовану підготовку у станичному середовищі (*Задунайський, 2006: 51 – 52, 71 – 75; 2012: 304 – 307*). Зрозумілим є й вплив безпосереднього бойового досвіду участі у Першій світовій війні абсолютної більшості служивих козаків.

З огляду на мету пропонованої статті надалі зосереджу свою увагу на вияві та аналізі особливостей застосування козацькою повстанською кавалерією базисних прийомів і принципів воєнного мистецтва, зафіксованих у спогадах Ф.І.Єлісеєва. І розпочну з опису першої бойової операції повстанської кавалерії – звільнення станиці Темижбекської.

Ця операція відбулася згідно з рішенням зборів повсталих козаків у станиці Кавказькій 19 березня (1 квітня за новим стилем) 1918 р. у відповідь на звернення представників станиці Темижбекської (*Леусян, 2007*). І треба відразу звернути увагу на застосування звичного принципу блискавичних зборів козаків у похід. Про це автор спогадів пише таке (тут і надалі цитуватиму першоджерело у власному перекладі, бо оригінал написано російською мовою): «На правах командира сотні, котру складали

зараз кавказці та темижбекці, – гучно звертаюся до маси: Кавказці! По домівках! Усім зібратися верхами (верхи) на конях зі зброєю у нової старовірської церкви! І звідти – на Темижберх! – закінчив я по-станичному... козаки станиці Кавказької, швидко висипали з бараків і побігли по домівках за своїми стрійовими кінями. Вулицею Красною з широким полковим прапором і двома сотенними (2-ї і 3-ї), які зберігались у нашому будинку, – з групою темижбекських козаків-гінців, розбризкуючи весняну сльоту копитами коней, – крупною рисою йдемо до східного краю станиці». (Елисеєв, 2003:177).

Наведена інформація свідчить, що козаки миттєво засідлали своїх коней і зі зброєю подалися на збірний пункт. Згадані дії є важливою передумовою для здійснення будь-яких бойових операцій, що потребують мобілізації сил. Тут і надалі подібні прийоми, що мають ознаки певних стратегем, називатиму за допомогою як наукової термінології, так і з використанням влучних козацьких або українських народних висловів (такий підхід неодноразово апробовано в низці попередніх статей (Задунайський, 2017; 2018; 2019; 2020). Тож козаки задіяли метод швидкої мобілізації, яку можна ще назвати «Сполохом».

Саме звільнення станиці Темижбекської Ф. І. Єлісеєв подає так: «На широких рсях, пройшовши 12 верст, – сотня увірвалася до Темижбекської. Один взвод було вислано для захоплення вокзалу. З трьома іншими, перейшовши у чвал, – вулицею Красною кинулися до станичного правління...Зайнявши вулиці поблизу правління і швидко вишикувавши сотню у головного фронту, – зі Стуколовим і безпалим Чаплигіним увійшли до правління... Поява нашої сотні була повною несподіванкою для станичної ради... Розпустивши станичну раду темижбекців і через комісара наказавши усе озброєння вантажити на підводи, вийшов зі своїми стариками до сотні...» (Елисеєв, 2003: 178 – 179).

Цей короткий опис є дуже чітким та насиченим важливою інформацією про основні прийоми тактичних дій козацької кінної сотні під час захоплення станиці. Йдеться, зокрема, про вияв бойової ініціативи («Під лежачий камінь вода не тече»), належну дисципліну та чітке виконання наказів («Добрий козак баче, де отаман скаче»), одночасні дії у різних напрямках («На всі боки»), рішучість («Або пан – або пропав»), використання розвідданих («Все бачити і чути, щоб нічого не оминати»), залучення своїх

прибічників у станиці та станичній раді («Бити зсередини») та захоплення зброї й бойової амуніції («Хліб козацький»). При цьому найважливішою передумовою успіху операції став фактор несподіваності, бо повстал козацька кіннота «заскочила зненацька» свого противника, а також випередження противника, не дарма ж кажуть, що «хто рано встає – тому й Бог дає».

Окремо наголошу на тому, що повстанці під час здобуття станиці головну увагу приділили взяттю під контроль основної адміністративної будівлі станиці (станичного правління), в якій функціонував осередок більшовицької влади, та місцевого опорного пункту залізничної комунікації (залізничної станції). Інакше кажучи, козаки застосували стратегему атаки найважливіших пунктів противника («Бий у пику – ноги самі впадуть»).

Згадані 10 принципів-приймів воєнного мистецтва кінної сотні з огляду на обставини виявилися оптимальними і забезпечили цілковитий успіх першій бойовій операції козаків-повстанців. Окремо наголошу на тому, що в силу специфіки ситуації козацька кавалерійська сотня діяла виключно в кінному ладі і не застосовувала спішування, бо все залежало від випередження противника завдяки рухливості та швидкості дій кінноти. Тому й операція мала ознаки неочікуваного і блискавичного наскоку на станицю, що унеможливило зайняття противником оборонних позицій та здійснення організованого опору.

Ситуація змінилася 24 березня (6 квітня за новим стилем) 1918 р., коли повстанське командування за підсумком розширеної військової наради здійснило широкомасштабну бойову операцію усіма наявними силами (понад 7.000 бійців, зокрема, понад 1.000 кіннотників; 4 кінних гармати і 40 кулеметів (Елисеєв, 2003: 187). При цьому найбільш рухливе та дієздатне формування повсталих козаків – кінний загін під командуванням Ф. І. Єлісеєва – розпочав бойові дії найраніше, ще й мало виконати кілька завдань, на відміну від решти. Саме тоді козацька кавалерія знову виявила низку дієвих прийомів і принципів ведення бою.

Розпочну аналіз з огляду виступу цього загону, про що Єлісеєв згадував наступне: «Опівночі кіннота повстанців, до одної тисячі козаків, повинна виступити в степ... З Богом... за мною, – тихо я сказав головній темижбекській сотні і, хрестячись, рушив на її чолі. Ми на західній околиці станиці. Тиша навколо. Станиця спить». (Елисеєв, 2003: 188 – 189). Отже, козаки розпочали

операцію вночі, коли противник найменше очікував їх активних дій. Такий підхід цілком відповідав традиційній стратегемі ведення бойових дій вночі – «Місяць – козацьке сонечко».

Після виступу зі станиці загін кінноти швидко дістався до першого ворожого пункту, де згідно з планом розпочав руйнування комунікацій противника. У мемуарах читаємо: «Верст п'ятнадцять до Рогачівського роз'їзду пройшли швидко. Головний взвод зайняв його. Здобутими тут інструментами разгвинтили рейки та відтягнули їх. Темижбекський козак Козьмінов заліз на телеграфний стовп і шашкою перерубав провода...». (*Елисеєв, 2003: 189*). Ці факти свідчать, що козаки швидко і досить вправно зруйнували як залізничне сполучення з ворожим центром, так і засоби зв'язку, а це було важливим проявом застосування принципу руйнування тилових комунікацій ворога («Руйнація запілля»).

Такі дії стали вагомою запорукою для забезпечення успіху подальшої бойової акції. Важливою видається й інформація про дієздатність авангарду – головного взводу, який несподівано для противника захопив пункт його комунікацій. Тобто, окрім вправного поєднання бойової охорони («Береженого Бог береже, а козака шабля стереже») та розвідки («Все бачити і чути, щоб нічого не оминати»), ще й застосовано принцип несподіваної атаки («Заскочити зненацька»).

Загін швидко рухався далі, беручи під контроль чергові опорні пункти противника. Ф. І. Єлисеєв про це згадує з належною увагою: «Миттю захопили станцію Мілованово, що поблизу станиці Казанської. Начальнику станції розповідаю про повстання козаків. Даю вказівку: «Не приймати потягів». І, залишивши один взвод тут, гумнами рухаюся до станиці» (*Елисеєв, 2003: 190*). Здобуття чергової станції супроводжувалося залишенням у ній козацької залози, що свідчило про слушне застосування принципу закріплення за собою важливого опорного пункту, а це відповідало й звичній стратегемі щодо вибору та контролю вдалої позиції («Таборування»). Завдяки таким діям вдалося частково унеможливити й проникнення у власне запілля ворожих підрозділів та розвідників.

Поряд із цим продовжувалося поширення повстання у навколишніх станицях і цьому сприяло залучення місцевих козаків. Саме так розгорталися події у станиці Казанській, що

знаходилася поблизу згаданої станції. У мемуарах цьому присвячено наступні рядки: «Якась фігура на коні, у тужурці, але в папасі і з карабіном через плече, швидко наближається до голови колони...Це виявився комісар станиці Казанської хорунжий Подимов...Привітавшись і дізнавшись, «хто я» – рушив з нами прямо на станичний майдан, кажучи, що у нього «все приготоване». І дійсно: у правлінні перебувало кілька озброєних козаків. Гукнувши когось по імені, наказав негайно «бити набат»...» (Елісєєв, 2003:190 – 191).

Наведені факти свідчать про вдале залучення місцевих козаків, які не тільки надавали необхідну інформацію (певний вияв розвідувальних дій «Все бачити й чути, щоб нічого не оминути»), але й задалегідь готували повстання у своїх станицях, підриваючи в них позиції радянської влади («Бити зсередини»).

У звільненій станиці після підтримки повстання більшістю її козацького населення одразу відновилося функціонування місцевого козацького самоврядування на чолі з отаманом (тим самим «комісаром» хорунжим Подимовим). Воно організувало забезпечення повстанців харчами та фуражем, ще й роззброїло місцевих прибічників радянської влади, а найбільш активних серед них заарештувало. Ф. І. Єлісєєв, згадуючи ті події, пише: «На площі з'явилося сіно, зерно, хліб, сало, молоко. Почалося роззброєння іногородніх. Головних, із запотилічниками, відправляли до каземату при правлінні. І все це було так просто, рішучо й вправно...» (Елісєєв, 2003: 192). З цього опису випливає факт не тільки дієздатності традиційного козацького самоврядування, але й застосування деяких принципів воєнного мистецтва. Йдеться про матеріальне забезпечення повстанців, у тому числі завдяки захопленню ворожого озброєння (стратегема «Хліб козацький»). Досить слушним став й арешт місцевих більшовицьких активістів, що не тільки настрахало і деморалізувало їх прихильників, але й унеможливило вірогідність удару в спину (стратегема «Попереднього настрахання»).

Одночасно зі згаданим відбувалися й мобілізаційні заходи щодо формування бойових загонів, які вливались до складу об'єднаних сил повстанців Кавказького відділу. При цьому поголос про повстання швидко ширився навкруги, що обумовило подібні процеси в сусідніх станицях. В мемуарах цей процес проілюстровано наступним уривком: «Одразу ж збирав козаків

(Йдеться про станичного отамана), роздавав гвинтівки, ставив їх до лав... Сотня пластунів чоловік з 200 і півсотня кінноти вже влилися до нас. Пластунів очолив підосавул Іван Іванович Коробко, одноліток і товариш по Майкопському технічному училищу, котрого я не бачив рівно десять років. Триумфування всіх було повне... Години до десятої ранку сюди прибула сотня козаків станиці Тифліської. Її привів хорунжий Саморядов» (Елисеєв, 2003: 192).

Отже, традиційна модель козацької мобілізації одразу почала успішно реалізовуватися (вчергове задіяно стратегему «Сполох»), ще й супроводжувалась співпрацею сусідніх козацьких середовищ («Гуртом і батька легше бити»). Завдяки цьому, у разі безперешкодного поширення козацького повстання на весь Кавказький відділ, можна було очікувати на кількаразове збільшення військ повстанців, що стало б важливою передумовою для успішного загальнокозацького повстання в межах колишньої «Кубанської області».

Після звільнення станиці Казанської та поширення повстання на сусідні станиці й хутори, поповнений добровольцями кінний загін на чолі з Ф. І. Єлісеєвим продовжив виконання бойових завдань. Йдеться, зокрема, про захоплення ворожого потягу із застосуванням певних прийомів воєнного мистецтва. У спогадах це описується наступним чином: «Із загоном скачу туди. Попереду великий полковий прапор на високому древку. Він військового кольору, тобто червоний.... Сотні спішено й вони залягли в канавах гумен. Поїзд підійшов та зупинився. Він був товарно-пасажирським. Сталася помилка. З кількома козаками проходимо вагонами. Роззброїли кількох червоногвардійців, поїзд затримали, виставивши охорону...» (Елисеєв, 2003: 192).

З наведеної інформації випливає, що козаки-повстанці використали свій військовий прапор, який був червоного кольору, чим частково дезорієнтували противника (стратегема «Замилити очі»). Безпосередні дії відбувалися швидко й рішучо (принцип бойової дії/стратегема «Або пан – або пропав») та виявились у блискавичному застосуванні засідки спішених козаків обабіч залізничного шляху (військові хитрості «Взяти у матню» та «Заскочити зненацька»). Також є підстави вести мову про утримання козаками бойової ініціативи (стратегема «Під лежачий камінь вода не тече»). Вже у захопленому потязі було роззброєно

та заарештовано групу настраханих червоноармійців («Попереднє настрахання» та «Хліб козацький»). Поряд із успіхом цієї сутічки, треба звернути увагу й на певний недолік – отримана інформація (вочевидь розвідувального характеру) про поїзд виявилася помилковою, бо замість крупного ворожого загону там перебував лише невеликий підрозділ охорони.

Згадане бойове зіткнення виявилось останнім успіхом кінного загону під командуванням Ф. І. Єлісеєва того дня. Причиною стало те, що на основному напрямку наступ головних сил повсталих козаків провалився. Війська Червоної Армії завдали несподіваного удару і розбили їх. Після цього частина червоного угруповання здійснила переслідування залишків деморалізованих повстанців, а інша за підтримки броньованого потягу несподівано контратакувала загін Ф.І. Єлісеєва в станиці Казанській.

У спогадах цей епізод повстання змальовано так: «...3-під балки, до Казанської, тихо виповзав бронепотяг і на ходу відкрив по ній шрапнельний вогонь... Все стало ясніше – ясного – наших разбито і вони відійшли. Без кулеметів, без гармат – кіннота не могла захистити станицю проти бронепотягу, якого підтримувала піхота. Треба було відходити в степ і пробиватися до Кавказької, до головних сил...» (Єлісеєв, 2003: 193).

Хочу підкреслити, що рішення про відступ до станиці Кавказької було цілком логічним, але нездійсненим, бо на той момент противник вже захопив станицю. Це знаменувало поразку цілого повстання та зводило нанівець будь-які спроби командування кінного загону зберегти його боєздатність та спробувати виправити ситуацію.

Тож після підтвердження інформації про повну поразку основних сил та захоплення центру повстання козаки-кіннотники втратили віру в перемогу та почали самовільно повертатися у рідні станиці й хутори. Автор згадує про це такими рядками: «Сонце було на закаті, і з його промінням, що відходило, – козаки, відділяючись від загальної маси групами і цілими взводами, – прямували до своїх станиць. Досягли шляху Кавказька – Дмитріївська.... Цей широкий шлях – був вирішальним. Тут козаки зовсім перестали коритися своїм офіцерам. Командир Дмитріївської сотні, сильно скороченої, молодший урядник Анцупов-старший, моєї 2-ї сотні по Фінляндії, по-братерські сказав мені: «Куди ж ідти, Федоре Івановичу? Я поведу свою сотню додому...» – і, повернувши на північ, – вирушив.... У степу, у витоках болотистію

річки Челбаси, тримаючи коней у повіді, скрючившись від холоду, дрімали чотири офіцери: два брати Єлісеєви, Храмов і Жарков. Це було все, що залишилося від тисячного загону кінноти повстанців...» (Єлісеєв, 2003: 195-196).

Отже, найбоєздатніше формування повсталих козаків через втрату бойового духу і масову деморалізацію припинило своє існування впродовж кількох годин. Цей випадок підтвердив мінливість настроїв повстанських формувань у залежності від оперативної ситуації та поширення панічних чуток. Саме тому не вдалося реалізувати слушне рішення Ф. І. Єлісеєва – відвести кінний загін до окружного вишкільного табору над р. Челбаси (Єлісеєв, 2003: 194).

Нагадаю, що в той час у межах кожного відділу існували подібні табори, в яких були необхідні приміщення та певне устаткування для проведення кількатижневих навчальних зборів козацьких кінних, кінно-артилерійських та піхотних (пластунських) частин і підрозділів (Задунайський, 2004: 271-276; 2006: 89-94). За тих обставин такі дії видаються єдино можливими для збереження бойового потенціалу повстанців на майбутнє.

До речі, такий намір Ф. І. Єлісеєва свідчив і про спробу використання звичної стратегією щодо збереження бойового потенціалу за несприятливих обставин у спосіб вправного відступу («Козак як не перемиг, то викрутився»). Її не вдалося успішно застосувати, бо більшість козаків, втративши бойовий дух та піддавшись панічним настроям, негайно поверталася додому, а не намагалася у такий спосіб зберегти боєздатне повстанське формування.

Завершивши огляд дій козацької кінноти під командуванням Ф. І. Єлісеєва, хочу наголосити на тому, що він вповні підтвердив залежність загального успіху широкомасштабної бойової операції від низки причин та факторів, серед яких важливу роль відіграє злагодженість дій усіх частин і підрозділів, які беруть у ній участь. Тож навіть низка успішних дій окремого кінного загону не забезпечила загальної перемоги повстанців.

Далі пропоную короткий перелік основних характеристик та проявів воєнного мистецтва козацької кінноти на чолі з Єлісеєвим, застосованих під час повстання проти більшовиків у Кавказькому відділі колишньої «Кубанської області» весною 1918 р.

Перш за все, наголошу на вправних діях у кінному ладі, що не тільки забезпечило значну швидкість пересувань цьому загону, але й сприяло маневреності та було важливою передумовою

несподіваних атак на опорні пункти противника, включно із потягами. Досить вдалим виявився і спосіб пересування у маршових кінних колонах із передовою бойовою сторожею, що дуже добре орієнтувалася на місцевості та здійснювала тактичну розвідку по ходу свого просування. Командування повстанської кінноти діяло вправно і не тільки чітко виконувало поставлені завдання, але й проявляло належну ініціативу та гнучкість у залежності від актуальних викликів бойових зіткнень. Відзначу й те, що козацька кіннота в черговий раз підтвердила здатність у разі потреби швидко спішуватись для ведення бою в пішому ладі.

Окремо зупинюся на певному організаційному недоліку кінного загону – відсутності кінно-гарматного підрозділу. При цьому кінні гармати повстанці мали, але згідно з планом бою намагалися їх застосувати на іншому операційному напрямку. Такі обставини суттєво ослабили бойову міць і здатність діяти проти різноманітних угруповувань противника кінноти Ф. І. Єлісеєва. Наочним прикладом цього став контрнаступ червоноармійського угруповування на станицю Казанську із залученням броньованого потягу, який неможливо було стримати без артилерії.

Треба нагадати, що бойовий досвід та особливості військової структури кубанських козацьких частин враховували такі потреби. Підкреслю, що загін чисельністю понад 1.000 шашок дорівнював кінній бригаді, яка самостійні бойові операції могла виконувати із використанням кінної батареї (до 6 гармат). Нагадаю, що напередодні та під час Першої світової війни до складу козацької кінної дивізії входили 4 полки (об'єднувалися у 2 бригади) та 1 кінно-гарматний дивізіон (у складі 2 батарей) (*Задунайський, 2006: 76, 101*). Тож кінноті козаків-повстанців вкрай були потрібні хоча б кілька гармат.

Окремо наголошу на застосуванні козацькою кавалерією впродовж повстання 20 принципів-стратегем-військових хитрощів під час бойових зіткнень, що забезпечили їм кілька відчутних перемог над противником:

1. Випередження – «Хто рано встає – тому й Бог дає».
2. Атаки у важливі місця – «Бий у пику – ноги самі впадуть».
3. Ведення бойових дій вночі – «Місяць – козацьке сонечко».
4. Неочікуваний удар – «Заскочити зненацька».
5. Захоплення військової здобичі – «Хліб козацький».

6. Ініціатива в бою – «Під лежачий камінь вода не тече».
7. Залучення до повстання козаків – «Гуртом і батька легше бити».
8. Дезорганізація комунікацій противника – «Руйнація запілля».
9. Ведення бойових дій у різних напрямках – «На всі боки».
10. Приховування стану/приналежності військ – «Замилити очі».
11. Деморалізація противника – «Попереднє настрахання».
12. Швидка мобілізація – «Сполох».
13. Дотримання дисципліни – «Добрий козак баче, де отаман скаче».
14. Рішучі та відчайдушні дії – «Або пан – або пропав».
15. Розвідка – «Все бачити й чути, щоб нічого не оминати».
16. Дії у запіллі противника – «Бити зсередини».
17. Вибір вдалої позиції – «Таборування».
18. Заманювати у пастку – «Взяти у матню».
19. Бути напоготові – «Береженого Бог береже, а козака шабля стереже».
20. Рятуння основних сил за переваги противника – «Козак як не переміг, то викрутився» (частково).

Висновки. Отже, у спогадах Ф. І. Єлісеєва в силу того, що він, будучи авторитетним козацьким офіцером-кіннотником, брав безпосередню участь у антибільшовицькому повстанні кубанських козаків Кавказького відділу весною 1918 р. і командував усією кавалерією, міститься цінна інформація про особливості її воєнного мистецтва на оперативно-тактичному рівні. Воно виявилось досить різноманітним і дієвим, особливо під час ведення бою у кінному ладі. Маневреність, рухливість, бойова злагожденість, високий рівень індивідуальної боєздатності та різноманітність бойових прийомів, зокрема 20 принципів-стратегем-військових хитрощів, разом із командним хистом проводу на чолі з Ф. І. Єлісеєвим забезпечили перевагу кінноті козаків-повстанців над противником у більшості бойових зіткнень. Запорукою цього, вочевидь, став попередній бойовий досвід та воєнізований спосіб життя козацької верстви.

При цьому лише успішних дій кінного загону виявилось замало для здобуття загальної перемоги повстання за умови поразки основних сил на головному напрямку бойових дій під час визначальної бойової операції 24 березня (6 квітня) 1918 р.

Поряд із високою боєздатністю козацької кінноти варто наголосити на психологічній вразливості повстанців. Раптове ускладнення бойової ситуації внаслідок поразки основного угруповування повстанців та помітна оперативна перевага противника вкрай негативно вплинули на більшість козаків-кіннотників. Вони втратили бойовий дух і піддалися паніці, що унеможливило збереження кінного повстанського загону для продовження збройної боротьби. Доводиться визнати, що саме це виявилось «ахіллесовою п'ятою» усього козацького повстання в Кавказькому відділі колишньої «Кубанської області» весною 1918 року.

У цій статті за матеріалами спогадів Ф. І. Єлісеєва досліджено лише один з аспектів воєнного мистецтва кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р. Цей приклад має посприяти активізації відповідних досліджень в історіографії.

Використані посилання

Авраменко А.М., Фролов Б.Є., Чумаченко В.К. (2007). *Козацьке військо на Кубані. Історія Українського Козацтва. Нариси у 2 т.* Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, Т. II, с. 364-414.

Білий Д.Д. (2009). *Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей.* Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, с. 543.

Богаевский А.П. (1963). *Ледяной поход. Воспоминания 1918 г.* Нью-Йорк, с. 150.

Елисеев Ф.И. (2003). *С Корниловским конным.* Москва: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», с. 655.

Задунайський В.В. (2004). Козацькі учбові збори початку ХХ ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва. *Український історичний збірник.* Вип. 7, с. 268-279.

Задунайський В.В. (2006). *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХІ ст.* Донецьк: Норд-Прес–ДонНУ, с. 335.

Задунайський В.В. (2008). Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр. *Історичні і політологічні дослідження,* № 3-4, с. 46-52.

Задунайський В. (2012). Запровадження гімнастики в станичних школах Кубанського козацтва на початку ХХ ст. *Історичні і політологічні дослідження,* № 1, с. 302-309.

Задунайський В.В. (2017). Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самобутність. *Історичні і політологічні дослідження,* № 1, С. 17-29.

Задунайський В.В. (2018). Козацькі стратегії і стратегіми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «Стратегемах» Секста Юлія Фронтіна. *Історичні і політологічні дослідження,* № 2 (63), с. 31-44.

Задунайський В.В. (2019). Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А.Г. Шкуро. *Військово-науковий вісник*, Вип. 32. с. 121-134.

Задунайський В. (2020). Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. *Lituanistyką i wschodoznawstwo*, Poznań: Wydział Historii UAM, s. 359-369.

Іванис В. (1968). *Боротьба Кубані за незалежність*. Мюнхен, с. 138.

Карпенко С.В. (2006). *Очерки истории белого движения на Юге России (1917-1920 гг.)*. Москва: Издательство Ипполитова, с. 456.

Леусян О.А. (2007) «Фронт без линии фронта»: казачьи восстания на Кубани весной 1918 года. Доступно: <http://slavakubani.ru/kkv/history/1917-1920/front-bez-linii-fronta-kazachi-vosstaniya-na-kubani-vesnoy-1918-goda/> [Дата звернення 11 марта 2021]

Ратушняк В.Н. (1996). *Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г.* Краснодар: Советская Кубань, с. 656.

Ратушняк О.В. (2005). Политические искания Донского и Кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.). Казачество России в Белом движении. *Белая Гвардия*. Альманах № 8. Москва. с. 17-23.

Стрелянов (Кулабухов) П. (2001) *Федор Елисеев: офицер, джигит, писатель*. Доступно: <http://www.gipanis.ru/?level=989&type=page>. [Дата звернення 11 марта 2021].

References

Avramenko A.M., Frolov B.E., Chumachenko V.K. (2007). *Cossack army on the Kuban. History of Ukrainian Cossacks. Essays in 2 vol.* Kyiv: Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy». Vol. 2, pp. 364-414 (ukr).

Bilyi D.D. (2009). *Ukrainians of Kuban in 1792-1921. Evolution of social identities*. Lviv; Donetsk: Oriental Publishing House, p. 543 (ukr).

Bogaevsky A.P., (1963). *Ice hike. Memories 1918*. New York, p. 150 (rus).

Eliseev F.I., (2003). *With the Kornilov Cavalry Regiment*. Moscow: LLC "AST Publishing House"; LLC «Astrel Publishing House», p. 655 (rus).

Zadunaiskyi V.V. (2004). Cossack training camps of the early twentieth century – training centers for Cossack martial arts. *Ukrainian historical collection*,. Issue 7, pp. 268-279 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. (2006). *Martial art and military heritage of Ukrainian Cossacks in the late XIX – early XXI century*. Donetsk: Nord-Press – DonNU, p. 335 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. (2008). Military organization and military operations of Don and Kuban Cossacks during the revolution of 1917-1921. *Historical and political research*, № 2-3, pp. 46-52 (ukr).

Zadunaiskyi V. (2012). Introduction of gymnastics in the schools of the Kuban Cossacks in the early XX century. *Historical and political research*, № 1, pp. 302-309 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. (2017). Martial Arts of the Cossacks of the Khotyn War of 1621 and its Analogues in Sun-Ji's Art of War: Versatility and Originality. *Historical and political research*, № 1, pp. 17-29 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. (2018). Cossack strategies and stratagems during the 1649 campaign and their counterparts in the work of Sextus Julius Frontin's "Strategies". *Historical and political research*, № 2 (63), pp. 31-44 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. (2019). Military tricks of the Kuban Cossacks during the anti-Bolshevik uprising in the Batalpashin district in the summer of 1918, according to the memories of A.G. Shкуро. *Military-scientific journal*, Issue 32. pp. 121-134 (ukr).

Zadunaiskyi V. (2020). Military tricks "surprise" in the first battles of the Makhnovists and Kuban Cossack insurgents in 1918. *Lituanistyka i wschodoznawstwo*, Poznań: Wydział Historii UAM, pp. 359-369 (ukr).

Ivanys V. (1968). *The struggle of Kuban for independence*. Munich, p. 138 (ukr).

Karpenko S.V. (2006). *Essays on the History of White movement in the South of Russia (1917-1920)*. Moscow: Ippolitov Publishing House, p. 456 (rus).

Leusyan O.A. (2007). "Front without a front line": Cossack uprisings in the Kuban in the spring of 1918. URL: <http://slavakubani.ru/kkv/history/1917-1920/front-bez-linii-fronta-kazachi-vostaniya-na-kubani-vesnoy-1918-goda/> [2020, March 11] (rus).

Ratushniak V.N. (1996). *Essays on the history of the Kuban from ancient times to 1920*. Krasnodar: Soviet Kuban, p. 656 (rus).

Ratushniak O.V. (2005). Political searchings of Don and Kuban Cossacks during the Civil War in Russia (1918-1920). Russian Cossacks in the White movement. *White Guard*. Almanac, Moscow, № 8, pp. 17-23 (rus).

Strelyanov (Kulabukhov) P. (2001). *Fyodor Eliseev: officer, horseman, writer*. URL: <http://www.gipanis.ru/?level=989&type=page>[2020, March 11] (rus)

Zadunaiskyi V.

MEMOIRS OF F.I. ELISEEV – SOURCE FOR THE STUDY OF THE KUBAN COSSACK CAVALRY MILITARY ART DURING THE ANTI-BOLSHEVIK UPRISING IN THE CAUCASUS DISTRICT IN THE SPRING OF 1918.

In March 1918, the Kuban Cossacks in the Caucasus region raised the first major uprising against the Bolshevik regime. During the uprising, the Cossack cavalry played an important role. A very valuable source for studying the military art of the Cossack cavalry during this uprising are the memoirs of Fedir Eliseev. He was a young but authoritative Cossack cavalry officer. During the uprising, Fedir Eliseev led the entire cavalry of the Cossacks and took part in all battles. The Cossacks had a high level of individual and collective combat training due to the paramilitary way of life and combat experience (especially during the First World War). The military art of the Cossack cavalry had its strengths during the uprising: the Cossacks fought very well on horseback; they could quickly dismount and fight like infantry; the cavalry moved very fast and maneuvered deftly; the Cossacks used 20 stratagems (partially 1); the detachment of the advanced guard acted qualitatively, especially during the night offensive. Due to this, the cavalry of the insurgent Cossacks won most of the battles. The Cossack cavalry also found shortcomings: there were no cavalry artillery in the large cavalry detachment; the defeat of the main forces of the insurgents led to the demoralization of the Cossack cavalry and mass desertion. The uprising was suppressed, but the Cossack cavalry demonstrated: a high level of combat training, a variety of tactics, sufficient coordination of units in battle, and skilful command. The memoirs of Fedir Eliseev describe important manifestations of high-quality military art of the cavalry of the insurgent Kuban Cossacks.

Keywords: Military art, stratagems, the Kuban Cossacks, cavalry, Fedir Eliseev, memories, uprising, 1918, the Bolshevik regime, the Caucasus District.

УДК 355:070(477+474.5)«1920/1940»

ЙОКУБАУСКАС В.

<http://orcid.org/0000-0002-5578-4880>

ПЕТРИК А.М.

<https://orcid.org/0000-0002-5620-4729>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.142-169>

У ПОШУКАХ СОЮЗНИКІВ: УКРАЇНЬСЬКА ТЕМАТИКА У ВІЙСЬКОВІЙ ПЕРІОДИЦІ ЛИТВИ 1920-1940 РОКІВ

Стаття присвячена проблематиці висвітлення української тематики на сторінках спеціалізованої військової періодики, що видавалася у міжвоєнній Литовській Республіці. Робота базується на використанні симбіозу принципів: застосування математичних методів задля проведення кількісного аналізу змісту досліджуваного матеріалу, а також задіяння традиційного якісного методу. Основними виданнями які являються об'єктами розгляду авторів, виступають видання: Trimitas, Karys, Kardas. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1920-1940 років. У статті відображено перебіг процесу комунікації між українським визвольним рухом та міжвоєнною Литовською державою, а також приділено окрему увагу причинам посилення та спаду інтересу до тематики України та українського визвольного руху у литовській військовій пресі у рамках цільової хронології.

Ключові слова: міжвоєнні роки, Союз стрільців Литви, пропаганда, Україна, Литва, Польща, Вільнюс, Львів.

Постановка проблеми та її актуальність. Після закінчення Війни за незалежність (1919-1920 рр.) (Детальніше про Війну за незалежність Литви (див.: *Surgailis, 2014; Sereičikas, 2019*) у реальності збройні зіткнення литовців з поляками тривали до весни 1923 р. (зведення бойових дій і збройних зіткнень литовських формувань з різними супротивниками за період 1918 – 1923 рр. див. в: *Jokubauskas, Tamkvaitis, 2018*), а мирна угода та демаркація кордону не були зафіксовані аж до радянської окупації Литовської держави у 1940 р.).

Литва втратила свою історичну столицю – Вільнюс. Це стало головним питанням безпеки країни протягом усього міжвоєнного періоду. Майже два десятиліття Литовська Республіка *de jure*

Йокубаускас Вітаутас, доктор гуманітарних наук, старший науковий співробітник Інституту історії та археології Балтійського регіону при Клайпедському університеті (Литовська Республіка).

Петрик Артем Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії та археології Балтійського регіону при Клайпедському університеті (Литовська Республіка).

© Йокубаускас В., Петрик А.М., 2021

перебувала у стані війни з Польщею, офіційно відстоюючи свою окуповану територію. Відновлена Друга Речпосполита захопила третину литовських земель (близько 32 тис. км² з тих 88 тис. км², на які планувалося розповсюдити суверенітет Литовської держави згідно підписаної з Радянською Росією Московською угодою 1920 р. За цією угодою встановлювався східний контроль Литви – від меж Латвії до населеного пункту Штабін, приблизно у 20 км від міста Августова) включно з такими містами як Вільнюс, Гродно, Ліда та Сувалкі. Саме повернення історичної столиці, серця колишньої імперії Гедиміновичів, стало сенсом існування цілого покоління, «альфою та омегою» внутрішньої та зовнішньої політики Литви. Чільним питанням у даному контексті став логічний пошук союзників, сил, здатних навіть на основі спільності негативної конотації сприйняття основного супротивника – Польщі знайти точки дотику з литовськими інтересами. Український вектор тут відіграв важливе значення.

Українська революція 1917 – 1921 рр. завершилася військовою поразкою збройних сил України. Невдалими виявилися і спроби реанімації боротьби за незалежність шляхом дій повстанських, партизанських загонів. Символом всенародного яскраво національного характеру протистояння більшовизму стали бої на Черкащині, де до осені 1922 р. боролися бійці «Холодноярської республіки». Однак нерівність сил та геополітичні обставини поч. 1920-х років визначили результат, не на користь українських сил.

Протягом 1920-1921 рр. відбувався процес формування Української військової організації (УВО). До заснованої у серпні 1920 р. спілки, що об'єднувала здебільшого колишніх українських офіцерів у екзилі, за рік після створення долучився полковник Є. Коновалець (*Petryk, 2019:110*). Активісти української військової еміграції відмовилися визнавати поразку українських визвольних змагань (*Киричук, 2002: 556*). В умовах державної катастрофи і втрати Батьківщини двобій за відновлення самостійності вимагав від українства пошуку надійних союзників. Тож взаємність, зацікавлення між литовським національним та українським рухом не була випадковістю, а скорше виявилася закономірним наслідком обставин.

У контексті дослідження україно-литовських стосунків у ХХ ст. наразі вельми важливим та актуальним є висвітлення процесу відображення формування образу України, українського народу

та визвольного руху на шпальтах популярної литовської періодики. Цільові видання розглянуті у нашій розвідці, хоча і мали вузьконаправлену мілітарну аудиторію, водночас відбивали тенденції тематичних трендів серед читаючого литовського загалу міжвоєнної доби. В той же час ці періодичні видання впливали на формування світогляду елітарної частини литовського соціуму, серед яких були й військовики.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. В українській історіографії у літуаністичних дослідженнях міжвоєнної доби, новітнього часу існує лакуна.. Протягом 30-річчя від моменту відродження Української держави в 1991 р. світ побачив ряд робіт українських дослідників, що, переважно, спрямовані на висвітлення різних сегментів співробітництва між українським визвольним рухом та Литовською державою, але виключно в оповідальній канві історії революційних організацій українського закордоння та збройного руху опору. До даної категорії можемо віднести, зокрема, праці А. Кентія (*Кентій, 1998*), І. Патриляка (*Патриляк, 2004*), В. Муравського (*Муравський, 2006*) та ін. Деякі аспекти співробітництва УВО та ОУН з Литвою донесені до українського читача і у роботах науково-популярного характеру, такі як публікації О. Кучерука (*Кучерук, 2019*), М. Гавришко (*Гавришко, 2011*), К. Федевича (*Федевич, 2011*), І. Дерев'яного (*Дерев'яний, 2014*) та ін.

Зазначимо наявність актуального доробку сучасних литовських науковців, які у власних розвідках звертаються як до проблематики стосунків між українським революційним рухом та Литвою у міжвоєнний період (*Laurinavičius, 2020*), так і до питань комунікацій та співробітництва між Організацією українських націоналістів (ОУН) і Литовським фронтом активістів (ЛАФ) на початковому етапі Другої світової війни, з метою співпраці у боротьбі за відновлення незалежності обох країн (*Jazavita, 2017*).

Слід відзначити сучасну активізацію роботи з дослідження історії міжвоєнної Литви в Україні, а також появи праць, створених останнім часом литовськими вченими і виданих українською мовою. В цьому ключі провідне місце належить одній із чільних наукових структур Литовської Республіки – Інституту історії та археології Балтійського регіону Клайпедського університету. Протягом 2020 р. світ побачили праці науковців цієї інституції, що претендують на роль каталізатора динамізації літуаністичних

студій в Україні, зокрема у сфері історії збройних сил та військової думки Литви ХХ ст. Так, вперше українською опубліковано статтю що висвітлює литовський досвід міжвоєнної доби зі створення системи територіальної оборони – «Територіальна оборона у Литві в кінці 30-х рр. ХХ ст.» (*Йокубаускас, 2020*). Одночасно Інститут історії та археології Балтійського регіону є науковою базою створення першої інакше більш повної, в плані насиченості фактажем та ілюстративним матеріалом, книги, присвяченої історії Литовської держави (1918 – 1940), українською мовою. Окремий розділ цієї праці, розрахованої на широкий читацький загал, відображає історію україно-литовських стосунків першої половини ХХ ст. (*Петрик, 2020*).

Ця стаття є спробою провести аналіз литовської військової періодики доби між світовими війнами на предмет відображеності у ній української тематики. Праця продовжує наповнення умовного блока публікацій науковців Інституту історії та археології Балтійського регіону при Клайпедському університеті, спрямованих на дослідження історії україно-литовських стосунків новітньої доби (а також є результативною складовою довготривалих наукових досліджень військової історії, що мають багаторічну традицію в Інституті, який наразі виступає одним з литовських лідерів і у освітній компоненті. Зокрема, спеціалізація «військова історія» є важливим сегментом курсу магістерських студій).

Мета та завдання дослідження. У статті висвітлюються результати пошукової роботи та аналізу експлуатації української тематики у періодичних виданнях міжвоєнної Литви, орієнтованих на військове середовище та активістів парамілітарних структур. Базовими для дослідження стали три найбільш відомі журнали даної специфіки – *Trimėtas, Karys, Kardas*. При проведенні дослідження нами використано симбіоз принципів: у першу чергу ми базувалися на «методологічному фарватері» застосування математичних методів, що в якомусь сенсі являється своєрідною кліометрикою. Втім поряд з кількісним методом для встановлення змісту і тематики, використовуємо і якісний метод – аналіз змісту тексту. У даній розвідці ми спираємося на методику кількісного аналізу змісту тексту, при якому здійснюється підкреслення певних ключових слів, їх підрахунок і встановлюється динаміка поширення (*Morkevičius, 2005*), а також визначається зв'язок змін у вживанні ключових слів із політичними, соціальними та економічними процесами.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, для дослідження ми обрали 3 періодичних видання військової та парамілітарної тематики. Перший з цієї умовної групи тижневик *Trimitas*, що видавався парамілітарним Союзом стрільців Литви протягом 1920-1940 рр., що не лише серед стрільців, але і був вельми популярним у пересічних громадян. Усього було видано 1021 номер. При проведенні дослідження у потрібному нам форматі наразі були доступні 995 номерів (97,45 % від загальної кількості), загалом – 29 384 сторінки (враховуючи обкладинки). Інше цільове видання *Karys*, призначалося для солдатів Війська Литовського та виходило в аналогічний період (з 1920 р. по 1940 р.), світ побачили 1106 номерів журналу. Нам для проведення дослідження у цільовому форматі були доступні 1027 номерів (92,86 %), усього 19 031 сторінка (з обкладинками). Третім виданням досліджуваної групи є журнал для офіцерів литовських збройних сил – *Kardas*, що видавався з 1925 р. по 1940 р., який попри профільну спрямованість, наприкінці 1920-х років стикався з проблемою фінансування. Загалом було видано 336 номерів *Kardas*, нами задіяно при дослідженні 330 номерів (98,21 %), або 7117 сторінок, включно з обкладинками.

Слід відзначити, що у роки існування міжвоєнної Литовської держави виходили ще три видання військової тематики: науковий журнал – *Mūsų žinynas* (з 1921 р. по 1940 р. видано 184 його номери); журнал присвячений питанням литовської військової історії – *Karo archyvas* (*Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos mokslo žurnalas „Karo archyvas“*: <http://www.lka.lt/lt/mokslines-veikla/leidiniai/karo-archyvas-test.html>) (12 номерів за 1925-1940 рр.); *Kariūnas* („*Kariūnas*“: <http://www.lka.lt/lt/mokslines-veikla/leidiniai/zurnalas-kariunas.html>) – видання орієнтоване на курсантів військового училища (45 номерів журналу, що вийшли протягом восьми років (1932-1940)). (Цікаво, що видання *Karo archyvas* та *Kariūnas* відродилися після відновлення незалежності Литви у 1990 р. Водночас, попри відповідні плани, *Mūsų žinynas* поки не дочекався свого ренесансу. Однак, ці три видання не були використані нами в якості джерел при дослідженні, адже не відповідали цільовому форматові).

У ході проведення дослідження нами використано ключове слово без закінчення – „Ukrain-“. У литовській мові це спільний корінь для слів Україна (Ukraina), українець (ukrainietis), український (ukrainietiškas) тощо. З метою пошуку ключового

слова нами використано *Find* функцію *Open Full Reader Search* у форматі *Adobe Acrobat Portable Document Format*. Таким чином нами перевірено 2352 номери з 2463 (95,49 %) трьох цільових видань (Див. Таблицю 1). Усього було опрацьовано 55 532 сторінки (включно з обкладинками). Ключове слово „Ukrain-“ віднайдено в усіх цільових виданнях 4036 разів. З них 2627 разів у *Trimitas* (65,09 %), 1144 у *Karys* (28,34 %) та 265 разів у *Kardas* (6,57 %). Таким чином, можемо констатувати, що у *Trimitas* ключове слово „Ukrain-“ (без урахування різниці в обсязі сторінок видань) використовувалося у 2,3 рази частіше, ніж у *Karys*, та 9,9 разів частіше ніж у *Kardas*. Декілька факторів впливали на наявність такої різниці (Див. Діаграму 1) у першу чергу, вже зазначені вище, різні обсяги видань в плані кількості сторінок у окремих номерах періодики (наприклад, *Trimitas* та *Karys* мали майже однакову кількість номерів): *Trimitas* – 29 384 сторінки (52,91 % від загального обсягу у всіх досліджуваних нами цільових виданнях), *Karys* – 19 031 сторінка (34,27 %), для порівняння у *Kardas* – 7117 сторінок (12,82 %). Однак, на нашу думку, найбільш коректним порівняльним показником, в контексті поставлених у дослідженні задач, є вживаність ключового слова в середньому на одну сторінку (див. діаграму 2). У результаті проведених підрахунків отримуємо відчутну різницю: у *Trimitas*, в середньому, ключове слово вживалося 0,0894 рази на одну сторінку, у *Karys* – 0,0601, тоді як у *Kardas* – 0,0372 рази.

Таким чином, можемо зробити висновок, що у *Trimitas* ключове слово „Ukrain-“ вживалося у 1,5 рази частіше, ніж у *Karys*, та у 2,4 рази частіше ніж у *Kardas*. Інший важливий фактор це різні профільні групи читачів досліджуваних видань. Для *Trimitas* і *Karys* вони були споріднені, у 1939 р. навіть розглядалася ініціатива об'єднати обидва ці видання і створити якісно новий формат воєнної періодики (*Nefas*, 2019: 265). Третє з групи досліджуваних видань – *Kardas*, за змістом відрізнялося від двох перших, це був професійний журнал, розрахований на офіцерський, командний склад збройних сил Литовської Республіки. На сторінках видання часто обговорювалася специфічна вузька військова проблематика, як наприклад, зручність офіцерської уніформи, комірив мундирів або можливості застосування нових типів і систем озброєння. Вузько направлений характер видання пояснював його відносно невеликий тираж, у порівнянні з *Trimitas* і *Karys*.

У випадку з *Kardas* вивчення наявного матеріалу демонструє відсутність особливої популярності української тематики, окрім короткотривалого стрибка у 1931 р. (Див. Діаграму 5). При цьому, після проведення аналізу номерів видання за 1931 р. вдалося встановити, що збільшення зацікавленості Україною було пов'язане з публікацією у журналі двох статей одного автора – співробітника урядових інституцій та дипломатичних представництв Литви, історика і бібліографа Марії Машіотайтіте-Урбшієне (Marija Mašiotaitytė-Urbšienė) *

В одній з опублікованих статей, що складалася з двох частин, М. Машіотайтіте-Урбшієне, спираючись на працю українського історика Іллі Борщака, зробила екскурс до історії України, роблячи наголос на періоді Національного відродження у ХІХ ст. (*Urbšienė, 1931 b; 1931 c*). В своїй статті авторка, зокрема, підкреслювала феномен трансформації терміну «малоросс» (лит. „mažgusis“) у виключно образливе позначення національно несвідомої особи українського походження (*Urbšienė, 1931 c: 170*). Інша публікація М. Машіотайтіте-Урбшієне у *Kardas* за 1931 р. являє собою рецензію на книгу польського письменника та мандрівника Емануеля Малінські (Emanuel Małyński) *Les Problèmes de l'Est et la Petite Entente*. (Paris, 1931), що стала 16-м твором з серії *La Mission Du Peuple De Dieu*. М. Машіотайтіте-Урбшієне піддала автора різкій критиці, за його шовіністичне «бачення» лише двох «Богом обраних народів» – євреїв, які на його погляд, «повсюдно шкодять Польщі» і власне самих поляків. М. Машіотайтіте-Урбшієне також підкреслювала зверхнє ставлення до українців та литовців, мови яких, згідно з твердженням Е. Малінського, є лише діалектами. Що ж стосується самої природи назви «Україна», то воно мало позначати окраїну польських земель. Довершувався цей українофобський концентрат пасажем автора щодо приналежності українських територій до Польщі з п'ятого століття н.е. Водночас, М. Машіотайтіте-Урбшієне відмічала з іронією: «маємо лише один висновок з книги Е.Малінського – поляки з незапам'ятних часів хворіли на манію величі, однак, не одужали й досі...» навпаки, «маячня

* Донька відомого литовського педагога та письменника Пранаса Мащотаса (Pranas Mašiotas) та дружина останнього, перед радянським вторгненням, міністра закордонних справ Литви Юозаса Урбшіса (Juozas Urbšys).

Е. Малінського ...демонструє, що температура хворого підіймається» (*Urbšienė, 1931 a: 124-125*).

Показово, що у такому, доволі дивному за змістом, пропагандистському контексті, особливо з точки зору сучасного світогляду ХХІ ст., ми багаторазово зустрічаємося з вживанням ключового слова з коренем „Ukrain-“ (ще і у журналі офіцерів армії Литви *Kardas*).

Таким чином, із 132 випадків вживання ключового слова кореня „Ukrain-“ 120 стосуються однієї статті, розділеної на два номери видання, ще 12 випадків вживання в іншій статті, авторства тієї ж Машіотайтіте-Урбшієне.

У цілому, сплеск інтересу до української тематики, виглядає закономірним, якщо розглянути це питання через призму кон'юнктури кінця 1920-х – поч. 1930-х років. У зв'язку із тісною співпрацею Литви з українським рухом (про що піде мова нижче), український фактор став помітним явищем і у культурному житті Литви, і власне все більше потрапляв у поле зору авторів, що співпрацювали зі спеціалізованими періодичними виданнями. Литовське суспільство переживало підйом зацікавлення до української минувшини, а головне – до обставин сьогодення, нерозривно пов'язаного із перманентним двобієм за незалежність. 20 січня 1928 р. пройшло перше засідання Литовсько-українського товариства (ЛУТ) (*Сурма, 1928: 8*).

Ентузіастами ЛУТ переслідувалася мета – популяризація ідеї дружності обох народів, пропаганда української культури у Литві. Спектр заходів був доволі широкий, від театральних постановок за творами українських класиків до читання лекцій.

Посиленню зацікавленості литовською аудиторією «українським питанням» сприяло заснування у березні 1932 р. періодичного органу ЛУТ – друкованих відомостей товариства. У виданні, 70% текстів якого виходили литовською мовою, висвітлювалися сторінки української історії, біографії яскравих діячів минулого, а також сучасного українського діаспорного та литовського життя (*Васіляускенє, 2007: 97*). Крім, того, «допомога словом» з боку Литви цим не обмежувалася. Протягом декількох років тут друкувалася періодика українських націоналістів, така як видання «Сурма» та «Розбудова нації». Представники українського революційного екзилу стали частими гостями державних урочистостей, як то дні незалежності, 500-річчя від дня смерті великого князя литовського Вітаутаса, чи навіть 60-річного ювілею Президента Литовської Республіки Антанаса Сметони.

(Тоді у вересні 1934 р. голова держави отримав оригінальних подарунків від українців – скриньку зроблену гуцульськими майстрами) (*Lietuvių Ukrainiečių Draugijos Žinios, 1934:7*).

Водночас, початок 1930-х рр. явив пік зацікавленості українським рухом, що і відображено у даних отриманих при дослідженні цільової групи періодики. Це може пояснюватися «ефектом емпатії» з боку литовської сторони – моральної підтримки українцям Галичини, що потерпали від різкого загострення у стосунках з Польською державою та каральними акціями «заспокоєння» - «пацифікації» з боку польських силовиків *.

* Агресивні дії польської влади проти українського населення Галичини пояснювалися нападами українців на маєтки польських поміщиків і садиби осадників-колоністів (за 1919-1929 рр. польською владою було створено 77,2 тис. таких господарств з виділенням більше 600 тис. гектарів землі, що призвело до різкого загострення соціального і національного конфлікту у західно-українських селах) (Див: Юрик, 2005:359) та діяльністю активістів українського революційного підпілля. Влітку-восени 1930 р. Організація українських націоналістів ініціювала масштабну кампанію економічного саботажу та нищення державного майна. Найбільш розповсюдженим методом став підпал (83% з яких у Східній Галичині припадали саме на маєтки польських поселенців та аристократії). Крім того, радикальні патріоти ініціювали саботаж виборів до місцевих польських органів влади. Відповідно з боку Варшави стали репресії. За даними тодішнього міністра внутрішніх справ Польщі Феліціана Славої Складовського (Felicjan Sławoj Składkowski), станом на 10 січня 1931 р. за саботажну діяльність заарештували 1739 громадян українського походження (596 осіб невдовзі звільнили). Враховуючи, широкую присутність іноземної преси у Галичині, яка активно висвітлювала зазначені події, стався широкий міжнародний розголос. Крім того, журналісти заявляли про заниженість даних по арештованих у 10 разів. Дії українського підпілля призвели до повернення «галицького питання» до європейського порядку денного. Резонанс виявився настільки значним, що у Лізі Націй створили спеціальний комітет для розгляду становища українців у Польщі. Враховуючи ще і складність із положенням німецької меншини у Польській державі, міжнародному реноме Варшави було нанесено відчутної шкоди. Більше того, режим Пілсудського був змушений піти на прямі перемовини з легальним сектором українського галицького політикуму, в першу чергу, з потужним Українським національно-демократичним об'єднанням та в обмін на досягнення українсько-польського консенсусу і засудження поміркованим крилом дій українських радикалів, були обіцяні поступки, надання кредитів на культурні програми тощо (на цьому поприщі Варшаві вдалося досягти успіхів, ефективно маніпулюючи самим фактом перемовин, польські дипломати зуміли тимчасово повернути міжнародну візію щодо «українського питання» у Галичині до бачення ситуації як внутрішньо-польської проблеми) (Див.: Юрик, 2005: 392—396). У той же час, сама ідея «замирення» не була сприйнята революційним націоналістичним підпіллям, що прагнуло радикального вирішення конфронтації.

У цьому контексті, тематичний спектр пов'язаний з Україною та українцями на сторінках видань *Trimitas*, *Karys*, *Kardas* також поступово стає значно репрезентативнішим. Подекуди, це короткі інформаційні повідомлення, здебільшого з використанням іноземної преси як першоджерела (іноді без позначення джерела). Відмітимо, що дана інформація далеко не завжди являлася точною та правдивою, тут маємо робити поправку через призму кон'юнктури часу. То ж доволі типовим для цього інформаційного блоку, його антипольська, пропагандистська спрямованість, розрахована на литовського читача, що існував в умовах перманентного очікування реваншу та повернення захопленого Польщею Вільнюса.

Доволі специфічним моментом є той факт, що нами віднайдено інформацію щодо голоду 1920-х рр. в Україні, але жодних публікацій стосовно Голодомору 1932-1933 рр., (при тому, подібні повідомлення відсутні, і у числа, які виходили під час цієї національної трагедії українського народу).

Так, наприклад, у 1925 р. писалося про те, що в Україні голодують 750 тис. осіб дитячого віку (*Karys*, 1925, Nr. 14 (306): 110), а також, давалися повідомлення про початок голоду в західно-українських землях захоплених Польщею (*Karys*, 1925, Nr. 33 (325): 264). У 1926 р. з'являється інформація про нестачу продуктів харчування у Львові, начебто причиною став саботаж місцевих українських селян, котрі припинили постачати до міста продовольство «...щоб польські пани голодували» (*Karys*, 1926, Nr. 34 (378): 286).

Інша категорія публікацій мала культурно-просвітницьке спрямування. Литовському читачеві розповідалося про видатних діячів української історії, таких як гетьман Іван Мазепа (в 1932 р. у тодішній тимчасовій столиці Литви Каунасі навіть відзначалася річниця його народження)(*A. G.*, 1932: 370). Значна увага приділялася постаті Тараса Шевченка (*Trimitas*, 1931, Nr. 16: 319; *Karys*, 1932, Nr. 12: 244), великого Кобзаря порівнювали з литовським класиком – Майронісом (Jonas Mačiulis-Maironis) (*Karys*, 1933, Nr. 14: 291). Показово, що починаючи з 1929 р. у Литві щорічно відзначалися роковини народження та смерті Тараса Григоровича (*Karys*, 1934, Nr. 11: 214). Так само, у святковій атмосфері, відбувалися урочистості на честь річниць проголошення незалежності України, утворення Західно-Української народної

республіки. Знакова подія відбулася у 1935 р., коли Литовську Республіку відвідали з гастролями зіркові співаки Марія Сокіл-Рудницька та Антон Рудницький (*Trinitas, 1935, Nr. 46 (779): 854*).

Проте, значно частіше, ніж приємні творчі заходи, на сторінках *Trinitas, Karys* та *Kardas* писалося про жорстке протистояння на землях Галичини та Волині між українством та Польською державою. У даній роботі ми не будемо подавати повний перелік подібних відображених випадків - реальних та ні, що так часто розміщувалися у литовській військовій періодиці тих років. Відобразимо лише декілька прикладів.

У 1926 р. *Karys* писав про викриття української військової організації у Галичині, яка готувала збройне повстання проти польської влади (*Karys, 1926, Nr. 10 (354): 89*). Заявлялося, що у справі стосовно діяльності секретної української організації у Львові відбулися судові засідання, на лаві підсудних опинилися 12 українців (*Karys, 1926, Nr. 25 (369): 214*).

У 1928 р. у дні відзначення 10-річчя створення Західно-Української народної республіки тисячі людей вийшли до собору Святого Юра у Львові, мітинг, що прогнозовано набув агресивної антипольської спрямованості переріс у зіткнення з поліцією. Польська влада жорстоко розігнала маніфестацію. Литовська преса детально висвітлювала події кривавої річниці Листопадового Чину у столиці Галичини. Не могла оминати тему і воєнна періодика, у виданнях описувалося, як польська кінна поліція навіть вдерлася до собору, оточуючи демонстрантів. Говорилося й про погроми українських культурних та освітніх закладів, напади на бібліотеку та музей, повідомлялося про цивільних осіб, що стали жертвами актів агресії з боку польського апарату насилля. Особливий гнів викликали випадки осквернення поховань українських військових. Зокрема, литовським читачам розповідалося про паплюження могил військовиків Галицької Армії, які загинули під час україно-польської війни (1918-1919 рр.). З поміж іншого можемо знайти повідомлення про «топання у бруд останків української героїні» прізвище якої вказано як *Besarabova* (*Karys, 1928, Nr. 47 (495): 732*). (У даному випадку припускаємо, що мова йде про Ольгу Бесараб-Лівицьку (1889-1924) – активістку українського визвольного руху, дипломатку, діячку доби Західно-Української народної республіки. О.Бесараб-Лівицька була заарештована польськими спецслужбами та загинула за трагічних обставин у в'язниці, похована на Янівському цвинтарі Львова).

У 1931 р., посилаючись на британську пресу, *Trimitas* повідомляв про напади польських військовослужбовців на українські села (говорилося загалом про 500-600 населених пунктів які опинилися в зоні каральних операцій польських силовиків), та вбивства і побиття великої кількості мирних мешканців-українців (*Trimitas, 1931, Nr. 2: 39*). Втім, як вже нами зазначалося, наведені вище приклади є лише незначною частиною з сотень подібних статей і повідомлень.

Слід відзначити акцентування уваги у тодішній пресі на образі семи мільйонів українців, що опинилися у польській неволі (*Kpt. Balčiūnas, 1929: 655*), водночас про ті десятки мільйонів, які перебували під владою сталінської системи в радянській Україні згадувалося рідко, або у доволі нейтральному ключі. Так, приміром, у 1930 р. писалося про плани комуністичного керівництва побудувати 12 нових «пролетарських міст» на сході країни – Донбасі та лівобережному Подніпров'ї. Втім, автор цієї публікації трохи напустив саркастичного забарвлення, виразивши сумніви стосовно майбутнього цього більшовицького проекту, припустивши чи не стане «життя там таким же раєм як у колгоспах» (*Karys, 1930, Nr. 9: 170*). Зустрічалися і більш сміливі публікації з прямою критикою радянської політики в Україні. Так, в одній зі статей розміщених у №14 *Karys* за 1927 р. відверто говорилося про те що «радянські комісари» ошукали і спокусили українців своєю пропагандою про волю і землю. В реальності ж маси українства не отримали нічого з обіцяного, а сама Радянська Україна – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), по суті, політична фікція. Положення титульної української нації у порівнянні з меншинами описано вельми красномовно: «відповідальні місця зайняли росіяни та євреї, а ти українець тільки сиди та слухай, інакше будеш охрещений у контрреволюціонери і у подарунок отримаєш візит до Авраама або до порожніх північних островів» (*Vyr. pusk. B-tis, 1927: 127*).

Закономірно, (враховуючи проблему реституції втрачених литовських територій) найбільш яскравою сюжетною лінією, яку відображала тодішня військова преса, в контексті української проблематики, став пошук союзників у протистоянні Польщі. Вельми контраверсійна особистість дипломат та журналіст Юозас Пуріцкіс (Juozas Purickis (Vygandas) ще у середині 1920-х рр.

висловлював власне бачення подальшого антипольського альянсу (*Vygandas (Purickis), 1925: 1*). У 1925 р. Ю.Пуріцкіс, у цілому, підтримуючи думку про необхідність набути якомога більшої кількості союзників у різних країнах, все ж один з головних пріоритетів надавав саме альянсу з українським національним рухом та білорусами. Підґрунтя такої впевненості дипломата було простим – дієвість принципу «ворог мого ворога – мій друг», тобто, три народи поєднані спільною метою – звільнення від польського гніту, зможуть утворити ефективний міцний союз у боротьбі за свободу (*Kardas, 1925, Nr. 11: 16*).

Щоправда цей гіпотетичний антипольський альянс міг бути і розширений, іноді говорилося про можливість долучити до нього Німеччину (*Senas Gusaras, 1927: 182*). За декілька років після появи на шпальтах преси ініціатив Ю.Пуріцкіса, *Karys*, як про доконаний факт, писав про співпрацю литовських патріотичних організацій, зокрема Спілки визволення Вільнюса (Спілка була заснована у 1925 р., мала одну програмну мету – відновити єдність усіх литовських земель шляхом повернення Вільнюса та Віленського краю. Одна з найбільш масових організацій між-воєнної доби – на 1938 р. налічувала у своїх лавах 700 тис. членів) з українським рухом та білоруськими патріотами (*Uždavinys, 1929: 672*).

Цікавим видається і той факт, що литовська сторона визнавала значно більші історичні ареали розселення українців ніж займала, скажімо, тодішня УСРР. У 1933 р. Ю.Пуріцкіс писав про 42 млн. українців, які проживають на землях площею приблизно 830 000 км² (Див. Додаток 1). Він був одним з локомотивів ідеї природності українсько-литовського союзу, називаючи саме майбутню відновлену незалежну Велику Україну важливим гарантом самостійності Литовської держави. При тому відродження української державності на галицьких землях, прямо пов'язували з відновленням суверенітету Литовської Республіки над Віленщиною (*Vygandas (Purickis), 1933: 864*) (доволі розповсюдженою стала синтенція щодо шляху до литовського Вільнюса, який «пролягав» через український Львів). Шукаючи паралелей між українськими та литовськими реаліями, литовські діячі вбачали їх навіть у тому факті, що Польща окупувала 1/3 як українських земель включно зі Львовом, так і 1/3 території Литви

разом з історичною столицею (*Trimitas*, 1930, Nr. 42: 863). Адепти україно-литовського союзу навіть вирахували ширину «паску безпеки» від польських зазіхань. Як вважалося, для гарантованого звільнення жаданих земель слід було відсунути кордони Польщі на 200 км західніше до «етнографічних меж» польського народу (*Vygandas (Purickis)*, 1934 b: 627). Дана теза стала вельми популярною та неодноразово повторювалася (*Vygandas (Purickis)*, 1934 a: 689). Ю.Пуріцкіс твердо наголошував – визволення Західної України призведе до повернення Вільнюса Литві (*Vygandas (Purickis)*, 1931: 882).

Незабаром сталася трагічна подія, яка значно вплинула на актуалізацію українського питання у литовській пресі. Наприкінці 1934 р., у віці 51 року помер Ю.Пуріцкіс, поступово Україна починає відступати з фокусу провідних литовських видань, в першу чергу *Trimitas*.

Вважаємо необхідним окремо зупинитися на досить мало-відомому в українській історіографії аспекті, як участь українського визвольного руху у розробці планів антипольського збройного виступу у Віленському краї. У фондах Центрального державного архіву Литви знаходиться переклад документу укладеного приблизно в 1933 р. (переклад здійснено у 1947 р.). У цьому джерелі розміщено детальний опис плану повернення Вільнюса шляхом повстання. Характерно, що розробники при підготовці опиралися на актуальний литовський досвід (повстання у Клайпедському краї 1923 р.), а також італійську (Події у Фіуме 1919-1920 рр.) і навіть польську (Повстання у Верхній Сілезії 1919-1921 рр., Похід Желіговського 1920 р.) практики (*LCVA: f. R-1019, ap. 3, b. 25, l. 35*). Вважалося необхідним залучити до участі у вільнюському виступі перевдягнених бійців з сусідніх країн. План був підготований спільно Союзом стрільців Литви, Українською військовою організацією (УВО) та представниками від білоруського руху (Повністю опублікований документ див.: *Kosel*, 2013).

Додаток 1. Мапа України опублікована у *Trimitas* в 1933 р. За нею Литва та Україна мають спільний кордон. Східний кордон України сягає Каспійського моря, західний – майже до Варшави та Кракова (пунктиром проведено східний кордон Польщі та північно-східний кордон Чехословаччини, станом на 1933 р.)



Джерело: *Trimitas*, 1933, №. 44, p. 863.

Специфічним було бачення литовськими військовими колами майбутньої повномасштабної війни. Прогнозувалося, що це буде конфлікт за участю великих коаліцій держав. Роль Литви вбачалася аналогічною з тією, яку мали Сербія та Бельгія у ході Першої світової війни. Властиво, основною ціллю Литовської держави у цьому неминучому протистоянні бачили відновлення повного суверенітету над втраченими територіями та отримання всіх «етнографічних литовських земель» (окрім Вільнюса до таких, в першу чергу, відносили і Гродно), за зразком згаданої Сербії, що після 1918 р. отримала нові землі (*Jokubauskas*, 2019: 240–249) (стала ядром новоствореного Королівства сербів хорватів та словенців, у 1929 р. трансформованого на Королівство Югославію).

Це був час, коли Литва вирішувала комплекс проблем у сфері національної безпеки більш схожий на «Гордіїв вузол» – повернути Вільнюс та одночасно зберегти Клайпедський край. Для того, аби виконати перше завдання конче необхідна була війна в регіоні, для досягнення другого вкрай важливим ставало

не допустити військового конфлікту та зберегти життєво-важливий порт на Балтійському морі. Вимушено готуючись до війни проти всіх трьох великих сусідів (Розроблялися концепція та плани територіальної оборони Литви на основі партизанського опору, детальніше див.: *Йокубаускас, 2011; 2012; Jokubauskas 2018 a; 2018 b*) (Польщі, Німеччини та СРСР) литовське військове командування та політичне керівництво розуміло не реальність самостійного протистояння більш потужним супротивникам. Таким чином, намагалися дотримуватися наступної концепції: той хто нападає першим, той і є ворогом, а той хто надасть допомогу, або сам здійснить напад на агресора – апріорі союзник. Очевидним такий підхід бачився у вересні 1939 р., з початком Другої світової війни, коли ворогом або союзником могла стати кожна з трьох держав. Згідно даному заздалегідь наказу, кожен хто порушить кордони Литви має бути зустрінутий вогнем.

У 1935 р. литовська преса висвітлювала хід судового процесу у Польщі, проти активістів українського визвольного руху звинувачених у терористичних актах проти польських посадовців (*Trimitas, 1935, Nr. 48 (781): 909–910*), (у центрі розслідування польських каральних органів було вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького здійснене 15 червня 1934 р. у Варшаві членом Організації українських націоналістів (ОУН) Григорієм Мацейко). Польська сторона звинувачувала Литву у підтримці українських «сепаратистів та терористів», литовці відкидали подібні обвинувачення як провокацію та наклеп. В обвинувальному акті по справі Перацького, дані про підтримку Литвою українських націоналістів польська сторона включила в окрему главу. Щоб уникнути ескалації Литовська Республіка пішла на офіційні дії. Представник литовського МЗС 21 листопада 1935 р. спростував надання Литвою підтримки революційному українському рухові (*Петрик, 2020: 257*).

Однак, в реальності, надання допомоги від Литви продовжувало відігравати важливу роль для продовження активної діяльності українських революціонерів. Окремо наголосимо на традиційності подібної комунікації. Як вже зазначалося вище, ще на початку 1920-х рр. стала явною неминучість зближення обох сторін. Впродовж першого міжвоєнного десятиліття альянс почав набувати

реальних форм. У цілях конспірації Литва контактувала з українським визвольним рухом через *Союз стрільців Литви*. Сторони співпрацювали у ряді аспектів. Зокрема, проводилася робота з планування, окрім згаданого збройного антипольського виступу, утворення на підконтрольних Польщі теренах Західної Білорусі білоруської організації за зразком УВО (*Dumin, 1974: 108*).

Ці задуми так і не було реалізовано. Більш ефективним виявилось співробітництво у розвідувальному аспекті. У середині 1920-х рр. Каунас відвідував сам лідер УВО Є.Коновалець. Невдовзі у тимчасовій столиці Литви відкрили резидентуру УВО. Її керівником став сотник І.Ревьюк, який прийняв псевдо Йонас Бартовічюс. Цей розвідувальний осередок налічував 15 спеціалістів і опанував сектор збору розвідувальної інформації на Віленщині, Гродненщині та Поліссі. У 1926 р. використавши можливості розвідки українського визвольного руху литовська сторона отримала інформацію щодо інтервенційних планів польського керівництва щодо Литви. Витік цієї інформації дозволив Литві, використавши дипломатичні важелі, зірвати вторгнення. Відповіддю дружні вчинки з боку УВО, стало надання легалізації лідерам українських революціонерів. У 1929 р. литовське громадянство отримав Є.Коновалець (під іменем Йозеф Новак), окрім нього паспорт з «Вітісом» (державний герб Литовської Республіки) одержали і Роман Сушко та Омелян Сеник (*Петрик, 2020: 249-250*). Дипломатичний супровід керівників українського руху надавався Литвою також протягом 1930-х рр.

Втім, справа не обмежувалася лише організаційною складовою. Литовська сторона взяла на себе фінансову підтримку українського руху. Відомо, що у 1920-х рр. грошова допомога УВО була більшою за витрати Каунаса на підтримку литовських та білоруських організацій Польщі (*Парфирьев, 2016: 101*). (Сучасний польський дослідник Б.Косель, зазначав – у 1927 р. загальний бюджет субсидіювання українських, литовських та білоруських організацій становив бл. 1 млн. доларів США (*Kosel, 2013: 339*). Вельми показово, що навіть після 1935 р. грошова допомога українським патріотам продовжувала надаватися. Фінансові вливання з Литви підтримали український рух у складні 1936-1937 рр., коли дотації сягнули 25% від бюджету організації (30 тис. доларів США) (*Петрик, 2020: 257*).

Важливим аспектом залишалася підтримка українських культурних, громадських організацій, продовжує працювати ЛУТ, Культурно-освітнє товариство українців у Литві (засноване у 1934 р.), до 1937 р. функціонує Українська національна громада (створена у 1933 р.) (Петрик, 2020: 258). Попри це, після вимушеного «зречення» у середині 1930-х рр. «українське питання» у Литві помітно втратило у вазі. В 1935 р. припиняють видаватися «Відомості литовсько-українського товариства», згортає свою діяльність Й.Бартовічюс. Явною стає тенденція до виведення з фокусу тематики пов'язаною з Україною і у журнальній періодиці, у тому числі, цільової групи для нашого дослідження.

Висновки. Таким чином, можемо зазначити наступне: протягом міжвоєнної доби питання пов'язані з Україною (у пріоритеті – західно-українськими землями, що перебували під владою Польщі) та головним чином з антипольським визвольним рухом, властиво, потрапили до порядку денного литовської преси. У світлі протистояння між Литвою та Польщею за Вільнюс, перша мала стратегічне зацікавлення у розгортанні українського опору у Галичині та досягнення якомога ширшого розголосу ситуації з українською меншиною у Польщі, задля створення негативного образу Польської держави, та послаблення її позицій на східних територіях. Надаючи суттєву допомогу українським радикальним організаціям Каунас міг підвищувати градус міжнаціонального антагонізму у Польщі, паралельно маніфестуючи перед світом проблему анексованих територій. У цьому контексті, преса, як основний орган донесення офіційної державної ідеологічної позиції на масовому рівні, відігравала основну роль. Цільова група нашого дослідження – військова періодика, безумовно, слідувала литовській державницькій лінії, додатково посилюючи її чітку направленість особливостями аудиторії на яку розраховувалася.

Підтвердженням цього твердження може бути циклічність сплесків відображення української тематики у публікаціях журналів цільової групи. Вони прямо співпадають з роками особливо активних комунікацій і активною фазою співробітництва між українськими організаціями та Литовською державою. Показовим є і той факт, що у всіх трьох досліджуваних журналах

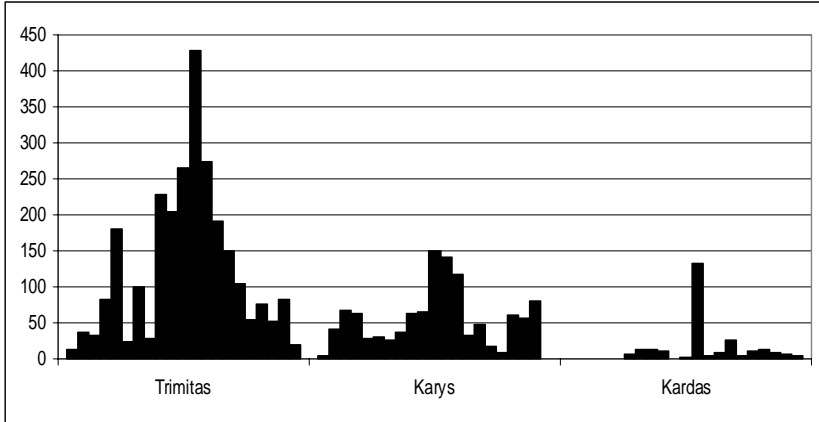
під зацікавленості українським питанням припадає на 1930-1931 рр. (для *Karys* – 1930 р., у двох інших виданнях – 1931 р.) (Див. Діаграми 3-5). Саме тоді українсько-польський антагонізм у Галичині, що досяг апогею, перетворився на міжнародну проблему. Для Литви це створювало можливість з новою силою педалювати питання втрачених земель та умов проживання національних громад окупованих територій^{13*}.

Дозволимо собі припустити, що подальше падіння інтенсивності згадування, як і тимчасове зростання інтересу до пов'язаної з Україною тематикою, не в останню чергу пов'язані з інтенсивністю активності українських визвольних організацій – УВО та ОУН. Які протягом 1930-х рр. продовжували сповідувати ідею рішучої боротьби за реституцію Української держави, і схилялися до концепту «перманентної революції». Даний підхід став, як відомо, одним з чільних у веденні революційної боротьби активістами українського підпілля. Часто, у практичній площині метод знаходив вираження у актах індивідуального терору проти осіб визначених як ворогів української ідеї та визвольного руху, або таких що вважалися винними у насильницьких діях проти українського населення (лише у першій половині передвоєнного десятиліття бійцями українського підпілля здійснено більше 50 терористичних актів (*Юрик, 2005: 387*). Подібні акції, у різній конотації, неминуче отримували міжнародний резонанс, в тому числі і у періодичних пресових органах.

* Восени 1930 р. у розпал репресій проти українських активістів у Галичині, Литва проводила кампанію підтримки українців, водночас закликаючи міжнародне співтовариство до засудження дій Варшави. Дана акція торкнулася як преси так і інших засобів масової інформації. Наприклад, кожного 14-го числа протягом трьох місяців – жовтня, листопада, грудня 1930 р. на підтримку визвольної боротьби українців у ефір литовського радіо видавалися звернення литовською, українською, англійською, французькою, німецькою та польською мовами, від представників литовської культури, науки, громадськості. Крім того, Литовсько-українським товариством було направлено звернення до Ліги Націй з вимогою засудити репресії проти українців з боку польської влади (Див: Сурма, 1931, січень, Ч.1(40) :8-9).

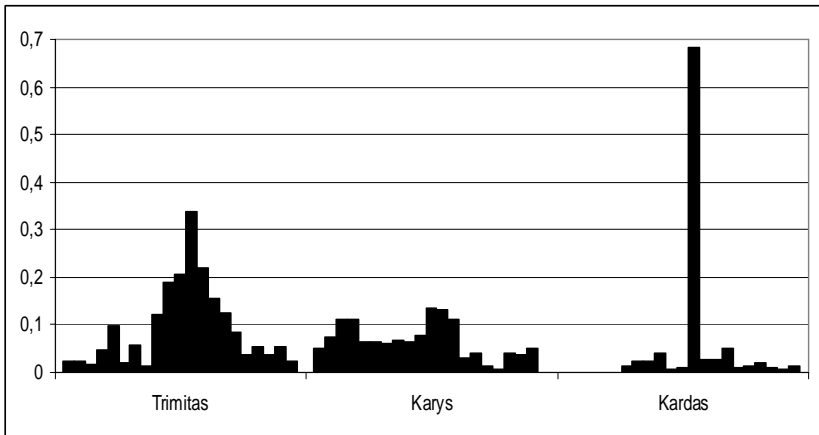
Діаграма 1. Вживання ключового слова з коренем „Ukrain-“ у виданнях *Trimitas* та *Karys* (виходили протягом 1920–1940 рр.) та *Kardas* (видавався у 1925–1940 рр.) (у показнику кількості разів за рік)

Кожен стовпчик відображає данні за один рік (у хронологічній послідовності від 1920 р. по 1940 р.)

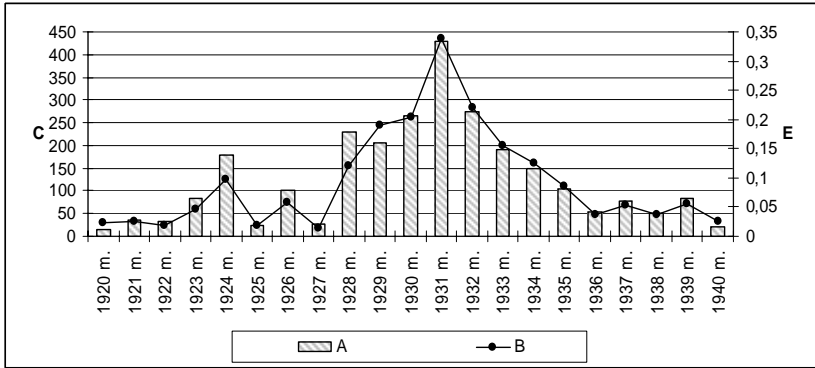


Діаграма 2. Вживаність ключового слова з коренем „Ukrain-“ у середньому, на одній сторінці, за рік, видання *Trimitas* та *Karys* 1920–1940 рр. і *Kardas* 1925–1940 рр.

Кожен стовпчик відображає данні за один рік (у хронологічній послідовності від 1920 р. по 1940 р.)

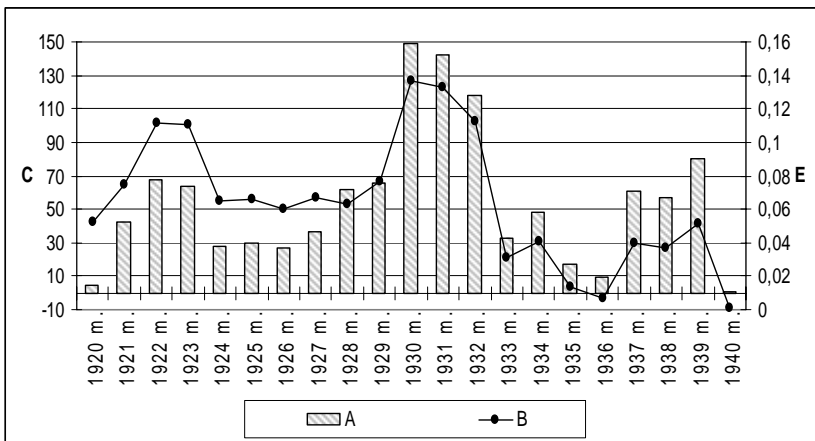


Діаграма 3. Вживання ключового слова з коренем „Ukrain-“ у вираженні кількості разів та у середньому на одну сторінку. Видання *Trinitas* за 1920–1940 рр.

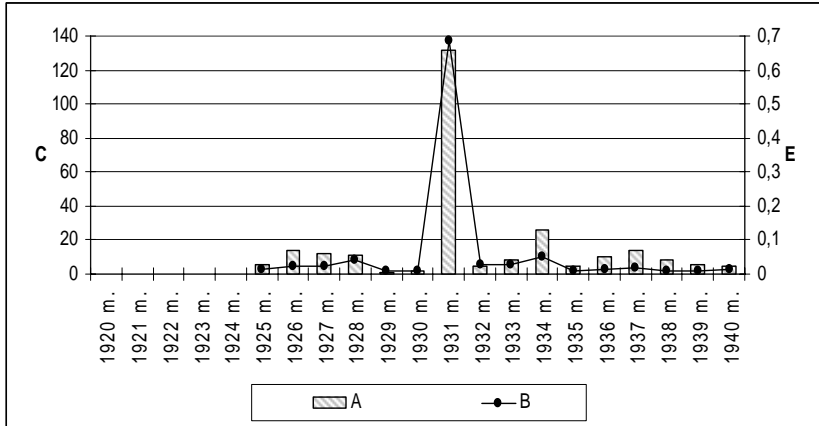


А – вживання ключового слова у виданні (кількість разів за рік);
 В – вживання ключового слова у середньому на одну сторінку видання;
 С – кількісне вираження вживання ключового слова;
 Е – вживання ключового слова у середньому на одну сторінку видання.

Діаграма 4. Вживання ключового слова з коренем „Ukrain-“ у вираженні кількості разів та у середньому на одну сторінку. Видання *Karys* за 1920–1940 рр.



Діаграма 5. Вживання ключового слова з коренем „Ukrain-“ у вираженні кількості разів та у середньому на одну сторінку. Видання *Kardas* 1925–1940 рр.



А – вживання ключового слова у виданні (кількість разів за рік);
 В – вживання ключового слова у середньому на одну сторінку видання;
 С – кількісне вираження вживання ключового слова;
 Е – вживання ключового слова у середньому на одну сторінку видання.

Використані посилання

Васіляускенє А. (2007) «Відомості Литовсько – Українського товариства»: внесок до литовської культури. *Вісник Львівського університету*. Львів, Вип.2. С. 95-105.

Гавришко М. (2011) Герой не тільки України: Євген Коновалець і Литва. *Історична правда* [online] Доступно <http://www.istpravda.com.ua/columns /2011/06/29/44380/> [Дата звернення 16.09.2020].

Дерев'яний І. (2014) Міжнародне партнерство УВО у 1920-х роках. *Історична правда* [online] Доступно <http://www.istpravda.com.ua/articles /2014/02/18/141489/> [Дата звернення 23.09.2020].

Йокубаускас В. (2011) Военная доктрина и оборонительные планы Литвы в конце 30-ых годов XX века. *Исследования Балтийского региона: вестник Социально-гуманитарного парка БФУ им. И. Канта*. № 2 (8). С. 27–49.

Йокубаускас В. (2012) Концепция партизанской войны в Литве в 1920–1930-е годы. *Балтийский регион*. № 2 (12). С. 43–57.

Йокубаускас В. (2020) Територіальна оборона у Литві в кінці 30-х років ХХ століття. *Військово-науковий вісник*. Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Вип. 33. С. 140-159.

Кентій А.В. (1998) *Українська військова організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис*. Київ. 81 с.

Киричук Ю.А. (2002) Терор і тероризм у Західній Україні. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси*. Київ. С.548-595.

Кучерук О. (2019) *Литва і Україна: епізоди стільної історії*. Київ. 118 с.

Муравський В. (2006) Документи Міністерства закордонних справ Чехословаччини про так званий «архів Сеника». *Український визвольний рух*. Збірник 6. С.5 – 29.

Парфирьев Д.С. (2016) Антипольское сотрудничество Литвы и УВО-ОУН в межвоенный период. *Славянский альманах*. Вып. №1-2. С.99-108.

Патриляк І.К. (2004) *Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках*. Київ. 598 с.

Петрик А. (2020) *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918-1940)*. Одеса-Рига-Торунь: Видавничий дім "Гельветика", Izdevniecība "Baltija Publishing", Wydawnictwo Adam Marszałek. 382 с.

Політична, громадянська й літературна діяльність президента Антанаса Сметони (1934). *Lietuvių Ukrainiečių Draugijos Žinios*. Spalis, №15. Р. 6-9.

Протестна акція української еміграції в Європі (1931). *Сурма*. Ч.1(40), січень. С.8-9.

Створення Литовсько – Українського Товариства в Каунасі (Ковно) в Литві (1928). *Сурма*. Ч.6-1, січень. С.8.

Федевич К. (2011) ОУН, Литва та СРСР у 1930-ті. Дружба проти Польщі. *Історична правда* [online] Доступно <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/07/19/46112/> [Дата звернення 10.09.2020].

Юрик Ю. (2005) Протистояння ОУН і Польської держави (1929—1935 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: Інститут історії України НАН України. Випуск 13. С. 356-407.

„Kariūnas“ [online] Доступно <http://www.lka.lt/lt/mokslines-veiklos-leidiniai/zurnalas-kariunas.html> [Дата звернення 08 01 2020].

A. G. (1932) Ukrainos etmano Jono Mazepos 300 metu sukaktuvės. *Karys*. Nr. 19. p. 370.

Anglai dėl lenkų žiaurumų Ukrainoje (1931). *Trimitas*. Nr. 2. p. 39.

Dumin O. (1974) Prawda o Ukraińskiej organizacji wojskowej. *Zeszyty historyczne*. Paryż. Z. 30. S. 103-137.

Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos mokslo žurnalas „Karo archyvas“ [online] Доступно. <http://www.lka.lt/lt/mokslines-veiklos-leidiniai/karo-archyvas-test.html> [Дата звернення 08 01 2020].

Jazavita S. (2017). Illusion and reality of statehood: the search for parallels between the Lithuanian activist front and the organisation of Ukrainian nationalists. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Т. 1 (132). p. 72–82.

Jokubauskas V. (2018 a) Territorial Defence and Partisan Resistance (Lithuania's Experience). *Lithuanian Annual Strategic Review*. Vilnius. Vol. 16: 2017–2018. pp. 331–371.

Jokubauskas V. (2018 b) Fighting Against an “Invisible Enemy” in the Armed Forces of Lithuania in the Interwar Period. *Vėsture: avoti un cilvėki*. Vol. XXI. pp. 172–177.

Jokubauskas V. (2019) *Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.* Klaipėda: Druka. 368 p.

Jokubauskas V.; Tamkvaitis T. (2018) Du karo istorijos šaltiniai iš Lietuvos tarpukariu. In *Nesibaigiantis karas? Baltijos šalys po 1918 metų. Acta Historica Universitatis Klaipedensis*. Vol. XXXVI. Ed. by V. Jokubauskas, V. Safronovas. Klaipėda. p. 177–242.

Kosel B. (2013) Litewski plan oswobodzenia Wilna z rąk polskich. *Studia Podalskie*. Białystok. T. XXI. S. 331–342.

Kpt. Balčiūnas (1929). 9 p. L. K. Vytenio pulko 10 metu sukaktuvių minėjimas ir vėliavos įteikimas. *Karys*. Nr. 39. p. 654–656.

Laurinavičius K. (2020) Bendro politinio dialogo paieškos: Ukrainiečių karinės organizacijos atstovų vizitai Kaune (1923–1928). *Kauno istorijos metraštis*. T. 18. p. 143–160.

Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (Центральний державний архів Литви). LCVA, f. R-1019, ap.3, b.25, l.35. *План освобождения Вильнюса [1933]*.

Minėjo Ukrainos dainių (1934). *Karys*. Nr. 11. p. 214.

Minės Taraso Ševčenkos sukaktuves (1931). *Trimitas*. Nr. 16. p. 319.

Morkevičius V. (2005) *Terra incognita: kiekybinė viešosios politikos diskurso turinio analizė. Viešoji politika ir administravimas*. Nr. 11. p. 74–85.

Nefas M. (2019) *Dvasios aristokratai. Lietuvos šaulių sąjungos siekiai ir realybė 1919–1940 m.* Vilnius: Versus. 495 p.

Neteisingi lenkų prasimanymai prieš Lietuvą (1935). *Trimitas*. Nr. 48 (781). p. 909–910.

Petryk A. (2019) The Lithuanian Riflemen's Union and the Ukrainian radical liberation movement in the mirror of Ukrainian historiography. *Istorija*. T. 116. Nr. 4. p. 109–125.

Proletarų miestai (1930). *Karys*. Nr. 9. p. 170.

Savitės invyčiai (1935). *Trimitas*. Nr. 46 (779). p. 854.

Senas Gusras (1927). Lietuvos sapnas. *Kardas*. Nr. 13–14 (73–74). p. 178 - 183.

Sereičikas M. (2019) Geographical Localization and Intensity of the Lithuanian Wars of Independence with the Red Army. *Vėsture: avoti un cilvēki*. Vol. XXII. pp. 215–224.

Surgailis G. (2014) The 1919–1920 Lithuanian War of Liberation. In *Wars of Lithuania. A Systemic Quantitative Analysis of Lithuania's Wars in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Ed. by G. Vitkus. Vilnius. pp. 149–221.

Taraso Ševčenkos minėjimas (1933). *Karys*. Nr. 14. p. 291.

Ukrainiečių poeto Ševčenkos paminėjimas (1932). *Karys*. Nr. 12. p. 244.

Urbšienė M. (1931 a) Lenkų klaidėjimai. *Kardas*. Nr. 8 (28). p. 124–125.

Urbšienė M. (1931 b) Ukrainiečių tautinis judėjimas XIX amžiuje. *Kardas*. Nr. 10 (30). p. 147–154.

Urbšienė M. (1931 c) Ukrainiečių tautinis judėjimas XIX amžiuje. *Kardas*. Nr. 11 (31). p. 163–170.

Uždavinys V. (1929) Kariai ir visuomenė. *Karys*. Nr. 40. p. 671 - 672.

Užsieniai (1926) *Karys*. Nr. 10 (354). p. 89.

Užsieniai (1926) *Karys*. Nr. 25 (369). p. 214.

Užsieniai (1926). *Karys*. Nr. 34 (378). p. 286.

Užsieniuose (1925). *Karys*. Nr. 14 (306). p. 110.

Užsieniuose (1925). *Karys*. Nr. 33 (325). p. 264.

- Užsieniuose (1928). *Karys*. Nr. 47 (495). p. 732.
- Vilniui vaduoti s-gos skyrių atstovų suvažiavimas (1930). *Trimitas*. Nr. 42. p. 863 - 864.
- Vygandas (Purickis J.) (1925) Kas mūsų tikrieji draugai ir sąjungininkai? *Lietuva*. Nr. 128 (1924). p. 1.
- Vygandas (Purickis J.) (1931). Vakarų Ukrainos nepriklausomybės sukaktuvės. *Trimitas*. Nr. 45. p. 881 - 882.
- Vygandas (Purickis J.) (1933). Kankinės tautos keliai. *Trimitas*. Nr. 44. p. 862 - 864.
- Vygandas (Purickis J.) (1934 a). Ar bus karas? *Trimitas*. Nr. 35. p. 688 - 689.
- Vygandas (Purickis J.) (1934 b). Lietuva ir Sovietų Rusija. *Trimitas*. Nr. 32. p. 626 - 627.
- Vyr. pusk. B-tis R (1927). Žiūrėkime ką daro. *Karys*. Nr. 14 (410). p. 127 - 128.

References

- LCVA – Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (Lithuanian Central State Archives). LCVA, f. R-1019, ap. 3, b. 25, l. 35. *Plan of the liberation of Vilnius [1933]*.
- „Kariūnas“ [online] Available from <http://www.lka.lt/lt/moksline-veikla/leidiniai/zurnalas-kariunas.html> [Accessed 08 01 2020] (Lithuanian).
- A.G. (1932) 300th anniversary of Ukrainian Hetman Ivan Mazepa. *Karys*. Nr. 19. P. 370 (Lithuanian).
- About Polish atrocities in Ukraine in English (1931). *Trimitas*. Nr. 2. P. 39 (Lithuanian).
- Abroad (1925). *Karys*. Nr. 14 (306). P.110 (Lithuanian).
- Abroad (1925). *Karys*. Nr. 33 (325). P. 264 (Lithuanian).
- Abroad (1926) *Karys*. Nr. 10 (354). P. 89 (Lithuanian).
- Abroad (1926) *Karys*. Nr. 25 (369). P. 214 (Lithuanian).
- Abroad (1926) *Karys*. Nr. 34 (378). P. 286 (Lithuanian).
- Abroad (1928). *Karys*. Nr. 47 (495). P. 732 (Lithuanian).
- Commemoration of Taras Shevchenko's anniversary (1931). *Trimitas*. Nr. 16. P. 319 (Lithuanian).
- Commemoration of the Ukrainian poet Shevchenko (1932). *Karys*. Nr. 12. p. 244 (Lithuanian).
- Dereviani I. (2014) UVO International Partnership in the 1920s. *Historical truth = Istorychna pravda*. [online] Available from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/02/18/141489/> [Accessed 23.09.2020] (ukr).
- Dumin O. (1974) The truth about the Ukrainian military organization. *Zeszyty historyczne*. Paris. Vol. 30. Pp. 103-137 (pol).
- Establishment of the Lithuanian-Ukrainian Society in Kaunas (Kovno) in Lithuania (1928). *Surma*. Part 6-1, January. P.8 (ukr).
- Events of the week (1935) *Trimitas*. Nr. 46 (779). P. 854 (Lithuanian).
- Fedevych K. (2011) OUN, Lithuania and the USSR in the 1930-s. Friendship against Poland. *Historical truth = Istorychna pravda*. [online] Available from <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/07/19/46112/> [Accessed 10.09.2020] (ukr).
- Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos mokslo žurnalas „Karo archyvas“ [online] Available from <http://www.lka.lt/lt/moksline-veikla/leidiniai/karo-archyvas-test.html> [Accessed 08 01 2020] (Lithuanian).

Havryshko M. (2011) Hero not only of Ukraine: Yevhen Konovalets and Lithuania. *Historical truth = Istorychna pravda*. [online] Available from <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/06/29/44380/> [Accessed 16.09.2020] (ukr).

Jazavita S. (2017). Illusion and reality of statehood: the search for parallels between the Lithuanian activist front and the organisation of Ukrainian nationalists. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*. Vol. 1 (132). Pp. 72–82 (eng).

Jokubauskas V. (2011) Military doctrine and defense plans of Lithuania in the late 30-s of the XX century. *Studies of the Baltic region: Bulletin of the Social and Humanitarian Park of Immanuel Kant Baltic Federal University*. № 2 (8). Pp. 27–49 (rus).

Jokubauskas V. (2012) The concept of partisan warfare in Lithuania in the 1920s-1930s. *Baltic region*. № 2 (12). Pp. 43–57 (rus).

Jokubauskas V. (2018 a) Territorial Defence and Partisan Resistance (Lithuania's Experience). *Lithuanian Annual Strategic Review*. Vilnius. Vol. 16: 2017–2018. Pp. 331–371 (eng).

Jokubauskas V. (2018 b) Fighting Against an “Invisible Enemy” in the Armed Forces of Lithuania in the Interwar Period. *History: Sources and People = Vėsture: avoti un civilėki*. Vol. XXI. Pp. 172–177 (eng).

Jokubauskas V. (2019). *An indirect approach and the military safety of Lithuania in 1919–1940*. Klaipėda: Druka, 368 p. (Lithuanian)

Jokubauskas V. (2020) Territorial defense of Lithuania in the late 30-s of the XX century. *Military-scientific bulletin*. Lviv: Hetman Petro Sahaidachnyi National Academy of Land Forces. Vol.33. Pp. 140-159 (ukr).

Jokubauskas V., Tamkvaitis T. (2018) Two Military History Sources from Interwar Lithuania. In *The unending war? The Baltic states after 1918 = Nesibaigiantis karas? Baltijos šalys po 1918 metų, Acta Historica Universitatis Klaipedensis*. Vol. XXXVI. Ed. by V. Jokubauskas, V. Safronovas. Klaipėda. Pp. 177–242 (Lithuanian).

Kentiy A. V. (1998) *Ukrainian Military Organization (UVO) in 1920-1928. Short sketch*. Kyiv. 81 p. (ukr).

Kosel B. (2013) Lithuanian plan for liberate Vilnius from Polish hands. *Studia Podalskie*. Białystok. Vol. XXI. Pp. 331–342 (pol).

Kpt. Balčiūnas (1929) Commemoration of the 10th anniversary of L. D. Vytenis 9th regiment and presentation of the flag. *Karys*. Nr. 39. Pp. 654-656 (Lithuanian).

Kuceruk O. (2019) *Lithuania and Ukraine: Episodes of Common History*. Kyiv: Iron Dad. 118 p. (ukr).

Kyrychuk Yu.A. (2002) Terror and Terrorism in Western Ukraine. *Political terror and terrorism in Ukraine. XIX-XX centuries. Historical essays*. Kyiv. Pp. 548-595 (ukr).

Laurinavičius K. (2020) The searching for common political dialogue: visits of UVO representatives in Kaunas (1923–1928). *Yearbook of Kaunas history*. Vol. 18. Pp. 143–160 (Lithuanian).

Mentioned Ukrainian Songs (1934). *Karys*. Nr. 11. P. 214 (Lithuanian).

Morkevičius V. (2005) Terra incognita: Quantitative analysis of the content of public policy discourse. Public policy and administration. *Public policy and administration*. No. 11. Pp. 74–85 (Lithuanian).

Muravskiy V. (2006) Documents of the Ministry of Foreign Affairs of Czechoslovakia on the so-called "Senik archive". *Ukrainian liberation movement*. Coll.6. Pp.5-29 (ukr).

Nefas M. (2019) *Aristocrats of the spirit. Goals and reality of the Lithuanian riflemen's union, 1919-1940*. Vilnius: Versus. 495 p. (Lithuanian).

Old Hussar (1927) Lithuanian dream. *Kardas*. Nr. 13–14 (73–74). Pp. 178-183(Lithuanian).

Parfyrev D.S. (2016) Anti-Polish cooperation between Lithuania and the UVO-OUN in the interwar period. *Slavic almanac*. Iss. №1-2. Pp 99-108 (rus).

Patryliak I.K. (2004) *Military activity of the OUN (B) in 1940–1942*. Kyiv. 598 p. (ukr).

Petryk A. (2019) The Lithuanian Riflemen's Union and the Ukrainian radical liberation movement in the mirror of Ukrainian historiography. *Istorija*. T. 116. Nr. 4. p. 109-125 (eng).

Petryk A. *The epoch of great hopes: essays on the history of interwar Lithuania (1918-1940)*.

Odessa-Riga-Torun: "Helvetica" Publishing House, Publishing House "Baltija Publishing", Publishing House "Wydawnictwo Adam Marszałek". 382 p. (ukr).

Political, civic and literary activities of President Antanas Smetona (1934). *Journal of the Lithuanian-Ukrainian Society*. October, №15. Pp. 6-9 (ukr).

Proletarian cities (1930). *Karys*. Nr. 9. P. 170 (Lithuanian).

Protest action of Ukrainian emigration in Europe (1931). *Surma*. Part 1 (40), January. Pp.8-9 (ukr).

Scripture Review. Our press (12. VI – 24. VI) (1925). *Kardas*. Nr. 11. Pp. 15-16 (Lithuanian).

Sereičikas M. (2019) Geographical Localization and Intensity of the Lithuanian Wars of Independence with the Red Army. *History: Sources and People = Vėsture: avoti un civilėki*. Vol. XXII. Pp. 215–224 (eng).

Union for the Liberation of Vilnius chapter representatives congress (1930). *Trimitas*. Nr. 42. Pp. 863 – 864(Lithuanian) .

Urbšienė M. (1931 a) Polish delusions. *Kardas*. Nr. 8 (28). Pp. 124–125 (Lithuanian).

Urbšienė M. (1931 b) Ukrainian national movement in XIX century. *Kardas*. Nr. 10 (30). Pp. 147–154 (Lithuanian).

Urbšienė M. (1931 c) Ukrainian national movement in XIX century. *Kardas*. Nr. 11 (31). Pp. 163–170 (Lithuanian).

Uždavinys V. (1929) Soldiers and society. *Karys*. Nr. 40. Pp. 671 - 672 (Lithuanian).

Vasiliauskienė A. (2007) "Journal of the Lithuanian-Ukrainian Society": a contribution to Lithuanian culture. *Bulletin of Lviv University*. Lviv, Vol. 2. Pp. 95-105 (ukr).

Vygandas (Purickis J.) (1925) Who are our true friends and allies? *Lietuva*. Nr. 128 (1924). P. 1 (Lithuanian).

Vygandas (Purickis J.) (1931). Anniversary of Independence of Western Ukraine. *Trimitas*. Nr. 45. Pp. 881 – 882 (Lithuanian).

Vygandas (Purickis J.) (1933). The roads of the martyr nation. *Trimitas*. Nr. 44. Pp. 862 – 864 (Lithuanian).

Vygandas (Purickis J.) (1934 a). Lithuania and Soviet Russia. *Trimitas*. Nr. 32. Pp. 626 – 627 (Lithuanian).

Vygandas (Purickis J.) (1934 b). Will there be a war? *Trimitas*. Nr. 35. Pp. 688 – 689 (Lithuanian).

Vyr. pusk. B-tis R (1927). Let's see what does. *Karys*. Nr. 14 (410). Pp. 127 – 128 (Lithuanian).

Yuryk Yu. (2005) Confrontation between the OUN and the Polish state (1929-1935). *Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. Iss. 13. Pp. 356-407 (ukr).

V. Jokubauskas, A. Petryk
IN SEARCH OF ALLIES: UKRAINIAN TOPICS IN THE MILITARY PERIODICALS OF LITHUANIA 1920-1940

The article addresses issues of the coverage of Ukrainian theme on the pages of special-interest military periodicals published in the Republic of Lithuania during the interwar period. The work relies on the use of a symbiosis of principles: the application of mathematical methods for the quantification of the contents of the reviewed subject matter and the use of a conventional qualitative method which involves a calculation of relevant keywords and a determination of the dynamics of their incidence and prevalence, as well as an establishment of the correlation between the changes in the usage of keywords and political, social and economic processes.

The major publications that were subject to review by the authors include the following magazines: *Trimitas*, *Karys*, *Kardas*. A chronological framework of the research covers the period between 1920 and 1940. The article outlines the course of the development of communications between Ukrainian liberation movement and the interwar Lithuanian state, with special consideration given to the causes of the surge and decline of the interest in the topics related to Ukraine and Ukrainian liberation movement in Lithuanian military press within the framework of target timeline.

This research is the first attempt in Ukrainian and Lithuanian historiographies to produce analysis of Lithuanian military periodical press of the interwar period for the purpose of its coverage of Ukrainian themes. This article represents a contribution to the tentative series of publications by the scholars of the Institute of Baltic Region History and Archaeology dedicated to the research of the history of Lithuanian-Ukrainian relations in modern times.

Keywords: interwar period, military press, Lithuanian Riflemen's Union, UVO (Ukrainian Military Organization), OUN (Organization of Ukrainian Nationalists), propaganda, Ukraine, Lithuania, Poland, Vilnius, Lviv.

**БІЛОРУСЬКА СТРАТЕГІЧНА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ
(23 ЧЕРВНЯ - 29 СЕРПНЯ 1944 РОКУ):
ОРГАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ ВІЙСЬК ЧОТИРЬОХ ФРОНТІВ**

Аналізується Білоруська стратегічна наступальна операція: обстановка, що склалася на території Білорусії після бойових дій взимку і весною 1944 р.; загальні плани сторін на літньо-осінню кампанію; замисли командувачів фронтів на проведення фронтових операцій і завдання військам; питання взаємодії військ фронтів, загальновійськових армій, рухомих груп, артилерійських і авіаційних з'єднань в ході підготовки та проведення операції і зроблено висновки.

Ключові слова: Білоруська стратегічна наступальна операція, Ставка ВГК, фронт, армія, корпус, противник.

Постановка проблеми. В результаті успішно проведених наступальних операцій Червона Армія (ЧА) розгромила сильні стратегічні угруповання військ вермахту, створила сприятливі умови для ліквідації центрального угруповання, що діяло на території Білорусії. Білоруський виступ утворився в результаті розгрому північного угруповання вермахту під Ленінградом і Новгородом та південний – на Правобережній Країні взимку і весною 1944 р. (*Воробьев, Кравцов, 1953: 299*). Північний кінець виступу спирався на Полоцьк і Вітебськ, а південний – на басейн річки Прип'ять. Необхідно було ліквідувати виступ, щоб виключити можливість флангового удару вермахту.

Враховуючи обстановку, що склалася на німецько-радянському фронті до кінця травня 1944 року, Ставка Верховного Головнокомандування (ВГК) на літньо-осінню кампанію планувала підготувати і провести низку стратегічних наступальних операцій на всьому німецько-радянському фронті.

Щоб скрити від німецького командування, що саме в Білорусії ЧА завдає головний удар, планувалося військами 1-го Українського фронту (УФ) (*Кривизюк, 2010: 49-63*) завдати потужний удар на

Кривизюк Леонід Петрович, кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри військової підготовки Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

© Кривизюк Л.П., 2021

львівському напрямку, а після решту фронтами – на інших стратегічних напрямках (Жилин, 1986: 241).

Підготовку до наступних операцій здійснювало і ВГК вермахту. Але під час оцінки можливих дій ЧА припустилося помилки, передбачаючи, що основні події розгорнуться не на центральному, а на південно-західному напрямку. Допущеним промахом логічно скористалися Ставка ВГК і Генеральний штаб (ГШ) ЧА (Дайнес, 2009: 477–478).

До угруповання військ ЧА на 1 червня входило вісімнадцять загальновійськових, 1-ша армія Війська Польського і п'ять повітряних армій (стрілецьких дивізій (сд) – 146, стрілецьких бригад (сбр) – 2 і укріплених районів (УР) – 7, тк – 3, мк – 1, кк – 2 тощо) (Жилин, 1988: 160-165).

Проведення операції поділялося на два етапи з проведення фронтових наступальних операцій. Перший етап (23 червня–4 липня): Вітебсько-Оршанська, Могильовська, Бобруйська, Полоцька і Мінська. Другий етап (5 липня – 29 серпня): Вільнюська, Шяуляйська, Білостоцька, Люблін-Берестейська, Каунаська.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Білоруська стратегічна наступальна операція збагатила теорію та практику воєнного мистецтва новими прийомами і способами збройної боротьби, про що свідчить історіографія Другої світової війни, яка налічує численні джерела і наукові праці, мемуарну та популярну літературу. Однією з найчисельніших історіографій з розкриття операції «Багратіон» є радянська (Лотоцький, 1970; Платонов, 1958; Поспелов, 1962; Ротмістров, 1963; Семиряга, 1978; Строков, 1966; Жилин, 1988; Тельпуховский, 1959), яка розкриває загальний характер підготовки і проведення операції. Операція «Багратіон» у радянській історіографії розглядається як найвидатніша стратегічна операція за весь 1944 р. Належне місце відведене і танковим військам (Советские ТВ 1941-1945, 1973), де досліджується роль і місце радянських танкових військ у найбільших битвах Другої світової війни, аналізуються способи ведення бойових дій танкових військ, особливо заслуговують уваги праці безпосередніх учасників тих подій, і насамперед, командувачів танкових армій А.П. Ротмістрова (5 гв. ТА) (Ротмістров, 1972) і А.І. Радзівєвського (2 ТА) (Радзівєвский, 1977), які основну увагу приділяють ролі радянських танків, узагальнюють досвід бойового застосування танкових армій у

наступальних операціях під час Другої світової війни і мистецтву управління танковими військами.

Поважне місце в комплексі джерел дослідження розвитку воєнного мистецтва в Білоруській операції належить мемуарас від обох воюючих сторін, особливо твори визначних воєначальників, за безпосереднього керівництва яких готувалась і проходила операція «Багратіон». Передусім це спогади представників Ставки ВГК, яким було доручено координувати діяльність трьох білоруських і 1-го Прибалтійського фронтів, маршалів Радянського Союзу А. М. Василевського і Г. К. Жукова (*Василевский, 1978; Жуков, 1983*), командувачів 1 БФ К. Рокоссовського (*Рокоссовский, 1988*) і 1 ПФ І. Баграмяна (*Баграмян, 1977*), а також начальника Оперативного управління Генштабу С. Штеменко (*Штеменко, 1975*), який брав безпосередню участь у розробці плану операції. З німецької сторони – Вернера Хапта, колишнього офіцера вермахту (*Хаупт, 2006*), який на основі документів і спогадів очевидців коротко і змістовно описує хід бойових дій групи армій «Центр» і командувача 4 А вермахту Курта фон Тіппельскірха (*Тіппельскірх, 1999*), який оцінює діяльність державних і військових керівників противборчих сторін.

Сучасна історіографія в дослідженні питань радянського воєнного мистецтва та власне операції «Багратіон» характерна критичним аналізом, якому піддається радянська воєнна стратегія та оперативне мистецтво і ґрунтується на документальній базі (*Дайнес, 2009; Дайнес, 2010; Бешанов, 2005; Кривошеев, 1993; Операція «Багратион», 2004; Исаев, 2014*).

Особливу цінність для дослідження воєнного мистецтва щодо взаємодії військ у Білоруській стратегічній наступальній операції мають архівні матеріали (*Русский архив, 1999; ЦАМО РФ*).

Мета статті. Дослідити організацію управління Ставки ВГК, Генерального штабу у взаємодії зі штабами фронтів в Білоруській стратегічній наступальній операції та їх внесок у розвиток оперативного мистецтва з теорії і практики оточення та знищення крупних угруповань противника, як у складі групи фронтів, так і одного фронту.

Виклад основного матеріалу. Звільнення більшої частини Білорусії планувалося ще під час зимово-весняного наступу ЧА, коли радянські війська повинні були вийти на лінію Лепель,

Мінськ, Брест. Але залучення величезних сил для здійснення наступальних операцій на Україні і на центральному напрямку не дозволило ВГК ЧА здійснити плани (*Бешанов, 2005: 404*).

До літа 1944 р. німецьким командуванням на території Білорусії було створено сильну багатосмугову і глибокоешелоновану оборону. Тактична зона оборони складалася з двох смуг на глибину 8-12 км. За тактичною зоною оборони розташовувалися чотири основні і декілька проміжних смуг, що проходили зазвичай берегами річок Дніпро, Друть, Березина. А міста Вітебськ, Орша, Могильов, Жлобін, Борисов, Бобруйськ були сильно укріплені. Глибина оборони угруповання німецьких військ у Білорусії досягала 250 - 270 км (*Строков, 1966: 445*).

До проведення операції командування ЧА долучало війська 1-го Прибалтійського фронту (1 ПФ) (командувач – генерал армії І.Х. Баграмян), 3-го Білоруського фронту (БФ) (командувач – генерал-полковник, з 26.06.1944 генерал армії І.Д. Черняхівський), 2 БФ (командувач – генерал-полковник, з 28.07.1944 – генерал армії І.Ф. Захаров) і 1 БФ (командувач – генерал армії, з 28.07.1944 – Маршал Радянського Союзу К.К. Рокоссовський), Дніпровської військової флотилії (командувач – капітан першого рангу В.В. Григор'єв) (*Лотоцький, 1970: 267*).

Перед військами ЧА на 1 100-км фронті оборонялося крупне угруповання противника групи армій «Центр» (командувач – генерал-фельдмаршал Е. фон Буш, з 28 червня – генерал-фельдмаршал В. Модель). До складу угруповання входили: 3 танкова армія (ТА), 4 армія (А), 9 А, 2 А, а також частина сил 16 А і 4 ТА із груп армій «Північ» і «Північна Україна», всього 63 дивізії і 3 бригади. Загальна чисельність гітлерівських військ у Білорусії сягала понад 1200 чол. (з урахуванням тилів), понад 9,5 тис гармат і мінометів, 900 танків і штурмових гармат, 1 350 літаків (*Строков, 1966: 445*).

Лінію оборони в Білорусії німецьке ВГК назвало «Фатерланд» («Вітчизна»), підкресливши тим самим, що, борючись тут, німецька армія нібито захищає свою батьківщину (*Поспелов, 1962: 156*).

До початку підготовки наступу у смузі від оз. Нещердо до Верба війська ЧА охоплювали головні сили противника. В тилу угруповання військ вермахту вели активні дії великі сили радянських партизан.

Війська 1 ПФ (4-та ударна (УА), 6-та гвардійська (гв. А) армії, 43 А і 3 ПА) займали оборону на фронті протяжністю близько 160 км по лінії оз. Нещердо, Сиротино, на північ від Вітебська до Зах. Двіни, охоплюючи лівим крилом фронту угруповання противника, що діяло в районі Вітебська.

Війська 3 БФ (39 А, 5 А, 11 гв. А, 31 А і 1 ПА) обороняли рубіж на 130-км фронті і прикривали смоленський напрямок, а правим крилом охоплювали з південного сходу угруповання противника, що оборонялося в районі Вітебська. 11 гв. А, що прибула з резерву Ставки ВГК, знаходилася в резерві фронту.

Війська 2 БФ (33 А, 49 А, 50 А і 4 ПА) займали оборону на фронті протяжністю 160 км, прикриваючи рославльський напрямок.

Війська 1 БФ обороняли рубіж по р. Друть від Хомичі до Рогачова, далі по р. Дніпро до Жлобина, гирло р. Птич, по правому березі р. Прип'ять до Ратно, на схід від Ковеля, Верба. Протяжність лінії фронту досягала 700 км.

Праве крило 1 БФ (3 А, 48 А, 65 А, 28 А, 1-й механізований (мк), 4-й гв. кавалерійський (кк) і 9-й танковий (тк) корпуси, Дніпровська військова флотилія), діючи на північ від р. Прип'ять, займало вигідне оперативне становище стосовно противника, який оборонявся в районі Бобруйська, охоплюючи його військами 65 А і 28 А з південного сходу. На південь від р. Прип'ять від Багримовичи до Ратно, на 360-км фронті діяли війська 61 А.

На південь від Ратно до розмежувальної лінії з 1 УФ займали рубіж оборони 70 А, 47 А і 69 А лівого крила 1 БФ, за ними розташовувалися основні резерви фронту (1-ша Польська армія, 8 гв. тк, 11 тк, 7 гв. кк тощо) (Платонов, 1958: 283–284).

Планування і підготовка Білоруської операції почалося наприкінці березня–квітні 1944 р. 22–23 травня. В Ставці ВГК за участю командувачів фронтами відбулося всебічне обговорення її плану, а 30 травня він був затверджений. Мета операції полягала в розгромі групи армій «Центр», звільнення Білорусії, відновленні західного державного кордону і перенесення бойових дій на територію Польщі.

Відповідно до цього плану 31 травня фронтам (2 БФ, 1 БФ, 1 ПФ, 3 БФ) було поставлено завдання (Директиви Ставки ВГК №№ 220 112, 220 113, 220 114, 220 115) на перший етап операції (Русский архив, 1999: 93–95). «Тривала і ретельна підготовка операції, проведена Ставкою і Генеральним штабом в тісній

співдружності з командуванням фронтом і їх штабами, повністю себе виправдала» (*Штеменко, 1975: 330*).

Конкретні завдання фронтам були визначені до рубежу Лепель, р. Березина, Слуцьк (на глибину до 160 км). Після їх виконання передбачалося подальші завдання уточнити з врахуванням обстановки, що складеться (*Лотоцький, 1970: 266*).

Для координації дій фронтів Ставка ВГК виділила своїх представників: 1 ПФ і 3 БФ – Маршала Радянського Союзу А. М. Василевського, 2 БФ і 1 БФ – Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова (*Поспелов, 1962: 161*).

Всі підготовчі заходи проводилися в суворій таємниці. Щоб приховати терміни початку операції, Ставка ВГК наказала військам 3 ПФ, 2 ПФ і 1 УФ на північ і південь Білорусії 22–23 червня провести розвідку боєм, а командувачу авіації дальньої дії – зосередити більшість своїх з'єднань на захід і південний захід від Києва. Напередодні операції проводилися заходи з дезінформації противника. Зокрема, на правому крилі 3 УФ фронту імітувалося зосередження 8–10 стрілецьких дивізій, посиленних танками і артилерією тощо (*Русский архив, 1999: 14*). В 1 БФ демонструвалося відведення військ і техніки з плацдармів. Армійські і фронтові газети розміщували статті про необхідність посилення оборони. Із залізничних станцій, що розташовувалися поблизу плацдармів, у східному напрямку відправлялися макети танків і артилерії. На лівому фланзі 1 УФ здійснювалося хибне зосередження двох танкових армій (*Лотоцький, 1970: 306*). До планування операції було допущено обжене коло осіб. Арміям і дивізіям віддавалися часткові директиви і накази, в яких детально доводилися завдання військ і надавалася коротка інформація щодо завдань сусідів. Бойові документи розсилалися за декілька днів до початку наступу.

Питання взаємодії загальновійськових армій, рухомих груп і авіаційних з'єднань відпрацьовувалися на всю глибину операції методом проведення оперативних ігор на картах.

Взаємодія між родами військ при прориві тактичної зони оборони противника відпрацьовувалися на ящиках з піском або на крупномасштабних планах. Заняття зазвичай проводили командувачі армій (*Платонов, 1958: 320*).

У здійсненні замислу операції вирішального значення набуває швидкість і стрімкий наступ. Тому танкові армії, окремі танкові і

механізовані корпуси використовувалися для розвитку успіху і стрімкого наступу вглибину оборони противника з метою розсічення та оточення військ противника. Ешелон розвитку успіху 1 ПФ було визначено 1 тк (командир – генерал-лейтенант т/в В.В. Бутков), а в 11 гв. А 3 БФ – 2 зв. тк (командир – генерал-майор т/в О.С. Бурдейний). Розвиток успіху 3 А і 65 А 1 БФ покладався на 9 тк (командир – генерал-майор т/в Б.С. Бахаров, з 17.07.1944 – генерал-майор т/в М.І. Воєйков) і 1 зв. тк (командир – генерал-лейтенант т/в М.Ф. Панов) відповідно. 3 зв. тк (командир – генерал-лейтенант т/в В.Т. Обухов) 3 БФ і 1 тк (командир – генерал-лейтенант т/в С.М. Кривошеїн) 1 БФ входили до складу кінно-механізованих груп (КМГ). 5 гв. ТА (командувач – маршал бронетанкових військ П.А. Ротмістров, з 8.08. по 18.08.1944 р. – генерал-лейтенант т/в М.Д. Соломатін, з 18.08.1944 р. – генерал-лейтенант т/в В.Т. Вольський) була визначена для розвитку успіху 3 БФ (*Дайнес, 2009: 479–480*).

Вітебсько-Оршанська операція військ 1 ПФ і 3 БФ, розпочалася вранці 22 червня проведенням розвідки боєм силами передових загонів. На ділянках 6 гв. А і 5 А з долученням частини сил дивізій першого ешелону вони просунулися на 6-7 км, а місцями подолали головну смугу оборони противника. На оршанському напрямку розвідка встановила, що оборона міцно утримується ворогом, тому внесено деякі уточнення до вогневого ураження противника і вранці 23 червня після артилерійської і авіаційної підготовки в наступ перейшли головні сили фронтів.

Командир 5 зв. ск, використавши танкові десанти, захопив три справні мости на р. Лучеса і до 12 год. основні сили корпусу подолали річку, а до кінця дня просунулися на глибину до 13-14 км. Е. фон Буш увечері того ж дня визнавав, що потужний наступ на північний захід від Вітебська означав повну несподіванку, так як до цього часу ми не припускали, що противник міг зосередити перед нами такі великі сили (*Хаунт, 2006: 310*).

Використовуючи успіх ударне угруповання 1 ПФ на другий день операції просунулося на 36 - 38 км, вийшовши до Зах. Двіни і з ходу захопили ряд плацдармів. 25 червня угруповання противника у складі п'яти дивізій було оточено і розчленовано на дві частини: одна блокована у Вітебську, а друга – на захід від міста (*Лотоцкий, 1970: 272-273*).

У смузі 5 А ввійшла в прорив КМГ (командир – генерал-лейтенант М.С.Осликовський), наступного дня ввірвалася в Сенно і перерізала залізницю Орша-Лепель. Згідно з рішенням Маршала А. М. Василевського вранці 25 червня для розвитку наступу на богушевському напрямку була введена в бій 5 гв. ТА. Наприкінці другого дня, долаючи супротив противника, танкісти просунулися на 50 км, оволоділи Толочин і перерізали комунікації противника на захід від Орши. 27 червня війська 11 гв. А у взаємодії з 2 *гв. тк* і 31 А звільнили Оршу.

На інших ділянках фронту рухомі групи і стрілецькі частини успішно розвивали наступ по всьому фронту і до кінця 28 червня досягли р. Березіна. *1 ск* у взаємодії з *1 тк* в запеклому бою захопили Лепель. Під час шестиденних боїв війська 1 ПФ і 3 БФ прорвали оборону противника на понад 200-км фронті, розгромили його угруповання в районі Вітебськ-Орша (основні сили 3 ТА) і просунулися на 80 - 150 км на захід, створили умови для розвитку наступу військ 1 ПФ на Полоцьк, Свенцяни, а війська 3 БФ – на Молодечно і Мінськ з метою оточення і подальшого знищення 4 А вермахту (*Платонов, 1958: 334*).

У ході проведення операції заслуговують уваги питання взаємодії між з'єднаннями 43 А 39 А з оточення гітлерівських військ в районі Вітебська, яке є прикладом оточення ворога у найближчій оперативній глибині оборони двостороннім охопленням і знищенням протягом п'яти діб. Особливістю оточення вітебського угруповання є те, що це було здійснено силами загальновійськових армій, без участі бронетанкових військ.

Наступ військ 2 БФ розпочався 23 червня одночасно з військами 1 ПФ і 3 БФ. У перший день *Могильовської операції* війська 49 А, що завдали головний удар, прорвали оборону противника на 12-км ділянці на захід від Халюпи, Каменка і просунулися на 5-8 км. Використовуючи успіх 49 А ударне угруповання фронту протягом двох діб форсувало р. Бася і до кінця 25 червня вийшло на р. Реста, просунувшись на 25 км, а 50 А у взаємодії з 49 А оволоділа Чауси і досягла р. Реста, створивши загрозу флангам і тилу противника, що знаходилися на південь від Орши. В ніч на 26 червня німецьке командування розпочало відведення своїх військ. Війська 33 А, переслідуючи противника, що відступав просунулися в глибину на 30 км і вийшли на р. Буся.

До кінця 28 червня війська фронту, форсувавши Дніпро, оволоділи Могильовом і вийшли на лінію Слободка, Головчин, В'юн і створили умови для розвитку наступу на мінському напрямку (*Платонов, 1958: 335–336*).

Успішно розвивався наступ і військ правого крила 1 БФ (3 А, 48 А, 65 А, 28 А, 16 ПА, КМГ (1 мк і 4 зв. кк), 9 зв. тк і 1 зв. тк. Всього близько 1 300 танків). На бобруйському напрямку оборонялися 9 А і дві дивізії 4 А групи армій «Центр» (Всього 130 тис. чол., понад 350 танків і штурмових гармат, близько 2 500 гармат і мінометів).

Перед початком *Бобруйської операції*, напередодні загального наступу, передовими батальйонами була проведена розвідка боєм. До кінця 23 червня передові батальйони розкрили систему оборони німців. Операцію здійснювали війська правого крила 1 БФ.

Замислом операції передбачалося завдати по противнику два удари за напрямками, що сходяться: один – з району на північ від Рогачова, другий – з району південно-західніше Парачі у напрямку на Бобруйськ з метою оточення головних сил 9 А, у подальшому передбачалося наступати на Пуховичі, Слуцьк (До складу північного (рогачовського) угруповання входили 3 А, 48 А і 9 тк (рухома група 3 А), південного (паричського) – 65 А, 28 А, КМГ і 1 зв. тк (рухома група 65 А) (*Дайнес, 2009: 484*).

У ніч перед наступом була проведена попередня авіаційна підготовка за участю до 500 бомбардувальників авіації дальньої дії і 16 ПА. В ході 125-хвилинної артилерійської підготовки піхота, танки і САУ наблизилися до переднього краю і після потужного останнього вогневого нальоту перейшли в атаку (*Ротмистров, 1963: 378-379*). З'єднання 65 А і 28 А у взаємодії з 1 зв. тк у перший же день операції прорвали першу, а на окремих ділянках і другу смугу оборони противника. Введення в бій танкового корпусу було здійснено в той момент, коли піхота наблизилася до третьої смуги оборони противника, а танків БПП не вистачало. Своєчасне нарощування зусиль дозволило виконати поставлене завдання високими темпами (*Лотоцький, 1970: 275*). 1 зв. тк увійшовши в прорив, у перший же день углибив його вбік Бобруйська на 20 км. Це дало можливість зранку наступного дня ввести в бій КМГ (4 зв. кк і 1 мк. Під час операції був посилений 9 тк) (командир – генерал-лейтенант І.А. Плієв). 1 зв. тк і КМГ 25 червня збиваючи частини противника, що відступав, швидко просувалися вперед (*Жуков, 1983: 138*).

В ніч на 26 червня армії північного угруповання прорвали другу смугу оборони противника, і був введений у бій 9 тк (ЦАМО РФ, ф. 38. оп. 11360. спр. 498, арк 73). 9 тк прорвався в тили ворожого угруповання, вийшов на східний берег Березіни (захопивши єдиний міст через річку) в районі Титовки, а до ранку 27 липня перехопив всі шосе і переправи північно-східніше Бобруйська (Рокоссовский, 1988: 259). Його частини за 10 год. просунулися на 30 км і вийшли до Бобруйська.

КМГ фронту з ходу прорвала другу смугу оборони і розвивала наступ у глибину, прикриваючи головні сили фронту, що діяли в районі Бобруйська, від ударів противника із заходу. 27 червня 1 мк оволодів Глушою, перерізавши залізницю Бобруйськ-Слуцьк і розвивав наступ на Слуцьк. 1 зв. тк 27 червня передовими бригадами вийшов на Березіна в районі Шатково, завершивши оточення 40-тисячного бобруйського угруповання німців (в оточення попало шість дивізій 35-го армійського корпусу (ак) і 41 тк) (Дайнес, 2009: 485).

Ліквідацію оточеного угруповання противника було покладено на 48 А і частину сил 65 А, а рухомі війська спільно з головними силами фронту отримали завдання продовжувати наступ у напрямку Осиповичі, Пуховичі на Слуцьк.

Спроби вирватися з оточення в районі Бобруйська німецьких військ були безуспішними. До ранку 29 червня м. Бобруйськ було повністю очищене від ворожих військ.

У своїх спогадах відмічає зростаючу досконалість військ ЧА щодо ведення наступу командувач 4 А вермахту Курт фон Тіппельскірх. Після завершення піхотою прориву в нього негайно вводилися великі танкові сили. Уже в перші дні наступу на багатьох ділянках виникала критична обстановка, а резервів було мало. Противник блискавично домагався великих успіхів, а виправити становище було вже неможливо (Тіппельскірх, 1999: 597-598).

Таким чином, війська 1 БФ, прорвавши оборону противника на 200-км фронті, оточили і знищили його бобруйське угруповання і просунулися на глибину до 110 км. Характерними особливостями операції є масоване застосування авіації фронту щодо знищення оточеного угруповання противника і підтримка піхоти й танків новим методом – подвійним вогневим валом.

В обстановці, що склалася, Ставка ВГК поставила завдання 1, 2 і 3 БФ (Директиви Ставки ВГК № 220123 і № 2220124 від 28.07.1944 р.) на оточення і знищення мінського угруповання противника (*Русский архив, 1999: 100*).

Особливістю *Мінської наступальної операції* є те, що вона була організована під час завершення попередніх операцій і розпочиналася без паузи, а відразу після розгрому великих угруповань ворога на флангах і в центрі білоруського виступу. Операція характерна і тим, що переросла з окремих фронтових операцій в єдину операцію групи фронтів, яка була проведена з метою оточення і розгрому крупного угруповання військ вермахту під час її переслідування (*Ротмистров, 1963: 383*).

Війська 1 ПФ отримали завдання розвивати наступ на полоцькому і свенцяньському напрямках, оволодіти Полоцьком і Глибоке та надійно забезпечити з півночі наступ військ ЧА на мінському напрямку.

Командувач 3 БФ, отримавши завдання від Ставки ВГК, наказав рухомим військам і авіації фронту в оперативній взаємодії з 1 БФ стрімко розвивати наступ на Мінськ і відрізати шляхи відступу противника на захід. КМГ потрібно було зайняти Молодечно. Командувач 5 гв. ТА отримав завдання, форсувати Березину, оволодіти районом Борисова, в подальшому розвивати наступ у смузі автостради і до кінця дня 2 липня опанувати Мінськом. На війська 5 А і 39 А покладалося завдання з прикриття правого крила 3 БФ. Особлива увага зверталася на досягнення високих темпів наступу, щоб не дати можливості 4 А противника вийти на схід від Мінська з підготовлюваного оточення (*Дайнес, 2010: 599-600*).

29 червня війська 3 БФ перейшли в наступ. На правому крилі фронту КМГ (*3 гв. кк і 2 гв. тк*) (командир – генерал-лейтенант М. С. Осліковський), форсувавши Березину, продовжували наступати на Плещеніці. На наступний день головні сили фронту вийшли до Березини. З'єднання 5 ТА (до початку операції в армії нараховувалося танків і САУ 434 од.: Т-34 – 204, ІС-122 – 22, М4-А2 – 63, МК-9 – 38, ІСУ-152 – 23, СУ-85 – 42, СУ-76 – 42) (*ЦАМО РФ, ф. 332. оп. 4948. спр. 189, арк. 6*) і передові загони 11 гв. А і 31 А підійшли до Борисова. Успішно форсувавши Березину і, не втручаючись у затяжні бої, обходячи вузли опору на проміжних рубежах, просувалися вперед. Головні сили 1 БФ розвивали наступ на Барановичі.

Генерал армії К.К. Рокоссовський у своїх спогадах високо оцінює військове мистецтво рухомих з'єднань з оточення мінського угруповання ворога. 2 липня сильним ударом в центрі *1 зв. тк* прорвав оборону *12 тд* німців і спільно з піхотою *82 сд* опанував районом Пуховичі, а КМГ (командир – генерал-лейтенант І.А Плієв) рвалася на Луцьк і на світанку 2 липня перерізала комунікації мінському угрупованню на Барановичі, Дунінець. *9 тк* посланий в обхід Мінська з півдня, опанував вузлом доріг у Любеча. А в цей же день танкові частини *3 БФ*, оволоділи Смоленичами, просунулися до Мінська з північного сходу. Так було завершено оточення *4 А* противника, що знаходилася на схід від білоруської столиці (Рокоссовский, 1988: 263).

2 липня *0 3-й год. 4 зв. тбр* (командир – підполковник О. А. Лосик), *2 зв. тк* випередивши головні сили противника, що відступав, більше ніж на 100 км, увірвалася на вулиці Мінська, а з'єднання *5 гв. ТА* (станом на 1.07.1944 р. в *5 гв. ТА* налічувалося *307* танків в строю і *24* в ремонті) (*ЦАМО РФ, ф. 241, оп. 2628, спр. 48, арк. 350*) вийшли на північну околицю міста. За день бою *3 зв. тк* і *29 тк* втратили *14* танків, знищили *26* танків противника (*ЦАМО РФ, ф. 332. оп. 4948. спр. 189, арк. 25-26*). Стрілецькі частини *11 А* і *31 А*, що підійшли незабаром, розпочали зачищати квартал за кварталом від ворога. *1 зв. тк* у ніч на 3 липня, обійшовши Мінськ з півдня, вийшов на південно-східну частину міста і з'єднався з частинами *1 БФ*. Кільце навколо сил *4 А* і окремих частин *9 А* противника замкнулося, в оточення попало *105 тис. чол.* Мінськ на кінець дня був повністю очищений від гітлерівців (Дайнес, 2010: 601).

Завдання щодо розгрому оточеного угруповання противника і розвитку наступу були визначені Директивами Ставки ВГК №№ 220126, 220127, 220128, 220129, 220130, 220131 від 4.07.1944 р. (*Русский архив, 1999: 102-104*). Виконуючи отримане завдання, війська *2 БФ* (*33 А*, частиною сил *50 А* і *49 А*) у взаємодії з авіацією і партизанами з 4 по 11 липня розчленували і повністю ліквідували оточене угруповання противника (*Лотоцкий, 1970: 279*).

В ході Мінської операції оточення крупного угруповання військ вермахту завершувалося під час переслідування і в оперативній глибині. Оточення військ противника здійснювалося у взаємодії трьох фронтів. А про дії військ П. А. Ротмістрова у

своїх мемуарах А. М. Василевський відзивається прохолодно: «5 гв. ТА, завжди блискуче проявляла себе, в даному випадку діяла гірше, ніж раніше» (*Василевський, 1978: 420*).

Під час ліквідації противника в оточенні, головні сили фронтів продовжували наступ. На відміну від попередніх операцій, у наступі вперше були застосовані дивізійні, корпусні і армійські передові загони (до їх складу входили: до батальйону піхоти на автомобілях, артилерійський дивізіон (*адн*), 6 – 10 танків і САУ, 1-2 протитанкові батареї та необхідна кількість саперів і розвідників), які забезпечували головним силам дивізій (корпусів) наступати в колонах, що підвищувало темпи їх просування, а розгорталися лише тоді, коли противник чинив сильний супротив (*Ротмистров, 1963: 387-388*).

Чітка організація та взаємодія трьох фронтів дозволили організувати прорив оборони та переслідування військ противника. У Мінській операції війська ЧА на зовнішньому фронті не переходили до оборони на певному, досягнутому рубежі, а без оперативної паузи продовжували розвивати наступ вглибину.

Війська 1 ПФ після завершення спільно з 3 БФ, Вітебсько-Оршанської операції приступили до проведення *Полоцької операції*. Військам генерала армії І. Х. Баграмяна протистояли війська 16 А групи армій «Північ» (командувач – генерал-полковник Г. Ліндеман) і частина сил 3 ТА групи армій «Центр» (командувач – генерал-фельмаршал В. Модель). Як згадує командувач фронтом, з 29 червня по 4 липня найбільш запеклі бої розгорілися за Полоцьк, німецьке командування робило відчайдушні спроби утримати місто. На підступах до Полоцька була підготовлена оборонна смуга під грізним найменуванням «Тигр», а саме місто також було ретельно підготовлене до кругової оборони (*Баграмян, 1977: 333*).

Замисел операції передбачав ударом у напрямках, що сходяться, оточити і розгромити полоцьке угруповання противника. Головні удари завдавали: 6 гв. А у взаємодії з 1 тк з правого флангу фронту в напрямку на Полоцьк, 4 УА з лівого флангу в напрямку на Котляни-Полоцьк (*Операція «Баграмян», 2004: 139*).

Використовуючи успіх 4 УА і 6 гв. А 1 тк, вийшли в оперативний простір і, завдавши стрімкого удару, 29 червня оволоділи Ушачи. А наступного дня 150 тбр 1 тк несподівано для противника увірвалася на вулиці Дисни. Скориставшись поспішним

відступом противника, слідом за ним захопленим порою частина підрозділів переправилася на правий берег і захопила невеликий плацдарм. 1 червня війська 6 гв. А і 4 УА перейшли в наступ і до ранку 4 липня звільнили Полоцьк (*Дайнес, 2009, р. 488-489*).

Успішне просування військ 1 ПФ на полоцькому і свенцяньському напрямках надійно забезпечило з півночі наступ головного стратегічного угруповання військ ЧА в Білорусії. На цьому завершився перший етап Білоруської операції.

Другий етап операції для 1 ПФ, 3 Бф і 2 БФ розпочався 5 липня військ 1 ПФ (6 гв. А, 43 А, 39 А, 2 гв. А, 51 А) з проведення *Шяуляйської наступальної операції*. Отримавши завдання та розвиваючи наступ, завдати головний удар у напрямку Свенцяни, Каунас. Найближче завдання – не пізніше 10-12 липня вийти на рубіж Двінськ, Нові Свенцяни, Підбродзе. В подальшому, надійно забезпечуючи себе з півночі, наступати на Каунас і частиною сил на Панявежис, Шяуляй (*Русский архив, 1999: 103*).

Під натиском військ 1 ПФ в обороні противника на шуляйському напрямку утворився значний пролом. Командувач фронтом 20 липня ввів у бій 51 А і 2 гв. А, які отримали завдання завдати головний удар на Шяуляй. А 26 липня для подолання зростаючого опору противника генерал армії І.Х. Баграмян ввів у бій західніше Панявежиса *3 гв. мк*. За день корпус просунувся більше ніж на 90 км, а його частини вийшли на околиці Шяуляя. 27 липня війська 51 А з *3 гв. мк*, обійшовши місто з північного заходу і південного заходу, оволоділи Шяуляем. Цього ж дня командувач 1 ПФ отримав завдання повернути головні сили фронту на Ригу, а лівим крилом наступати на Мемель (*Русский архив, 1999: 117*).

3 гв. мк у швидкому темпі 28 липня подолавши 80 км вийшов до Єлгави, де зав'язалися запеклі бої. Для обходу міста командир корпусу виділив *8 гв. мбр*, яка, використовуючи проміжки в обороні противника, 31 липня захопила Тукумс, а передовим загonom підійшла до Ризького заливу, а 51 А і головні сили *3 гв. мк* захопили Єлгаву. Війська правого флангу 1 ПФ вийшли на рубіж півд. Лівани, р. Мемеле, а лівого – на рубіж Куршенай, Кедайняй і перейшли до оборони (*Дайнес, 2009, р. 496*).

Під час операції війська 1 ПФ просунулися на 100 – 400 км. Відрізавши групі армій «Північ» шляхи відступу у Східну Прусію, змусили гітлерівське командування перекинути значні сили для відновлення своїх комунікацій.

Війська 3 БФ приступили до проведення *Вільнюської наступальної операції*. Генерал армії І.Д. Черняхівський отримав завдання: 3 БФ (5 А, 11 гв. А, 31 А, 33 А, 5 гв. ТА, 3 гв. мк, 2 гв. тк, 3 гв. кк) розвивати наступ, завдаючи головний удар у загальному напрямку на Молодечно, Вільно.

Найближче завдання військ фронту – не пізніше 10-12 липня опанувати Вільно (нині – Вільнюс) і Лідую. Надалі вийти на р. Німан і захопити плацдарми на його західному березі (*Русский архив, 1999: 101*).

Характерними є дії військ фронту щодо звільнення Вільнюса і захоплення плацдармів на р. Німан.

Щоб упередити противника, командувач фронтом скерував 5 гв. ТА на Вільнюс. Одночасно 3 гв. мк зламавши супротив двох німецьких дивізій, зайняв залізничну станцію Сморгонь. 5 липня частина сил 11 гв. А спільно із з'єднаннями КМГ (командир – генерал-лейтенант М.С. Осиковський) і 25 тбр (командир – підполковник І.П. Міщенко) 29 тк 5 гв. ТА зайняли крупний залізничний вузол і важливий опорний пункт оборони противника на вільнюському напрямку – м. Молодечно.

В ніч на 7 липня з'єднання 3 гв. мк форсували р. Вілія, увірвалися на південну і східну частину Вільнюса. На кінець дня до південно-східної околиці Вільнюса підійшов 29 тк (командир – генерал-майор т/в Є.І. Фоміних). Зранку наступного дня в бій вступили частини 3 гв. тк (командир – генерал-майор т/в І.А. Вовченко), які із запеклими боями дуже повільно просувалися до центру міста. 13 липня Вільнюс було звільнено (*Платонов, 1958: 349*).

До 20 липня війська фронту завершили операцію і просунулися на глибину 210 км. Були створені сприятливі умови для наступу до Східної Пруссії. Особливостями операції було застосування для захоплення тактичних плацдармів рухомих груп і передових загонів загальновійськових армій і з'єднань, створення внутрішнього і зовнішнього фронтів оточення рухомими військами. До недоліків слід віднести втягування рухомих груп у бої за великі населені пункти (5 гв. ТА в боях за Вільнюс).

Війська 2 БФ (3 А, 49 А, 50 А, 4 ПА) провели *Білостоцьку операцію*. 27 липня звільнили Білосток і вийшли на підступи до кордону Східної Пруссії. Війська фронту просунулися в глибину на 300 км, знищили чотири німецькі дивізії, а також завдали

великих втрат шести дивізіям і двом бригадам, зірвали план противника завдати удар по правому флангу військ 1 БФ (Кривизюк, 2021: 78 – 83).

З виходом військ правого крила 1 БФ на підступи до Бреста були створені умови для переходу в наступ і військ лівого флангу. Замислом *Люблін-Берестейської наступальної операції* передбачалося у завданні потужних ударів в обхід Берестейського укріпрайону (УР) з півночі та півдня розгромити берестейське та люблінське угруповання німецьких військ, і розвиваючи наступ на варшавському напрямку, вийти на широкому фронті до р. Вісла. Основні зусилля командувач фронтом зосередив на лівому фланзі. Для розвитку успіху долучалися 2 ТА (командувач – генерал-лейтенант С.І. Богданов, з 23 липня по 20 листопада 1944 р. – генерал-майор О.І. Радзівський), 7 *гв. кк* (командир – генерал-майор (з 26.07.1944 – генерал-лейтенант) М.П. Константинов) і 2 *гв. кк* (командир – генерал-майор В.В. Крюков). 11 *тк* входив до складу 8 *гв. А* (Платонов, 1958: 354).

Головний удар завдали 47 А, 8 *гв. А* і 69 А із завданням прорвати оборону противника на захід від Ковеля, забезпечити введення в бій рухомих військ і у взаємодії з ними розвивати наступ на Седльце і Люблін. Після форсування Зах. Бугу 8 *гв. А* та 2 ТА (810 танків і САУ) (*ЦАМО РФ, ф. 307, оп. 4148, спр. 1, арк. 170*) повинні були розвивати наступ на Лукув, Седльце (Сідлець), а 69 А і 1-ша польська армія – на Люблін, Гміна Міхув. На флангах 2 ТА передбачалося використовувати 2 *гв. кк* і 7 *гв. кк*. Війська 47 А повинні були наступати на Бяла Подляска і не допустити відходу до Варшави військ противника, що діяли на схід від кордону Седльце, Лукув. 70 А завдала удар на Брест з півдня (*Дайнес, 2010: 331*).

Праве крило фронту (48 А, 65 А, 28 А, 61 А, 9 *тк*, 1 *гв. тк*, 1 *мк*, 4 *гв. кк*) отримало завдання завдати удар напрямку на Барановичі, Брест. Військам правого крила належало опанувати районом Барановичі, Лунинець і не пізніше 10-12 липня вийти на рубіж Слонім, р. Шара, Пінськ. Надалі опанувати Брестом і вийти на р. Зах. Буг, захопивши плацдарми на його лівому березі (*Русский архив, 1999: 102*).

Наступ розпочався вранці 18 липня. Ставка ВГК вимагала не пізніше 26-27 липня оволодіти м. Люблін, для чого в першу чергу використовувати 2 ТА і 7 *гв. кк* (*Русский архив, 1999: 113*).

Створена КМГ (командир – генерал-лейтенант В.В. Крюков), розвиваючи наступ на північний захід, 23 липня опанувала містами Парчев і Радзінь. У ніч на 25 липня вона зав'язала бій за Седльце, після запеклих боїв місто 31 липня було зайняте спільними зусиллями піхоти, кавалерії і танків (*Дайнес, 2009: 500*).

Противник спішно перекидав до Варшави з півдня 19 тд, танкові дивізії СС «Мертва голова» і «Вікінг», дивізію «Герман Герінг», що прибула з італійського фронту і ряд піхотних з'єднань німецької 2 А. Одночасно активізувала свою діяльність ворожа авіація. У той час як противник у районі Варшави значно посилювся. Противник виявив загрозу з півдня крупного танкового угруповання ЧА проти Праги і Варшави, приймає термінові заходи з організації оборони Варшавського УР, посилює дану ділянку новими частинами, в основному танковими (*Дайнес, 2010: 335*).

Війська 2 ТА 1 серпня наштовхнувшись на Варшавський вузол оборони противника, перейшли до оборони на рубежі Радзімін, Струга, Оссув, Окунєв, Закрент, (викл) Мендзилесе, (викл) Збитки (*ЦАМО РФ, ф.307, оп. 4148, спр. 1, арк. 189-190*).

4 серпня командувач 1 БФ наказав: «2 ТА здати ділянки оборони, що займали 47 А і 2 гв. кк. Армію зосередити в районі Мінськ Мазовецький. Надалі бути готовою до наступу в північному напрямку на Станіславів, Лохув» (*ЦАМО РФ, ф. 307, оп. 4148, спр. 1, арк. 195*).

В ході операції широко застосовувалися маневр рухомими з'єднаннями (об'єднаннями), поєднання різних способів розгрому ворожих угруповань – брестського шляхом оточення і подальшого знищення, а люблінського – завданням глибоких розсікаючих ударів, вміло здійснювалося форсування з ходу великих водних перешкод із захопленням і розширенням плацдармів (*Кривизюк, 2021: 78-83*).

Війська 3 БФ без паузи приступили до проведення *Каунаської наступальної операції*. Завдання фронту визначила Ставка ВГК. Замислом на операцію передбачалося розвивати наступ силами 39 А і 3 А із завданням не пізніше 1-2 серпня 1944 р. ударом з півночі і півдня опанувати Каунасом. Надалі усіма силами фронту наступати до кордонів Східної Пруссії і не пізніше 10 серпня оволодіти рубежем Россієни, Юрбург, Ейдкуннен, Сувалки, де міцно закріпитися для підготовки до вторгнення в Східну Пруссію, в загальному напрямку Гумбінен, Інстербург, Прейсш-Айлау (*Русский архив, 1999: 117*).

Виконуючи рішення Ставки ВГК генерал армії І.Д. Черняхівський 28 липня прийняв рішення силами 5 А звільнити Каунас. Північніше завдавала удар 39 А армія у взаємодії з 5 гв. ТА, а південніше – 33 А.

Після 40-хв артилерійської підготовки війська 3 БФ перейшли в наступ (*Дайнес, 2010: 606*).

В ніч на 30 липня командувач фронтом перекинув 2 *гв. тк* з 11 гв. А, що наступала на напрямку головного удару, у смугу 33 А. Допоміжний напрямок неочікувано для противника став головним. Частини 11 гв. А і 2 *гв. тк* за день бою прорвали оборону противника на глибину до 40 км. Танкісти, вийшовши в район Казлу Руда, Пильвишкіс, відрізали шляхи відступу німецькому каунаському угрупованню. Маневр 2 *гв. тк* переломив хід операції. Війська 5 А 1 серпня повністю захопили Каунас (*Дайнес, 2009: 494*). А 19 ск 33 А опанував 31 липня містом і залізничною станцією Маріямпольє (Капсукас) (*Бешанов, 2005: 468*).

5 гв. ТА, продовжуючи наступ силами двох танкових і двох мотострілецьких бригад до 15 год., оволоділа м. Ейрагола (*ЦАМО РФ, ф. 332, оп. 4948, спр. 192, арк. 7*).

Противник (частинами 212 *пд*, 256 бойової групи, групи «Ланге», 95 і 197 бойовими групами, 69 *пд* за підтримки танків 7 *тд* і 6 *тд*, артилерії РГК 81 *адн.*) протягом 5 серпня чинив запеклий опір наступу військам 5 гв. ТА в районі зах. Ейрагола. Групами 10–15 танків за підтримки артилерії неодноразово переходили в контратаки. Артилерію, танки і САУ противник застосовував на танкодоступних напрямках виключно із засад, періодично контратакував танками з півдня у лівий фланг армії (*ЦАМО РФ, ф.332, оп. 4948, спр. 192, арк. 9-10*).

3 *гв. тк*, долаючи завзятий вогневий опір танків САУ противника, 15 серпня оволодів Калнуї, відбивши три контратаки противника, і до кінця дня вів бій на рубежі: зах. Довойно, зах. ок. Калнуї.

Видатний англійський військовий теоретик визнає, що «До середини серпня становище німців стало до крайності відчайдушним» (*Фуллер, 1956: 409*).

В результаті Каунаської операції війська фронту вийшли до кордонів Східної Пруссії і створили умови для розгрому противника на його території.

Втрати військ ЧА за Білоруську операцію склали 765 815 чол., з яких 178 507 – безповоротні (*Кривошеєв, 1993: 203*).

Успіх, досягнутий військами трьох Білоруських фронтів і 1 ПФ на другому етапі операції, вдало використали війська 2 ПФ, 3 ПФ, 1 УФ і Ленінградського фронту, які діяли згідно з планом Ставки ВГК і послідовно переходили в наступ на своїх напрямках, чим збільшували розмах стратегічного наступу (Кривизюк, 2021: 78-83).

Висновки. З виходом військ Червоної Армії до кордонів Східної Пруссії і до Вісли були створені сприятливі умови для проведення нових крупних операцій на варшавсько-берлінському напрямку.

Білоруська стратегічна наступальна операція збагатила теорію і практику оточення та знищення крупних угруповань противника. Оточення досягалося як групою фронтів, так і силами одного фронту. Оточення і знищення противника відбувалося як єдиний процес. Група армій «Центр» під час оточення дробилася і знищувалася частинами, а зовнішній фронт оточення створювався не оборонними діями, а наступальними. Новим в оперативному мистецтві дій військ Червоної Армії було те, що оточення 105-тисячного угруповання військ вермахту було досягнуто під час паралельного і фронтального переслідування на глибині 200 – 250 км від переднього краю. Оточення і знищення противника здійснювалося одночасно.

Важливою умовою в досягненні стрімких темпів наступу було високе мистецтво командування і штабів всіх рівнів в управлінні військами та висока відповідальність і фаховість під час виконання бойових завдань.

Одним із найважливіших умов успішного проведення операції було всебічне забезпечення, підготовка в центрі і на місцях.

Основною особливістю фронтових наступальних операцій, що здійснювалися послідовно у глибину у рамках стратегічної операції, відіграло те, що вони зазвичай готувалися під час попередніх операцій, без будь-яких пауз.

Важливе значення у вирішенні завдань щодо нарощування зусиль фронтів під час стратегічної операції відігравали резерви Ставки ВГК.

Однією з умов, що забезпечила успіх стратегічної операції в цілому, була добре відпрацьована взаємодія всіх, хто долучався до операції.

Значної уваги заслуговують дії командування Червоної Армії щодо застосування рухомих з'єднань під час стрімкого маневру 2 ТА з району Демблін уздовж правого берега Вісли на Прагу,

3 зв. кк з району Молодечно на Гродно. Незважаючи на складні умови лісисто-болотистої місцевості, в окремі дні темп просування рухомих груп досягав 50–70 км на добу.

Повчальним щодо використання бронетанкових і механізованих військ є їх різноманітне застосування. Особливо ефективно вони діяли у складі рухомих груп армій і фронтів, вони своїми стрімкими діями надавали операції швидкоплинний та маневрений характер і використовувалися після прориву тактичної зони оборони противника, що дозволило зберегти ударну силу для розвитку успіху в оперативній глибині, що зумовлювало до збільшення розмаху фронтових і армійських наступальних операцій та досягнення в них рішучих результатів.

Бронетанкові і механізовані війська в операції застосовувалися масовано, на напрямку головних ударів фронтів долучали до 70–90% танків і САУ.

Операція характерна участю в ній значної кількості артилерії. Найважливішим принципом її застосування було рішуче масування на напрямках головних ударів.

Під час операції застосовувалися крупні Військово-Повітряні Сили – п'ять повітряних армій фронтів, авіація дальньої дії і винищувальна авіація Протиповітряної оборони країни. Була досягнута неперервність авіаційної підтримки сухопутних військ на всю глибину операції і рішучим її масуванням на найважливіших напрямках. Під час операції подальший розвиток отримав досвід організації тісної взаємодії фронтової та авіації дальньої дії, а також досвід організації взаємодії з сухопутними військами.

Для відбиття наступу військ ЧА в Білорусії німецьке ВГК вимушене було вилучити зі складу групи армій «Північна Україна» шість дивізій (з них три танкові), а зі складу групи армій «Південна Україна» дванадцять дивізій (з яких шість танкових і одна моторизована), що сприяло успішному проведенню Львівсько-Сандомирської і Ясьсько-Кишинівської стратегічних наступальних операцій.

Використані посилання

- Баграмян И. (1977). *Так шли мы к победе*. Москва: Воениздат, 608 с.
- Бешанов В. (2005). *Десять сталинских ударов*. Москва: АСТ, Мн.: Харвест, 768 с.
- Василевский А. (1978). *Дело всей жизни*. Издание третье. Москва: Политиздат, 552 с.
- Воробьев Ф.Д., Кравцов В.М. (1953). *Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. 1941-1945 (Краткий очерк)*. Москва: Воениздат, 433 с.

- Дайнес В. (2009). *Бронетанковые войска Красной Армии*. Москва: Яуза: Эксмо. 640 с.
- Дайнес В. (2010). *Советские танковые армии в бою*. Москва.: Яуза: Эксмо, 800 с.
- Жилин, П. А. (1988). *Боевой состав Советской Армии. Часть IV (Январь – декабрь 1944 г.)*. Москва.: Воениздат. 376 с.
- Жилин, П. А. (1986). *История военного искусства*. Москва.: Воениздат. 446 с.
- Жуков Г. К. (1983). *Воспоминания и размышления. Т. 3*. Москва: Издательство Агентства печати Новости. 352 с.
- Исаев А. *Операция «Багратион». «Сталинский блицкриг» в Белоруссии*. (2014) Москва: Яуза. 448 с.
- Кривизюк Л. П. (2010). Застосування танкових об'єднань у Львівсько-Сандомирській операції. *Військово-науковий вісник. Випуск 13*. Львів: АСВ, С. 49-63.
- Кривизюк Л. П. (2021). Операція «Багратион» (23 червня-29 серпня 1944 року): успіхи і прорахунки щодо застосування рухомих військ. *The driving force of science and trends in its development: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 5), January 29*. Coventry, United Kingdom: European Scientific Platform.
- Кривошеев Г. (1993). *Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование*. Москва.: Воениздат. 415 с.
- Логоцкий С. С. (1970). *История войн и военного искусства. Учебник для высших военных учебных заведений*. Москва: Воениздат. 560 с.
- Операция «Багратион». *Освобождение Белоруссии*. (2004) Москва: Олма-пресс. 488 с.
- Платонов С. П. (1958). *Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 3*. Москва. 840 с.
- Поспелов П. Н. (1962). *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Т. 4*. Москва.: Воениздат. 726 с.
- Радзиевский А.И. (1977). *Танковый удар: танковая армия в наступательной операции фронта по опыту Великой Отечественной войны*. Москва.: Воениздат, 290 с.
- Рокоссовский К. К. (1988). *Солдатский долг*. Москва: Воениздат. 367 с
- Ротмистров П. А. (ред.) (1963). *История военного искусства. Т. 2*. Москва: Воениздат. 720 с.
- Ротмистров П. А. (1972). *Время и танки*. Москва: Воениздат. 336 с.
- Русский архив: (1999). *Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1944-1945*. Т. 16(5-4). Москва: ТЕРРА, 368 с.
- Семиряга М. И. (ред.) (1978). *История Второй мировой войны 1939–1945 гг. Т. 9*. Москва.: Воениздат. 574 с.
- Советские танковые войска 1941-1945. *Военно-исторический очерк*. (1973). Москва.: Воениздат. 334 с.
- Строков А. А. (ред.) (1966). *История военного искусства*. Москва: Воениздат. 656 с.
- Тельпуховский Б. С. (1959). *Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945. Краткий очерк*. Москва.: Государственное издательство политической литературы. 577 с.
- Типпельскирх К. *История Второй мировой войны*. (1999). Москва: АСТ. 796 с.
- Фуллер Дж. (1956). *Вторая мировая война 1939-1945 гг. Стратегический и тактический обзор*. Москва: Иностранная литер. 550 с.

Хаупт В. (2006). *Сражение группы армий «Центр». Взгляд офицера вермахта*. Москва: Яуза, Эксмо. 347 с.

Штеменко С. (1975). *Генеральный штаб в годы войны. Книга I*. Москва: Воениздат. 486 с.

Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ).

References

- Bagramyan I. (1977). *Our path to victory*. Moscow: Military Publishing, 608 p.
- Beshanov V. (2005). *Stalin's ten shocks*. Moscow: AST, Minsk: Harvest. 768 p.
- Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation.
- Daines V. (2010). *Soviet tank armies in battle*. Moscow.: Yauza: Eksmo, 800 p.
- Daynes V. (2009). *Armored troops of the Red Army*. Moscow: Yauza: Eksmo. 640 p.
- Fuller J. (1956). *The Second World War 1939-1945. A Strategic and Tactical History*. Moskva.: Foreign literature. 350 p.
- Haupt W. (2006). *Battle of Army Group "Center". View of the Wehrmacht officer*. Moscow: Yauza, Eksmo. 347 p.
- Isaev A. (2014). *Operation "Bagration". "Stalin's Blitzkrieg" in Belarus*. Moscow: Yauza. 448 p.
- Krivosheev G. (1993). *The classification is removed: Losses of the Armed Forces of the USSR in wars, hostilities and military conflicts: Statistical research*. Moscow: Voenizdat. 415 p.
- Kryvyzyuk L. P. (2010) Employment of tank formations in the Lviv-Sandomierz operation. *Military-scientific bulletin. Iss. 13*. Lviv: pp. 49-63.
- Kryvyzyuk L. P. (2021). Operation "Bagration" (June 23-August 29, 1944): successes and failures in the use of mobile troops. *The driving force of science and trends in its development: collection of scientific papers "SCIENTIA" with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 5)*, January 29. Coventry, United Kingdom: European Scientific Platform.
- Lototskii S. S. (1970). *History of wars and military art. Textbook for higher military educational institutions*. Moscow: Military Publishing, 560 p.
- Operation "Bagration". *Liberation of Belarus*. (2004) Moscow: Olma-press. 488 p.
- Platonov S. P. (1958). *Operations of the Soviet Armed Forces in the Great Patriotic War of 1941-1945. Vol. 3*. Moscow. 840 p.
- Pospelov P. N. (1962). *History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945. Vol. 4*. Moskva: Voenizdat. 726 p.
- Radzievskii A. I (1977). *Tank assault: the tank forces in front offensive operation based on the experience of the Great Patriotic War*. Moscow: Military Publishing, 290 p.
- Rokossovskiy K. K. (1988). *Soldier's duty*. Moscow: Voenizdat. 367 p.
- Rotmistrov P. A. (1963). *History of military art. Vol. 2*. Moscow: Voenizdat. 720 p.
- Rotmistrov P.A. (1972). *Time and tanks*. Moscow: Military Publishing. 336 p.
- Russian archive: (1999). *The Great Patriotic War: Supreme Command Headquarters: Documents and materials: 1944-1945. Vol. 16 (5-4)*. Moscow: TERRA, 368 p.
- Semiryaga M. I. (1978). *History of World War II 1939-1945. Vol. 9*. Moscow: Voenizdat. 574 p.
- Shtemenko S. (1975). *General staff during the war. Book I*. Moscow: Voenizdat. 486 p.
- Soviet tank troops 1941-1945. *Military history sketch*. (1973). Moscow: Voenizdat. 334 p.
- Stokov A. A. (1966). *History of military art*. Moscow: Voenizdat. 656 p.

- Telpukhovskiy B. S. (1959). *The Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941-1945*. Brief sketch. Moscow: State publishing house of political literature. 577 p.
- Tippelskirch K. *History of the Second World War 1939–1945*. (1999). Moscow: AST. 796 p.
- Vasilevskiy A. (1978). *A matter of a lifetime. Third edition*. Moscow: Politizdat. 552 p.
- Vorobiov F. D., Kravtsov V. M. (1953). *Victories of the Soviet Armed Forces in the Great Patriotic War. 1941-1945 (Short essay)*. Moscow.: Voenizdat. 433 p.
- Zhilin P.A. (1986). *History of military art*. Moscow: Military Publishing. 446 p.
- Zhilin P.A. (1988) *The combat composition of the Soviet Army. Part IV (January - December 1944)*. Moscow: Military Publishing. 376 p.
- Zhukov G. K. (1983). *Memories and Reflections. Vol. 3*. Moskva: Press Agency Publishing News. 352 p.

Kryvyziuk L.

BELARUSIAN STRATEGIC OFFENSIVE OPERATION (June 23-August 29, 1944): ORGANIZATION OF COORDINATION OF TROOPS OF FOUR FRONTS

Author continues with publications on the use of troops in strategic and frontline operations during World War II. A military-historical analysis of the Belarusian strategic offensive operation was carried out: the situation in Belarus after the fighting in the winter and spring of 1944; general plans of the parties for the summer-autumn campaign; plans of front commanders to conduct frontline operations and tasks for troops; issues of coordination between the troops of the fronts, general armies, mobile groups, artillery and air units during the preparation and conduct of the operation. As well conclusions were drawn.

The Belarusian strategic offensive operation enriched the theory and practice of encirclement and the destruction of large enemy groups. The encirclement was achieved both by a group of fronts and by forces of one front. The encirclement and destruction of the enemy took place as a single process. During the siege, the Army Group “Center” was crushed and destroyed in parts, and the outer front of the encirclement was created not by defensive actions but by offensive ones. What was new in the operational art of the Red Army was that the encirclement of the 105,000-strong Wehrmacht group was reached during a parallel and frontal pursuit at a depth of 200–250 km from the front line. The encirclement and destruction of the enemy was carried out simultaneously.

An important condition for achieving a rapid pace of offensive was the high art of command and staff at all levels in the management of troops and high responsibility and professionalism in the performance of combat missions by personnel.

One of the conditions that ensured the success of the strategic operation as a whole was the well-established coordination of all those involved in the operation.

The educative side of the use of armored and mechanized troops is their various employment. They acted especially effectively as part of mobile groups of armies and fronts.

Keywords: Belarusian strategic offensive operation, General Headquarters, front, army, corps, enemy.

ВІЙСЬКОВИЙ, ІНЖЕНЕР, РОЗВІДНИК: ВІХИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛКОВНИКА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ЧАСІВ ВІНСЕНА ІВА БУТЕНА

Дослідження зосереджене на аналізі основних віх життя та діяльності полковника Вінсена Іва Бутена – військового інженера, учасника майже всіх військових кампаній наполеонівської епохи. Розглянуто соціально-політичні та дипломатичні передумови і передісторію секретної місії Бутена на території Алжиру. Проаналізовано перебіг та події подорожі, а також обставини створення ним докладного рапорту «Загальна розвідка міста, фортив та батареї Алжиру». Доведено, що широкомасштабна французька експедиція в Алжир 1830 р. була спадком політичних амбіцій наполеонівської епохи. При плануванні кампанії в Алжир рапорт Вінсена Іва Бутена став головним джерелом відомостей щодо реконструкції французьких військ під час вторгнення.

Ключові слова: наполеонівська епоха, військова експедиція, інженерні війська, план Алжиру, колоніальні експансія.

Актуальність проблеми. Епоха наполеонівських воєн стала важливим етапом в історичному розвитку багатьох європейських держав. Вона сприяла становленню національних ідентичностей, росту самосвідомості народів – учасників подій. Пам'ять про наполеонівські війни неодноразово актуалізувалась в ключові історичні моменти. Її використовували як для консолідації націй та піднесення патріотичного духу, так й для виправдання політики правлячих еліт. Проект «єдиної Європи» Наполеона так чи інакше пов'язаний з ідеєю створення єдиного європейського простору, з політичною, правовою та економічною інтеграцією європейських держав (*Прусская, 2017: 96*).

Незважаючи на стабільно високий інтерес суспільства та істориків до періоду наполеонівських воєн, до сьогодні є чимало видатних військових, біографії та життєвий шлях яких маловідомі або невідомі зовсім. Наша стаття покликана вперше у вітчизняній історіографічній традиції розглянути діяльність полковника Вінсена Іва Бутена. На основі широкого спектру джерел проаналізований та узагальнений його бойовий шлях, роль та місце у французькій армії наполеонівської епохи.

Присяжнюк Олексій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, м. Одеса

© Присяжнюк О.М., 2021

Метою статті є висвітлення основних віх діяльності та створення просопографічного портрету військового, інженера та розвідника, полковника наполеонівських часів Вінсена Іва Бутена.

Виклад основного матеріалу. Постать полковника Вінсена Ів Бутена (1772 – 1815) – учасника майже всіх військових кампаній наполеонівської епохи, талановитого інженера та секретного агента, залишилась майже невідомою історикам. На жаль, жодного його портрета не збереглося. На батьківщині в м. Нанті та с. Лору-Боттеро є вулиці імені Бутена. В Анжері в Музеї інженерних військ виставлені його еполети, хрест та кокарда, а шабля полковника Бутена зберігається в Музеї Армії у Парижі (*Vernet, 1996: 18*).

Вінсен Ів Бутен був бретонцем, він народився в селі Лору-Боттеро 1 січня 1772 року. Його батько був ковалем села, а мати Перрін Гільє – простою селянкою. У нього було 4 брати: двоє працювали у кузні, один став пекарем, а останній матросом. Також була одна сестра.

Вінсен був допитливим та хотів вчитися, тому вчитель сільської школі направив його до коледжу Нанта, де він став учнем Жозефа Фуше, професора математики та філософії, майбутнього міністра поліції та герцога Отранто. Його однокласниками були П'єр Камброн, майбутній генерал гвардії Наполеона та герой Ватерлоо, і П'єр Фуке (майбутній вітчим Віктора Гюго).

Молодий Бутен демонструє дуже добрі знання з математики. У 1791 році він разом з Жозефом Фуше приїжджає до Парижу, щоб підготуватися до вступу в школу військової інженерії в Мезьєрі.

10 серпня 1792 р. Бутен і Фуше взяли участь у захопленні Тюільєрі та різанині над швейцарцями. Вони були захоплені ідеалами свободи, рівності і братерства та присягають Республіці одночасно з її проголошенням.

Усі ці події не завадили Бутену наполегливо працювати. У серпні 1793 року він засвоїв курс математики, трактати про механіку та динаміку. Крім того, він гарно та акуратно малює. Тому 17 вересня 1793 року його прийняли до Артилерійської школи (*Vernet, 1996: 19*).

Там він вчиться, складає іспити, хоча всередині школи існує певний безлад через політичне протистояння різних викладачів та думок.

В Артилерійській школі Бутен провів 12 місяців. Однак через те, що влітку 1794 року його батько, міський голова своєї комуни та його брат були вбиті роялістами, Бутен не міг більше залишатися у школі, і щоб помститися роялістам, пішов до збройних сил у чині інженера-підпоручика.

Бутен опинився у складі інженерного батальйону Мозельської, а потім Самбро-Мааської армій та у компанії молодих натхненних військових, серед яких були Клебер, Ней, Дюем та багато інших. 18 жовтня 1794 р. він був поранений в ліве коліно австрійською кулею і відправлений у лазарет.

21 березня 1795 р. був призначений капітаном у містечко Ле-Кенуа на південному кордоні Франції, де служитиме до кінця 1797 року. Тим часом брат Бутена, матрос, помер на службі в Америці, ще один брат також загинув, а його мати померла від горя (*Vernet, 1996: 20*).

1798 рік був часом нескінченних війн Директорії, молода Республіка воювала від Голландії до Тарантської затоки. Бутен побував у багатьох зіткненнях на декількох фронтах. Влітку 1799 р. Франція ледь unikнула катастрофи. Бонапарт повернувся з Єгипту і змінив ситуацію. Артилерійські та інженерні війська піддаються суворому випробуванню: стежками, перевалами, річками, укріпленнями, треба бути скрізь і працювати невтомно, оборонятися і наступати. У лютому 1801 р. Люневільським миром завершується війна Франції з Австрією.

Брат і сестра Бутена пишуть міністру, щоб дізнатись, чи він ще живий. Але Бутен на своїй посаді і не бажає їхати додому. Він, схоже, зробив своїм девіз маршала Саксонії «Чоловік, який стає військовим, повинен розцінювати це як орден, в який він вступає. Він не повинен мати і не знати жодного місця проживання, окрім свого війська, і повинен залишати себе в честі в своїй роботі» (*Vernet, 1996: 21*).

Бутен, як справжній солдат, залишається на своїй посаді, далеко від оманливих насолод Парижа, далеко від своєї родини, для якої він є єдиною надією. Крім того, Італія, де він перебуває на початку XIX століття, є чудовою країною, де життя легке та добре. Бутен веде доволі приємне існування. Мюрат за рекомендацією Шасслу-Лоба призначає його тимчасовим командиром інженерії в Піццигеттоні.

Протягом всієї своєї кар'єри він служив одночасно як інженер-офіцер, сапер, дипломат та агент розвідки. Спогади та плани, складені Бутеном в Італії, знайшов граф Шасслу-Лоба в архівах свого предка (*Vernet, 1996: 24*).

В січні 1804 р. Бутена перевели до Батавії. Після вступу на посаду він їде у Париж. Столиця все ще тремтить стратою герцога Енгієнського, смертями Пішегрю та Кадудалья. Він скористався можливістю відвідати свого колишнього професора Жозефа Фуше і попросив його про підвищення до посади командира. Але отримав лише обіцянку. Бутен працює в таборі Зейст, де проводиться підготовка до висадки в Англію. Однак висадка, як відомо, не відбулася і 31 серпня 1805 р. він вирушає на Рейн. Наполеон, як відомо, повернув свою армію проти австрійців та росіян. 15 жовтня 1805 року він опинився перед Ульмом та сприяв своєю працею капітуляції австрійської армії.

Бутену не довелося потрапити на битву при Аустерліці, бо він перебував з корпусом Мармона, який відповідав за охорону та захист правого флангу армії. У травні 1806 р. він був на шляху до Малої Азії з дипломатичним завданням. В Рагузі (Дубровник) його захопили російські військові та протримали в полоні два місяці, але під час обміну полоненими його звільняють і він негайно прямує у Стамбул, де на нього чекає генерал Себастьяні, французький посол в Оттоманській Порті (*Vernet, 1996: 22*).

Стан Османської імперії був небезпечний та серйозний. Росія прагне заволодіти протоками та отримати доступ до Середземномор'я. Ескалація протистояння почалась на рубежі 1805 та 1806 років, коли Османська імперія змусила своїх васалів господарів Молдавії та Валахії підтвердити свою васальну залежність та відмежуватися від Російської імперії. Поки стосунки з Наполеоном були неясними, Росія не збиралась починати війну та зосереджувати на кордонах велику кількість військ. Однак після того, як Наполеон опинився у Варшаві та його наміри щодо вторгнення в Росію почали більш чітко вимальовуватись, Олександр I ризикнув спробувати швидке рішення проблеми південних кордонів та розпочав нову російсько-турецьку війну 1806–1812 років.

1 січня 1807 р. Бутен та інші офіцери виїхали на розвідку, вони оглянули Ботна-Сарай, Новий Базар, Сете, а потім повернулися до Середземномор'я. Себастьяні, використовуючи результати розвідки Бутена, переконав султана захищатися проти

англійців і султан доручає йому зведення берегових укріплень та батарей навколо столиці. Бутен швидко складає плани укріплень та розташування батарей. За 5 днів Бутен встановив 200 гармат і 69 мінометів на вежах, на правому узбережжі 200 гармат і 12 мінометів, навпроти каналу 84 гармати і 15 мінометів, на азійському узбережжі 94 гармати і 14 мінометів. Дакворт спробував використати канонаду, але зазнав втрат і відплив. Султан віддячив Бутену нагородою орденом Золотого півмісяця.

Султан відправляє своїх яничарів до Дунаю і Бутен іде з ними в турецькому одязі. Однак османський табір більше схожий на базар, ніж на армію. Повстання яничарів закінчується вкрай невдало. На щастя для османів перемога Франції під Фрідландом та договір у Тільзіті призводять до укладення 21 серпня 1807 року перемир'я між Росією та Османською імперією.

В результаті у листопаді 1807 року Бутен повертається до Парижа. 28 грудня 1807 року Бутен був призначений начальником батальйону. Також він був відзначений орденом Почесного легіону 15 січня 1808 року. Від казни йому було виплачено значну суму, що дозволило йому відвідати свою сім'ю в Нанті. Повернувшись до Парижа, він хотів виїхати до Іспанії, але імператор, який був тоді в Байонні, мав на нього інші плани.

Серед переписки Наполеона (том XVII, № 13760) можна знайти лист надзвичайного значення.

«Байонна, 18 квітня 1808 року.

Месьє Декре,

Поміркуйте над експедицією в Алжир як з моря, так і з суходолу. Одна наша нога в Африці змусить Англію замислитись. Чи є на цьому узбережжі гавань, де ескадра була б захищена від вищої сили? Якими можуть бути порти, через які армія, яка щойно висадилася, могла б прямувати вглиб?

Вивчивши експедицію в Алжир, вивчіть Туніську експедицію. Пишіть конфіденційно Гантому, який перед поїздкою у Париж зможе взяти інформацію.

Я попрошу відповіді лише через місяць; але за цей час збирайте достовірні матеріали, в яких не буде ніяких «але», «якщо», «тому що». Надішліть одного з ваших досвідчених інженерів, який зможе поспілкуватися з очільником Танжера; але він повинен бути людиною тактовною та талановитою. Цей інженер мав би бути трохи військово-морським офіцером і трохи

наземним інженером. Йому доведеться гуляти всередині й зовні стін, і, повернувшись додому, він напише свої спостереження, в яких не повинно бути вигадок.

Ви можете порадитися з Сансоном, щоб знайти здібну людину, також ви повинні знайти інформацію в архівах.

Наполеон 1-й» (*CORRESPONDANCE, 1865: 24-25*).

Бутен був обраний для цієї місії Кларком, Декре і Сансоном (*Архенгольц, 1991: 298*). 8 травня в Тулоні від сів на борт брига «Акула», який відплив того ж вечора. Так Бутен став секретним агентом. Офіційно він їде в північну Африку, щоб відвідати свого «двоюрідного брата» месьє Танвіля, французького консула в Алжирі. Звичайно, він переодягнений у цивільний одяг. Але море «кишить англійцями». 9 травня «Акулу» починає переслідувати англійський швидкий бриг «Чарівник». Бутен, «слон на борту» (саме так моряки називають цивільних осіб, які перебувають на кораблі) вміло наводить гармати та розбиває щогли англійця і навіть отримує легке поранення. «Чарівник» відстає та навіть не підозрює, що він щойно втратив найгірших ворогів своєї країни. «Акула» приходить в Туніс, де Бутен зустрівся з консулом Девузе (*Boutin, 1856: 641*).

24 травня бриг кидає якір в Алжирі, де Бутен і його «дорогий двоюрідний брат» Танвіль потрапляють один до одного в обійми. Місія Бутена була небезпечною, оскільки Османська імперія головувала в Алжирі лише номінально. На місті влада поділена між намісником деєм і старійшинами крупних племен та духівництвом. Вплив англійців та англійське золото додає невизначеності ситуації. Бутен починає з пошуку архівів консульства та робить нотатки. Потім він «гуляє» уздовж узбережжя. Поліція його помітила та написала французькому консулу: «Франків там не повинно бути». Перше попередження. Наступного дня Бутен висловлює бажання піти на риболовлю та пливе до мису Матіфу. «Форт – це приблизно регулярний восьмикутник, який має три амбразури і три бійниці на кожній стороні, за винятком сторони входу до форту, де є лише одна» (*Boutin, 1856: 644*). Бутен оглядає рів і невисокого оцінює його оборонне значення. «... Крім того, мис Матіфу занадто далеко від форту, щоб спуститися від нього. Найкраще було б, щоб на нього напали дві-три батареї, оскільки його кругла форма зробить послугу артилерії ...» (*Boutin, 1856: 645*). Також Бутен вимірює глибини моря.

Поліція погрожує вже сильніше: «Якщо ви почнете заново, консул буде похований живим» (останній супроводжував Бутена під час його «рибальської» поїздки) (*Boutin, 1856: 645*). Бутен не ризикує далі життям консула та продовжує розвідки на самоті. «Водяний форт невеликий, має лише чотири амбразури з боку моря. Новий форт Барбазон (Баб-Азон), перебудований старим деєм, має 36 амбразур. Цей останній форт, писав Бутен, повинен бути останнім, його не можна атакувати з моря, оскільки судна можуть постраждати, не роблячи нічого корисного». Він робить висновок, «щоб взяти Алжир суходолом, потрібно заволодіти фортом Імператора, який домінує над усіма іншими укріпленнями. Саме тут потрібно напасти» (*Boutin, 1856: 647*).

Він послідовно відвідує і вивчає усі оборонні сили: форти, сили англійців, набережні батареї, мис Пескад. Підраховує судна, перетинає рви, обходить старі вежі, сухі канали, цитадель, перетинає рівнину Мітіджа в пошуках місця висадки.

За його оцінками населення міста Алжир складає 3 000, а населення всього Алжиру – 73 000 (в 1830 році лише 30 000). Доходи від піратства стали низькими. Рабів менше, але ціна викупу зросла в п'ять разів. У Сіді-Феррух Бутен нарешті бачить саме те, задля чого приїхав – місце, яке ідеально підходить для висадки. Обґрунтування в його звіті логічні та непереможні: пологий схил, доступний берег, піщане дно. Він не може дійти до кінця мису, оскільки там міститься священна для мусульман могила, а охоронець могили категорично забороняє християнину підходити до неї. Однак того, що Бутен побачив, йому вистачає, оскільки у Сіді-Феррух немає ні укріплень, ні висот. Висаджене військо може зібратися там перш ніж зазнає будь-якої атаки. Бутен додає, що «всі попередні спроби висадки провалилися тому, що здійснювалися в гавані» (*Boutin, 1856: 648*).

Ввечері, повернувшись назад до консульства, Бутен оновлює записки в крихтлому зошиті та робить ретельні ескізи. Усі інші документи можуть зникнути, а зошит залишиться. Крім того, пам'ять у Бутена надзвичайно точна. Варто зауважити, що «дорогого двоюрідного брата» Танвіля мучить тривога, він боїться викриття та з нетерпінням чекає день та час відправлення Бутена.

17 липня бриг «Акула» відпливає до Ніцци. Неповдалі від Аяччо 26 липня бриг побачили англійці. Англійський фрегат був швидшим і краще озброєним, тому бриг був захоплений і Бутен

став в'язнем англійців. На щастя він встиг викинути у море всі свої документи, крім дорогоцінного зошита, який йому вдалося сховати. Англійський фрегат прибуває на Мальту 14 серпня. Бутен розгублений та розлючений, бо він знає, що його інформацію у Франції чекають до осені. Перш ніж дати чесне слово не втікати, Бутен втікає в мальтійські кущі та переховується в дикій природі. 31 серпня він викрадає цивільний одяг та замаскований іменем Ніколо, моряка з Рагузи, наймається на маленький човен «Колодязь», який відпливає з Мальти до Стамбулу.

2 жовтня, пройшовши через Делос та Смірну, він знову опинився перед Золотим Рогом у Стамбулі. Лише 4 листопада Бутен досягає Парижу та зустрічається з міністром Декре, якому пояснює: «Дорога, яку я обрав, була не найкоротшою, але вона була найбезпечнішою». Використовуючи записи у своєму маленькому зошиті, Бутен пише об'ємний та докладний звіт (*Vernet, 1996: 24*).

Звіт містить численні карти та ескізи, опис фортів, розташування батарей, стан сухопутних та морських сил, примітки про ресурси країни в продуктах харчування, деревині та воді, про метеорологію, хвороби. Він вивчає звичаї, дохід дея, ціну робочих днів та їжі, ваги, валюти. Крім того, в його звіті пропонується використовувати сили вторгнення в кількості 35 000/40 000 осіб, містяться рекомендації для майбутньої окупаційної армії. Він також описує маршрути, що відправляються з Алжиру в бік інших міст. Його звіт закінчується порадою керівникам майбутніх експедиційних сил: швидкість, енергійність, єдність командування (*Boutin, 1856: 640-657*).

Через двадцять один рік план нападу на Алжир здійснить генерал де Бурмон, і Франція довго буде виконувати свою колонію. А Бутен пробув у Алжирі лише 53 дні. У вівторок 21 лютого 1809 року його прийняв в Тюільрі імператор. Прийом був дуже сердечним і Наполеон доручив Бутену ще одну місію: надати інформацію про відносини між деєм і султаном Марокко та Англією. Через декілька днів Бутен представив результати своїх роздумів. Імператор високо їх оцінив, однак він був дуже стурбований справами в Іспанії та агресивним станом Австрії, яка відновила свою армію та отримала від Англії 100 мільйонів, а також обіцянку підтримки флоту.

10 квітня австрійський ерцгерцог Карл увійшов до Баварії і знов почалась війна. Битва при Асперн-Есслінгі була першою

серйозною невдачею Наполеона на полі бою, однак фактично він не був розбитий, а після битви обидві сторони повернулись на вихідні позиції.

Після невдачі при Асперн-Есслінгі Наполеон жадав реваншу і готувався до нової битви з особливою увагою. Отримавши підкріплення баварськими загонами, імператор почав підготовку до нової переправи через Дунай. Бутен приїжджає після Асперн-Есслінга та вивчає помилки минулої битви. Укріпивши острів Лобау, французькі сапери починають секретно встановлювати мости через Дунай. «Найкрасивіша робота, зроблена з часів римлян», – каже про них Наполеон. Ці мости дозволяють війську вийти з острова Лобау та забезпечують перемогу при Ваграмі. Оскільки роботи тривали певний час, Бутен під час рідкісних моментів відпочинку відвідав сусідній Відень і навіть пішов до опери, щоб почути «Чарівну флейту».

Під час битви при Ваграмі він був поранений у ліве стегно, однак поранення було неглибоким і він швидко одужав. На початку 1810 р. Бутен опинився в Угорщині, потім відвідав Остенде, Ньюпорт, Іпр. 15 липня 1810 р. наказ Наполеона відкликав його до Парижу.

Тим часом військовий міністр Кларк отримав лист від імператора:
«Сен-Клу, 30 червня 1810 року.

Начальник батальйону Бутен вже був направлений в Туніс та Алжир і повідомив про ситуацію в цих місцях. Я хочу, щоб ви цього разу надіслали його ще раз, або в Туніс, або в Олександрію. Зверніться до нього та з'ясуйте, під яким приводом він зможе здійснити свою поїздку. Потрібно щоб він зміг повідомити про справжнє становище Олександрії, Каїра, Дум'ята, Салаха, Ель-Аріха, Гази, Яффи, Сен-Жан д'Акра. Він міг би повернутися через Тріполі та Смірну та зібрати всю інформацію про ці міста. Генерал Бертран міг би передати йому записи про всі укріплені моменти часу нашої кампанії, щоб перевірити, у якому стані вони перебувають сьогодні. Він міг би оглянути всі військові сили, що охороняють країни, і нарешті, здійснити ґрунтовну військову та цивільну розвідку.

Наполеон 1-й» (*CORRESPONDANCE, 1866: 510*).

2 серпня 1810 р. Бутен був призначений полковником. 14 жовтня Кларк отримує другий лист від Наполеона, імператор явно незадоволений. «Я думав, що інженер Бутен виїхав до

Єгипту та Сирії. Деталі мене не стосуються. Їде він через Оранто чи Анкону, це неважливо. Він маскує свою місію так, як це вже робив. Нехай він це негайно робить, всю зиму та частину наступного літа він проведе в Єгипті та Сирії, щоб потім мати змогу розповісти про політичне та військове становище цих країн. Накажіть йому роздивитися Каїрську цитадель, Олександрію, Дум'ят, Сен-Жан-д'Акр, Алеппо, Дамаск, Олександретту.

Усуньте всі перешкоди і більше не говоріть про них.

Наполеон 1-й» (*CORRESPONDANCE, 1867: 259*).

З невідомих причин Бутен не покинув Францію до листопада 1810 р., тільки тоді від попрямував до Неаполя, потім в Афіни та на Корфу. Його офіційна місія – поїхати до Єгипту, щоб оголосити про народження сина Наполеона. За розвідувальною легендою він археолог, фахівець з єгиптології.

Наприкінці травня 1811 р. він висадився в Олександрії, а через кілька днів його прийняв Мухаммед-Алі Єгипетський. Бутен обіцяє від імені імператора військову допомогу та пшеницю. У той же час він налагодив контакт з колишніми французькими солдатами, які залишилися в Єгипті після евакуації Наполеона. Майже кожен готовий знову служити. Насправді Бутен аж ніяк не обманує англійського полковника Міссета, який також представляє з себе як нібито комерційного агента, хоча насправді є англійським таємним агентом.

Бутен заглиблюється у Верхній Єгипет для нібито проведення розкопок у Фівах та в Долині Царів. Він повинен виправдати свою легенду про археологію. Одночасно зі збиранням статуеток та папірусів, він робить записи про військові сили. Він перетинає Червоне море, їде до Аравії та повертається до Олександрії, де його запрошує на велику вечірку полковник Міссет. На цій вечірці він опиняється за столом поруч із чудовою витонченою, духовною, дивною та загадковою жінкою: її світлістю леді Естер Стенхоуп, дочкою лорда Чатема та племінницею Вільяма Пітта

Місія Бутена загадково триває. Є записи про платежі, здійснені французьким посольством у 1813 році, і листі від нього з Каїра від 14 грудня 1813 р., в якому він згадує про чуму в Сирії та Дамаску. Цей останній період життя Бутена досить загадковий. Є версія, що Бутен і леді Стенхоуп певний час жили під одним дахом, принаймні до квітня 1814 р. Бутен у будь-якому випадку перебуває в Алеппо в червні – серпні 1814 р.

В той час, коли Наполеон висаджується в бухті Гольф-Жюан та тривають «Сто днів», Бутен подорожує по Тавру та Анті-Тавру. Там він був вбитий, десь поблизу від Ель-Блатта, між Алеппо і Латтакією. Леді Стенхоуп намагалась провести розслідування та знайти винуватців. На її вимогу паша д'Акра відправив каральну експедицію, яка обшукала 52 селища, але тіло Бутена не було знайдено.

У 1817 р. Жозеф Бутен, пекар в Нанті, отримав листа від леді Естер Стенхоуп: «Я пам'ятаю його та нашу дружбу, яку я завжди відчувала до вашої нації, і моє захоплення людиною, яка мала всю чесноту та твердість римлянина, таланти та честь француза» (*Прусская, 2017: 110*).

Висновки. Через п'ятнадцять років після загибелі Бутена географ Шарль Піке за підтримки герцога Луї-Філіпа Орлеанського використав його звіт для складання історичного, статистичного та топографічного огляду стану Алжира, який став керівництвом для Африканської експедиційної армії при вторгненні 1830 року (*Picquet, 1830*).

Як відомо, 14 червня 1830 р. 37-тисячна французька армія генерала Л. А. Бурмона висадилася на Алжирському узбережжі в районі Сідді-Феруха. Експедиція в Алжир була спадщиною періоду революції та епохи Наполеона, адже за 15 років режиму Реставрації Бурбонів це була їх перша велика військова кампанія, і сучасники прямо проводили паралелі між нею і Єгипетським походом Бонапарта. Готуючись до вторгнення в Алжир, Бурмон читав листування Бонапарта з Директорією (*Nettement, 1856: 258*). Він бажав, щоб відплиття Африканської експедиції було призначено на 15 травня – день, коли війська і флот Наполеона вирушили до Єгипту. У зверненні до армії Бурмон нагадав про блискучу перемогу французів при Геліополісі над османськими військами.

Прагнучи відвернути населення від наростаючого внутрішнього кризи і завоювати популярність у підданих шляхом успішної військової кампанії, правляча династія вирішила застосувати наполеонівську тактику вплутатися в бій, а потім вже вирішити, що робити з підкореною територією.

В Алжирській кампанії, як і в Єгипетській експедиції, також брали участь художники Жан Шарль Ланглуа, Жан Антуан Гюден та Луї-Габріель Ізабе, «які прагнули, супроводжуючи армію, вивчити та зобразити малознайому країну» (*Nettement, 1856: 290-291*).

Використані посилання

Архенгольц Ф. (1991) *История морских разбойников Средиземного моря и Океана*. Москва, 365 с.

Прусская Е. А. (2017) *ТРИДЦАТЬ ЛЕТ СПУСТЯ: ОПЫТ ЕГИПЕТСКОГО ПОХОДА 1798-1801 ГГ. и ФРАНЦУЗСКОЕ ВТОРЖЕНИЕ в АЛЖИР 1830 Г. Французский ежегодник*. С. 94–112.

Boutin V. Y. (1856) Reconnaissance general de la ville, des forts et batteries d'Alger. *Nettement A. Histoire de la conquête d'Alger: écritesur des documents inédits et authentiques, suivie du tableau de la conquête de l'Algérie*. Paris, p. 640-657.

CORRESPONDANCE de NAPOLEON IER; PUBLIEE par ORDRE de l'EMPEREUR Napoleon III. (1865) XVII, 13760. Paris, p. 24-25.

CORRESPONDANCE de NAPOLEON IER; PUBLIEE par ORDRE de l'EMPEREUR Napoleon III. (1866) XX, 16601. Paris, p. 510.

CORRESPONDANCE de NAPOLEON IER; PUBLIEE par ORDRE de l'EMPEREUR Napoleon III. (1867) XXI, 17047. Paris, p. 259.

Nettement A. (1856) *Histoire de la conquête d'Alger: écritesur des documents inédits et authentiques, suivie du tableau de la conquête de l'Algérie*. Paris, 667 p.

Picquet C. (1830) *Aperçu historique statistique et topographique sur l'état d'Alger: à l'usage de l'armée expéditionnaire d'Afrique, avec cartes, plans, vues et costumes*. Paris, 256 p.

Vernet F. (1996) Colonel Vincent Yves Boutin (1772-1815). *l'Algérieniste*. 76, p. 18-24.

References

Archengolts F. (1991) *History of the sea robbers of the Mediterranean Sea and the Ocean*. Moscow, 365 p. (rus).

Prusskaya E. A. (2017) Thirty years later: the experience of the Egyptian campaign in 1798-1801. and the French invasion of Algeria in 1830. *French Yearbook*, c. 94-112. (rus).

Boutin V. Y. (1856) Reconnaissance general de la ville, des forts et batteries d'Alger. *Nettement A. Histoire de la conquête d'Alger: écritesur des documents inédits et authentiques, suivie du tableau de la conquête de l'Algérie*. Paris, p. 640-657. (fr).

CORRESPONDANCE de NAPOLEON IER; PUBLIEE par ORDRE de l'EMPEREUR Napoleon III. (1865) XVII, 13760. Paris, p. 24-25.

CORRESPONDANCE de NAPOLEON IER; PUBLIEE par ORDRE de l'EMPEREUR Napoleon III. (1866) XX, 16601. Paris, p. 510.

CORRESPONDANCE de NAPOLEON IER; PUBLIEE par ORDRE de l'EMPEREUR Napoleon III. (1867) XXI, 17047. Paris, p. 259.

Nettement A. (1856) *Histoire de la conquête d'Alger: écritesur des documents inédits et authentiques, suivie du tableau de la conquête de l'Algérie*. Paris, 667 p. (fr).

Picquet C. (1830) *Aperçu historique statistique et topographique sur l'état d'Alger: à l'usage de l'armée expéditionnaire d'Afrique, avec cartes, plans, vues et costumes*. Paris, 256 p. (fr).

Vernet F. (1996) Colonel Vincent Yves Boutin (1772-1815). *l'Algérieniste*. 76, p. 18-24. (fr).

Prysiazhniuk O. M.
MILITARY OFFICER, ENGINEER, PROSPECTOR VINCENT YVES BUTEN: MILESTONES IN THE SERVICE OF COLONEL OF NAPOLEONIC TIMES

The research focuses on the analysis of the main milestones in the life and work of Colonel Vincent Yves Buten – a military engineer, participant of almost all military campaigns of the Napoleonic era. Within the study, the focus is placed on the socio-political and diplomatic preconditions and prehistory of Buten's secret mission on the territory of Algeria. The course and core events of the trip as well as the circumstances of the creation of his detailed report «General Intelligence of the city, forts, and batteries of Algeria» are analysed. According to the Buten report «General Intelligence of the City, Forts, and Batteries of Algeria», the population of Algiers was 3,000, while the population of Algeria – 73,000. The thorough and detailed report contains numerous maps and sketches, descriptions of forts, location of batteries, ground and naval forces, notes on the country's resources of food, wood, water, meteorology, and an overview of diseases.

Description of customs, income of Algerian governors, daily work disbursement, food, weights, and currency were studied. Besides, the report proposes to use the invading forces of 35,000 / 40,000 people, contains recommendations for the future occupation army. It also describes routes from Algeria to other cities. The report ends with advice to the leaders of the future expeditionary forces regarding speed, energy, unity of command.

When planning the campaign in Algeria, report by Vincent Yves Buten was used as the main source of information for the reconnaissance of French troops during the invasion. Fifteen years past Buten's death, geographer Charles Pique, with the support of the Duke Louis-Philippe of Orleans, used Buten's report to compile a historical, statistical, and topographical outlook of Algeria, which became the guide for the African Expeditionary Army in the 1830 invasion. On June 14, 1830, French army under the lead of General L. A. Bourmon's which consisted of 37,000 people, landed on the Algerian coast near Sidi Feruh. The expedition to Algeria was a legacy of the Revolution and the Napoleonic era, as it was the first major military campaign in 15 years of the Bourbon Restoration regime, from which contemporaries drew direct parallels between it and Bonaparte's Egyptian campaign. In preparation for the invasion of Algeria, Bourmon read Bonaparte's correspondence with the Directory. He wanted the departure of the African expedition to be scheduled for May 15, the day Napoleon's troops and navy left for Egypt. In his address to the army, Bourmon recalled the brilliant victory of the French at Heliopolis over the Ottoman troops.

Keywords: Napoleonic era, a military expedition, engineering troops, plan of Algeria, colonial expansion.

УДК 355.4.044.7:94"1939/1945"

СЛЮСАРЕНКО А.В.

<https://orcid.org/0000-0001-7812-6277>

ВЕДЕНЄВ Д.В.

<http://orcid.org/0000-0002-8929-9875>¹⁶

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.206-225>

ТВОРЕННЯ МОДЕЛЕЙ АСИМЕТРИЧНОГО («ГІБРИДНОГО») ПРОТИБОРСТВА ОСНОВНИМИ УЧАСНИКАМИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 РР.)

У статті на основі аналізу документальних джерел та спеціальної літератури здійснено виявлення, систематизація та аналіз провідних організаційно-функціональних компонентів систем асиметричного протиборства, створених державами – основними учасниками Другої світової війни (СРСР, Німеччиною, Великою Британією, США) як історичних передумов виникнення воєнно-політичного явища «гібридної війни». Асиметричні дії перетворюються у достатньо самостійну та результативну (аж до стратегічного рівня) форму боротьби. На якісно новий рівень піднялося мистецтво не тільки розвідувальної роботи, але й спеціальних операцій із зміни політичної ситуації, зафронтової розвідувально-диверсійної діяльності. Спеціальні операції почали узгоджуватися зі стратегічними планами ведення бойових кампаній. Спецслужби набули істотного досвіду творення партизансько-підпільного руху як важливого чинника дестабілізації тилів та виснаження противника, створення та управління діяльністю іррегулярних збройних формувань. Набуло розвитку використання із підривною метою етноконфесійного фактора, національно-визвольних та анти-колоніальних рухів. Було створено війська спеціального призначення з більшістю сучасних організаційно-тактичних рис та бойових можливостей.

Слюсаренко Андрій Віталійович, доктор історичних наук, доцент, заступник начальника академії з наукової роботи Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Веденєв Дмитро Валерійович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Слюсаренко А.В., Веденєв Д.В., 2021

Ключові слова: Друга світова війна, асиметричне протиборство, спецслужби, війська спеціального призначення, розвідка, диверсії.

Постановка проблеми. «Стратегія національної безпеки України», затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392, закріпила розширений погляд на комплекс вельми строкатих за походженням й змістовною спрямованістю новітніх загроз державному ладу та суспільству України (*Стратегія національної безпеки України... 2020*). Наголошується, зокрема, на необхідності серйозного аналізу державою уроків гібридної агресії проти України, регіональних конфліктів та локальних війн для розробки «нових доктринальних підходів до забезпечення воєнної безпеки».

Між тим, генеза явища «гібридної війни» з концептуального та функціонального погляду спирається на колосальний історичний досвід непрямого, асиметричного протиборства, його доктринального осмислення, інституалізації та застосування за допомогою сучасних організаційних, інтелектуальних, технологічних можливостей. Якісним історичним етапом на шляху формування концептуальних та організаційно-функціональних засад асиметричного протиборства та передумов до формування сучасних уявлень й практики «гібридної війни» стала саме Друга світова війна 1939–1945 рр.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Розгортання «холодної війни», антиколоніальних рухів та специфіка війн повоєнного періоду підштовхували до пошуку нетрадиційних уявлень і розробок щодо стратегічних засад конфліктності, своєрідним маніфестом чого стала книга відомого англійського воєнного теоретика Б. Ліддела-Гарта (1895–1970) «Стратегія непрямих дій» (Лиддел Гарт Б.Х., 1957). Зарубіжні дослідники діяльності спецслужб та спецвійськ (передовсім – британські й американські) зосередилися на аналізі операцій власних та гітлерівських спецслужб, вивчені новітніх методів оперативного мистецтва, механізмів спецпропаганди, використання етноконфесійного та ірредентистського чинників (Кукридж Е. (1959); Герэн А., Варэн Ж. (1985); Маккензи У. (2004); Маклахан Д. (1971), розвитку військ спеціального призначення (Нейландс Р. (2005); Паркер Дж. (2003) тощо.

Підвищена увага стала приділятися організації та використанню іррегулярних збройних формувань (Диксон Ч.О., Гейльбрунн О., (1957); Ионг Луи де (1956). Дослідження досвіду діяльності розвідувально-диверсійних формувань органів НКВС-НКДБ та

специфічних партизанського руху виступало одним із пріоритетних напрямів роботи науковців КДБ СРСР (Андрианов В.Н. (1971); Брайко П.С., Старинов И.Г. (1983); Коровин В.В. (1968). Крім того, серйозну увагу було приділено вивченню розвідувально-підривної діяльності гітлерівських спецслужб (Авдеев Ю.И.(1985); Александров Л.Г. (1972); Барков Л. (1971); Калинин Н.Н. (1985); Колосов Л.П. (1985); Цветков А.И., Петренко П.Е. (1985).

Відкриття архівних масивів спецслужб та спеціальної наукової літератури дозволило сучасним дослідникам продуктивно продовжити дослідження досвіду «малої війни» й мистецтва асиметричного протиборства 1939 – 1945 рр. (Попов А.Ю. (2003); Романько О. В. (2006); Сергеев Ф. (1991); Тихонов Ю.Н. (2003), серія книг «Спецназ Гитлера» тощо). Автори даної статті у низці праць вдалися до пошуку історичних коренів особливої ролі спеціальних методів протиборства, які становлять основу феномену «гібридної війни» (Веденеев, 2014, 2015, 2016; Веденеев, Слюсаренко, 2017; Слюсаренко, 2019).

Мета статті. Виявлення, систематизація та аналіз провідних організаційно-функціональних компонентів систем асиметричного протиборства, створених державами – основними учасниками Другої світової війни як історичних передумов виникнення воєнно-політичного явища «гібридної війни».

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянська модель спеціальних асиметричних дій. Центральними її елементами стали 4-те Управління НКВС-НКДБ із організації розвідувально-диверсійної та іншої підривної діяльності в тилу противника та на окупованій території СРСР та Східної Європи. Наказ НКВС СРСР від 25 серпня 1941 р. № 001151 покладав на 4-ті відділи НКВС-УНКВС організацію партизанського руху, керівництво діяльністю диверсійних груп (*ГДА МВС: ф.45, оп.1, спр.102, арк.67-69*). Безпосередньо у складі 4-го Управління НКВС Української РСР функції відділів визначалися таким чином:

- *перший відділ:* керівництво оперативними групами в тилу противника, запровадження агентури в розвідувальні й контррозвідувальні органи, адміністративно-політичні установи противника на окупованій території;
- *другий відділ:* організація диверсійно-терористичної роботи, ведення розслідування по фактах зради агентури 4-го Управління, допит військовополонених, керівництво 4-ми підрозділами обласних УНКДБ;

- *третій відділ*: матеріально-технічне забезпечення агентурно-оперативної роботи, оперативний облік, інформаційна робота, оперативна техніка та виготовлення документів прикриття (*ГДА СБУ: ф. 60, спр. 83529, ч. 1, арк. 18-21*).

До основних видів власне зафронтових оперативних формувань НКВС-НКДБ відносилися:

- *агентурно-оперативні групи, або ж спецгрупи* (3-5 агентів органів держбезпеки, що пройшли певну підготовку для дій у близькому тилу з розвідувальними завданнями);

- *оперативно-чекістські, або ж розвідувально-диверсійні групи* (5–8 кадрових співробітників держбезпеки, які виводилися за лінію фронту для організації розвідувально-диверсійної роботи з позицій, як правило, партизанських загонів);

- *оперативно-чекістські групи спеціального призначення* (10–15 і більше співробітників НКВС–НКДБ, виведених на територію іноземних держав для виконання спеціальних розвідувально-диверсійних завдань);

- *оперативно-чекістські бази або загони* (озброєні загони з кадрових співробітників, агентів спецслужби, партизан, чисельністю до 100 і більше осіб, які вели активну диверсійно-терористичну боротьбу на комунікаціях проти важливих об'єктів противника, слугували основою для формування партизанських сил тощо). Загалом НКВС-НКДБ УРСР за роки війни створили 135 таких формувань (7500 учасників).

Серед провідних завдань зафронтових оперативних формувань можна визначити такі:

- *у галузі розвідувальної роботи*: збір та передача командуванню Червоної Армії інформації про дислокацію, чисельність, озброєння, штаби військ противника, систему постачання, а також про спеціальні, каральні, адміністративні органи окупаційного режиму, формування колаборантів тощо;

- *стосовно диверсійної роботи*: порушення нормальної роботи прифронтових і тилкових комунікацій ворога, виведення з ладу військових та промислових об'єктів, запасів стратегічних матеріалів, організація спецпропаганди тощо;

- *у галузі контррозвідувальної роботи*: виявлення та вивчення форм і методів роботи органів розвідки та контррозвідки агресорів, їх карально-поліцейських структур, запровадження в них власної агентури, розклад зсередини проницьких формувань колаборантів,

контррозвідувальний захист партизанських формувань тощо (Коровин, 1968: 23-24).

У ході війни та залежно від зміни стратегічної та оперативної обстановки, потреб Діючої армії розпорядчими документами корегувалися і завдання 4 Управління НКВС-НКДБ УРСР. Так, перехід Червоної Армії у стратегічний наступ із звільнення України від гітлерівців викликав необхідність активізації диверсійної роботи в тилу противника. Ставилося завдання вербування спеціально підготовлених, рішучих агентів та агентурних груп для їх виведення в тил противника. Наголошувалося на необхідності підбору агентів-вербувальників із зв'язками серед персоналу залізниць та промислових підприємств, здатних виводити з ладу комунікації, мости, ешелони, склади, бази пально-мастильних матеріалів, військові заводи. У розпалі Битви за Дніпро диверсанти вивели з ладу чимало військових об'єктів противника, активно діяли на комунікаціях, полегшуючи наступ фронтів.

Станом на початок вересня 1941 р. 4-й відділ НКВС УРСР вивів до тилу противника 63 партизанські загони (4855 бійців), підготував до зафронтової роботи ще 80 загонів (2409 осіб), 434 загони (12561 осіб) вважалися підготовленими для осідання у разі приходу окупантів. Крім того, підготовку пройшло 285 окремих партизанських та диверсійних груп з 1460 учасниками. До жовтня загалом вдалося вивести в тил противника 122 партизанських загони (5809 бійців) (*ГДА СБУ: ф. 60, спр. 83051, ч. 1, арк. 38*).

Загалом за роки війни органи держбезпеки СРСР вивели за лінію фронту 2222 оперативні групи (з яких НКВС-НКДБ УРСР сформували 677). Від них було отримано 4418 цінних розвідувальних повідомлень про становище за смугою фронту, з яких 1358 направили до Генштабу Червоної Армії, 420 – командуванню фронтів, 629 – командуванню авіації далекої дії для завдання бомбових ударів.

Загальний внесок у перемогу над гітлеризмом опергруп, спеціальних загонів та інших формувань 4-го Управління НКВС-НКДБ УРСР за роки війни був таким: 26 тис. убитих і поранених, 3329 полонених, 6747 роззброєних вояків ворога, 25 знищених генералів і високих чиновників окупаційної адміністрації, 121 співробітник спецслужб Німеччини та її союзників. Було виведено з ладу 15 військових заводів і 23 підприємства, 6 електростанцій, 27 складів, 92 залізничних мости, 41 шосейний міст. Підірвано

242 ешелони (311 паротяг, до 2500 вагонів), 5 бронепотягів і платформ, знищено 43 літаки, 135 танків, 115 гармат і мінометів противника (*ГДА СБУ: ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк. 43–45*).

Діяльність зафронтових оперативних груп під час оборони та визволення України, Східної Європи сприяла розвідувальному забезпеченню Діючої армії, розгортанню партизанського руху, підриву військово-економічного потенціалу противника, формуванню агентурної мережі за кордоном. Для вивчення досвіду асиметричного протистояння становить науково-практичний інтерес специфіка діяльності органів безпеки та військової розвідки із творення підрозділів із спеціалізацією на розвідувально-диверсійній роботі за лінією фронту, розгортання партизанського руху та його спеціальних підрозділів (*Слюсаренко, Веденєєв, 2017:17-18*).

У практику асиметричних дій радянських спецслужб увійшло і формування національних розвідувально-диверсійних частин. З 1939 – 1940 рр. створюються окремі китайські та корейські загони для дій проти Японії, котра окупувала з 1931 р. Маньчжурію і не приховувала планів захоплення радянського Далекого Сходу й Забайкалля, які увійшли до 88-ї стрілецької бригади Далеко-східного фронту (для виконання розвідувально-диверсійних завдань у тилу противника). Окремі групи бригади застосовувалися для виконання спецзавдань в Кореї та Маньчжурії в інтересах радянського командування до 1945 р. Зокрема, її вояками була реорганізована підпільна мережа опору в Кореї в 1942 р. (*див.: Попов И.М., Лавренев С.Я., Богданов В.Н., 2005*).

Нацистський Третій рейх створив оригінальну й потужну систему асиметричної (гібридної) війни, котра значно випередила час та акумулювала багато із тактико-технологічних алгоритмів та прийомів неконвенційного протиборства, стала однією із передумов масштабних успіхів «тотальної війни» – стрижня військово-політичної доктрини рейху.

Гітлерівській системі асиметричних дій були властиві такі риси:

- забезпечення максимальної централізації управління розвідкою й підривною діяльністю в широкому розумінні, підпорядкування органів спеціальної діяльності вищому військово-політичному проводу рейху;

- настанова на «тотальність» (багатоманітність за спрямуваннями) розвідувальної роботи, її тісну координованість з

геополітичними, зовнішньополітичними та воєнно-стратегічними концепціями Німеччини;

- курс на перетворення розвідувально-підривних механізмів на важливий інструмент «блискавичної війни»;

- створення «п'ятої колони» на території потенційних противників й насадження агентури в управлінських та ділових колах зарубіжних держав, перехоплення важелів політичного управління;

- інспірування та оперативне використання націоналістичних, сепаратистських, антиколоніальних та інших антиурядових рухів та організацій, а також німецької діаспори;

- масштабне дезінформування противника;

- психологічна війна та розклад духу населення й військ противника;

- застосування розвідувально-диверсійних спецпідрозділів, укомплектованих, у т.ч., представниками народів країн, проти яких здійснюється агресія;

- розвиток технічних видів розвідки, використання досягнень науково-технічного прогресу та інноваційних наукових досліджень (*Авдеев, 1985: 114-115; Барков Л., 1971: 8-13; Ведєнєєв, 2016: 333-334*).

Під час реорганізації органів військового управління Німеччини в 1938 р. у структурі військової спецслужби – абверу, запровадили орган асиметричної (комплексної) розвідувально-підривної діяльності – відділ абвер-2. До абвер-2 (А-2) до 1941 р. входили:

група управління;

Група 2-А («Схід»), на яку покладалося загальне керівництво розвідувально-диверсійною роботою та периферійними органами абвер-2 на Східному фронті. Група поділялася на функціональні реферати:

ІОН: створення повстансько-підпільних груп в тилу радянських військ;

СОН: закидання диверсійної агентури в глибокий тил радянських військ, керівництво диверсійною роботою фронткових команд А-2;

АІ: організація спецпропаганди, пропагандистської роботи фронткових команд А-2;

АЛ: авіаційна підтримка диверсійних груп, їх парашутно-десантна підготовка.

Група В: розвідувально-диверсійна та терористична діяльність проти держав Західної Європи;

Група ЗО: розвідувально-диверсійна та терористична діяльність на Балканах, Близькому та Середньому Сході;

Група Т: розробка та виготовлення мінно-вибухової техніки, спецзасобів, засобів зв'язку, фотографування, радіопеленгації, тайнопису тощо (*Ионг Луи де, 1956: 83-84*).

Аншлюс Австрії у березні 1938 р. став багато в чому наслідком спецоперацій абверу. До 1937 р. на ключові пости в силових відомствах, апарату президента, відомствах цієї держави розмістилися німецькі агенти, за допомогою абверу створили загони бойовиків.

Зусиллями абвер-2 була забезпечена «п'ята колона» для анексії населеної 3 млн. етнічних німців Судетської області Чехословаччини. У травні 1938 р. розробили план «Грюн» з окупації країни, хоча вже з 1935 р. Берлін фінансував і підтримував місцевих сепаратистів на чолі з Гейнлейном. В навчальних таборах у Бранденбурзі створювалися бойові та диверсійні групи судетських німців.

У березні 1940 р. агентура абвера-2, місцеві диверсанти з числа членів нацистських організацій та сепаратистів сприяли окупації Данії та Норвегії (дії агентури, зокрема, викликали перешкоди військового управління, сприяли захопленню десантами Осло і стратегічного порту Нарвік тощо).

На Східному фронті з 1941 р. по лінії абвер-2 створили шість «диверсійних абверкоманд (№№201–206), кожна з них мала по 2-6 абвергрупи, спецшколи. Спецшколи абвера на Східному фронті одночасно готували 4175 – 5765 розвідників й диверсантів та 4200 – 4700 пропагандистів. Лише в 1942 р. було підготовлено 2,5 тис. диверсантів, а кількість закинутих за лінію фронту (у порівнянні з 1939 р.) зросла в 21 раз (*ГДА СБУ: ф. 13, д. 693, арк. 49–50; Александров Л.Г. (1972):202; Сергеев Ф. (1991): 43*).

Абвер енергійно працював з національними, антиколоніальним, сепаратистськими рухами. Так, у співробітництві з організацією «Вільна Індія», Японією та Італією створили 40-тисячну Індійську національну армію, Тимчасовий «уряд вільної Індії» оголосив війну Великобританії, готувалися диверсійні кадри з числа індусів. З грудня 1941 р. абвер-2 розгорнув підготовку диверсійних груп й повстанських загонів пуштунських племен на кордонах

Британської Індії. План «Аманулла», розроблений спецслужбами Німеччини, передбачав повстання пуштунських племен в Афганістані, Белуджистані з подальшою окупацією Афганістану. Готувалася 40-тисячна армія з емігрантів для вторгнення в радянську Середню Азію. Планувалося створити маріонетковий «Великий Туркестан». Спецслужбам СРСР та Британії вдалося попередити державний переворот і перехід під контроль Берліна Ірану, де працювало 6,5 тис. німецьких «спеціалістів», було перекинуто 11 тис. тонн зброї та боєприпасів. Готувалася диверсійна кампанія проти нафтовидобувного басейну Баку (*Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне...* (1985): III, 75; *Калинкович Н.Н.* (1985): 99-105; *Тихонов Ю.Н.* (2003).

Окремо доцільно згадати про створення в системі РСХА спеціального розвідувально-диверсійного органу «Підприємство Цепелін» (весна 1942 р.). До його функцій відносилося проведення масштабної, довгострокової диверсійної та розкладницької роботи в радянському тилу на основі інспірування націоналістичних, етносепаратистських настроїв, з використанням відповідних «національних формувань» із представників різних народів СРСР (*Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне* (1985): III, 916).

Гітлерівці виступали піонерами щодо створення *військ спецпризначення, бойових розвідувально-диверсійних підрозділів*, у т.ч. сформованих за етнічною ознакою для дій у середовищі відповідних народів і регіонів. Найбільш відомим спецпідрозділом став підпорядкований абверу-2 батальйон (з весни 1940 р.) – «навчальний полк» «Бранденбург-800», у квітні 1942 р. перетворений у дивізію. «Бранденбург-800» (по суті, перша частина військ спецпризначення у сучасному розумінні) визначався для диверсій та терору в тилу противника, захоплення важливих об'єктів, підготовки кадрів диверсантів й розгортання повстанських рухів. За час існував він підготував десятки тисяч диверсантів та бойовиків, у т.ч. для дій в Індії, Ірані, на Арабському Сході, в Англії і США. Його спецгрупи сприяли блицкригу в перші дні нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 р., виводячи з ладу лінії зв'язку, захоплюючи неушкодженими мости, знищуючи командний склад.

Полк «Бранденбург-800» складався із штабної роти (групи – англійська, російська, африканська, арабська, румунська та інші), роти зв'язку, навчального батальйону, п'яти бойових батальйонів 4-ротного складу. Дивізія «Бранденбург-800» включала полки за № 801-805 3-батальйонного складу, навчальний полк, роту пропаганди, роту морської піхоти. Навесні 1943 р. на основі 805-го полку створили навчальний полк «Курфюрст» для підготовки диверсантів та агентури для дій в зарубіжних державах.

Серед спецпідрозділів абвер-2, створених із представників народів СРСР для дій в тилу Червоної Армії відомі, зокрема:

диверсійні підрозділи «Роланд» і «Нахтигаль» (українські), застосовувалися на початку війни у Західній Україні;

диверсійні підрозділи «Межа каті» (латиський) та «Ерна» (естонський);

розвідувально-диверсійні групи «Тамара-I» і «Тамара-II», створені влітку 1941 р. за допомогою «Грузинського військового комітету», які діяли в радянському тилу на Кавказі;

«Горець» («Бергман»), диверсійний батальйон полку «Бранденбург-800», сформований у листопаді 1941 р. (до 1500 бійців). Він мав групи спецпризначення, кавалерійські ескадрони, дві «грузинські» роти, роти, укомплектовані карачаївцями, кабардинцями, осетинами, інгушами, чеченцями, азербайджанцями, вірменами. Вів активні диверсійні дії на Північному Кавказі, брав участь в антипартизанських операціях в Криму, Греції, на Балканах.

«Шаміль», спецпідрозділ 804-го полку дивізії «Бранденбург-800», сформований у жовтні 1941 р. з чеченців, дагестанців та інших народів Північного Кавказу, брав участь у численних диверсійних операціях на Північному Кавказі (*ГДА СБУ: ф. 13, спр. 693, арк. 13; Цветков А.И., Петренко П.Е. (1985): 67; Колосов Л.П. (1985): 88-89*).

Надзвичайно розвинутим став інформаційний компонент машини асиметричної війни Третього рейху, який, зокрема, використовувався і для стратегічної дезінформації противників. Так, наприкінці 1940 р. особисто А. Гітлер поставив завдання із профільної підготовки до війни з СРСР керівникам основних інформаційних центрів – Міністерства пропаганди, МЗС, Головного управління імперської безпеки (РСХА), Східного відділу зовнішньополітичного управління Націонал-соціалістичної партії Німеччини.

У річищі проблематики нашого дослідження найбільший інтерес становить створення та діяльність *британського Управління стратегічних операцій* (УСО, 1940–1946 рр.), котре стало комплексним інститутом асиметричних дій, сполучаючи розвідувальний пошук із диверсіями стратегічного й оперативно-тактичного рівнів та іншими видами підривних акцій. Велика Британія пішла власним оригінальним шляхом формування системи асиметричних дій з урахуванням вимог воєнного часу й загрози вторгнення німецької армії на Британські острови при перевазі гітлерівських сухопутних сил.

19 липня 1940 р. прем'єр-міністр У. Черчилль подав Воєнному кабінету меморандум про створення Управління спеціальних операцій з метою «координації всіх акцій з підривної діяльності і шпигунства на території противника». Основними підрозділами управління виступали три департаменти – пропагандистський (згодом перетворений в Управління політичної війни), операційний та дослідницький; існували регіональні відділи, окремі штаб-квартири у певних місцевостях («Штаб спецоперацій Середземномор'я», «Індійська місія», «Сінгапурська місія», Загін 133 в Італії тощо). Крім того, УСО відповідало за підготовку до партизанського руху в самій Англії на випадок вторгнення нацистів.

У м. Рангуні відкрили спецшколу, де майбутні спецпризначенці оволодівали диверсійною та агентурно-вербувальною роботою, радіосправою, прийомами самооборони та стрілецькою підготовкою, країнознавством, вивчали техніку поведінки на допитах тощо.

Спецпідрозділ взаємодіяв із іншими розвідслужбами, МЗС та створеним 27 липня 1939 р. Міністерством економічної війни. Інноваційним стало і матеріально-технічне забезпечення УСО. Нічні літаки «Лісандер» могли доставляти диверсантів на окуповану територію, постачати їм зброю та диверсійну техніку (УСО мало власні 138 та 161-шу авіаескадрильї спецпризначення, які лише за 5 міс. 1944 року закинули антифашистським силам в Європі 45 тис. автоматів і велику кількість боєприпасів). На озброєння диверсантів надходили новинки мінно-вибухової техніки, удосконалені парашути, портативна стрілецька зброя, складальні мотоцикли, міні підводні човни тощо. Існувала лабораторія для підготовки документів прикриття. Загалом через Управління пройшло до 13 тис. співробітників, які взаємодіяли із приблизно 1 млн. учасників антигітлерівського та антияпонського опору (*Операції воєнної розвідки* (1997): 215-216).

Серед успішних акцій диверсантів УСО – знищення заводу із виробництва важкої води у норвезькому Веморку, що надовго загальмувало просування гітлерівського атомного проекту; підриг моста через р. Горгопотамос у Греції, що на кілька місяців порушило постачання німецьких військ у Північній Африці через порти Афін та Пірея (1942 р.). Особливо енергійно УСО діяло у Франції, де відбувалися сотні диверсій на заводах та залізницях. Після початку операції «Оверлорд» із висадки союзників у Нормандії, лише за серпень 1944 р. було знищено 688 локомотивів і проведено 2900 диверсій на залізницях.

Однією із передумов успішних непрямих дій британської розвідки стало залучення до неї осіб, розумово й психологічно пристосованих до нестандартних місій, не обтяжених бюрократичними путами та стереотипами мислення військової або державної служби (*Маклахан Д. (1971): 120–125*).

З 22 червня 1940 р., за підтримки прем'єр-міністра, спішно почали створюватися батальйони «командос». Особовий склад 2-го батальйону пройшов парашутну підготовку, і підрозділ перейменували в 11-й батальйон спеціальної авіаційної служби (САС; щоб відокремити частини «командос», десантованих повітряним шляхом, від частин спецслужби, які діяли з моря). Відчайдушна операція німецьких десантників із захоплення острова Крит підштовхнула розвиток повітрянодесантних частин, на основі 11-го батальйону розгорнули 1-шу парашутну бригаду. Другу парашутну бригаду сформовано в Індії з індійських і гуркхських батальйонів. У грудні 1940 р. відкрили навчальний центр на Близькому Сході, у 1942 р. – у горах Шотландії. Це створило передумови для формування власне підрозділів спецпризначення у сучасному розумінні цього слова.

Першим командиром спеціального підрозділу САС вважається лейтенант шотландської гвардії Девід Стерлінг, який у червні 1940 р. вступив добровольцем у 8-й батальйон командос. У липні 1941 р. Д. Стерлінг направив до штабу командування збройними силами на Близькому Сході письмовий план своєї «Концепції застосування малих груп у тилу противника». Новий підрозділ сформували 24 серпня 1941 р. як підрозділ командос та укомплектували винятково з добровольців 8-го батальйону. Під час бойових дій у Північній Африці бійці САС проводили результативні рейди і розвідувально-диверсійні операції проти німецьких військ.

У вересні 1942 р. виник 1-й полк САС, який організаційно складався з чотирьох британських, одного французького та одного грецького ескадронів, а також відділення човнової служби та нараховував близько 390 бійців. Було здійснено чимало бойових атак на німецькі аеродроми – підрозділи САС знищили майже 400 ворожих літаків, більше, ніж усі Королівські повітряні сили на цьому ТВД.

У 1944 р. полк розширили до бригади у складі чотирьох полків і двох батальйонів (два британських (1, 2-й САС) і два французьких полки (3, 4-й САС), бельгійський батальйон (пізніше 5-й полк САС) і батальйон зв'язку). Основними завданнями бригади були: добування розвідувальних даних про важливі економічні й військові об'єкти; їх знищення або виведення з ладу; проведення психологічних операцій з метою деморалізації особового складу і населення противника; організація саботажу; здійснення терористичних і диверсійних актів у глибокому тилу противника; утворення та підготовка повстанських формувань; участь у антипартизанських операціях тощо (*огляд дано за: Кукридж Е. (1959); Маккензи У. (2004); Паркер Дж. (2003); Слюсаренко (2019): 46-58.*

Друга світова війна прискорила формування системи асиметричної війни у США. Виходячи із вимог воєнного часу та перших поразок США на Тихому океані від японців, президент США Ф. Рузвельт, долаючи міжвідомчі суперечності та опір угруповань у правлячих колах, вдався до реорганізації національної розвідувальної системи. Управління стратегічних служб (УСС, англ. – OSS) виникло за наказом президента США Ф. Рузвельта від 13 липня 1942 р. (функціонувало до 20 вересня 1945 р., із січня 1946 р. його функції перейшли до Центральної розвідувальної групи як основи формування Центрального розвідувального управління США).

На УСС поклали широке коло функцій гібридної війни та непрямих дій: агентурна розвідка за кордоном, диверсійна робота і саботаж, підтримка Руху опору в Європі та антияпонських сил у Китаї та Індокитаї, підготовка партизанських сил із числа союзних народів, спецпропаганда і аналітична робота, дослідження із стратегічно важливих питань тощо. Було створено «географічні» розвідувальні резидентури, котрі не лише збирали інформацію, але й вдавалися до активних заходів із зміни політичної ситуації в інтересах США – зокрема, шеф Європейської резидентури в Берні А. Даллес (майбутній директор ЦРУ) сприяв поваленню пронацистського режиму Віши у Франції (операція «Смолоскип»).

Особливу роль виконував відділ спеціальних операцій. Готувалися диверсійні мобільні групи «Джетс», одна з яких провела операцію «Норд» із підриву військового заводу у Норвегії, готувала замах на німецького фізика-ядерника Гейзенберга у нейтральній Швейцарії. Асиметричним кроком УСС стало залучення до співробітництва ватажків італійської мафії для сприяння висадці десанту в Сицилії в 1943 р.

Серед провідних підрозділів УСС – служба з диверсійної роботи на промислових підприємствах окупованої Європи, служба спеціальної пропаганди (залучала профільних спеціалістів Голівуда та рекламного бізнесу), служба дослідницької та аналітичної роботи, служба науково-технічного забезпечення (розробка спеціальної техніки та озброєння). До кінця війни чисельність апарату УСС зросла до 30 тис. співробітників, половина з яких були аналітиками, науковцями, носіями нестандартних знань, людьми «вільних професій» (*Аленов А., Андреев В. (1965): 45–49; Герэн А., Варэн Ж. (1985): 38–43.*)

Розпочинається формування і військ спеціального призначення армії США, котрі згодом стали основою перших у світі Сил спеціальних операцій. У 1942 р. офіцер з питань взаємодії з Британським генштабом, генерал-майор сухопутних сил США Л. Траскот подав пропозицію генералу Дж. Маршаллу про заснування американського спецпідрозділу «за аналогією з британськими командос», що стало початком формування частин рейнджерів сухопутних сил США. 1 червня 1942 р., за вказівкою начальника штаба армії США генерала Маршалла, починається формування спецпідрозділу «Американські командос», яким надали назву «рейнджери» на честь їх відомих попередників часів Війни за незалежність США 1775–1783 рр. До кінця червня 1942 р. укомплектований добровольцями 1-й батальйон рейнджерів.

Рейнджерів передбачалося використовувати для морських і повітряних десантів, розвідки і диверсій у тилу противника. У 1943 р. їх застосували в операції «Хаскі» із захоплення о. Сицилія. Однак відсутність відпрацьованої тактики взаємодії рейнджерів із піхотою та іншими сухопутними військами закінчилася для спецназу драматично. У січні 1944 р. під час десантної операції поблизу італійського порту Анці, 1, 3 та 4-й батальйони «рейнджерів Дербі» потрапили в оточення німецької піхоти й танків, не отримали належної підтримки і були майже повністю знищені (з 767 бійців

уціліло шість). Щоправда, 2-й батальйон рейнджерів відзначився в операції «Оверлорд» (висадка в Нормандії) 6 червня 1944 р.

Формування американських спецпідрозділів поступово набуло цілеспрямованого характеру, що багато в чому пояснювалося необхідністю протиставити японцям, майстрам війни у специфічних умовах джунглів, спеціально підготовлених вояків. Із листопада 1943 р. у центральній Індії під керівництвом англійських командос «Чіндит» проходили підготовку 3000 вояків США, («загін 5307»). Воюючи у джунглях Бірми проти японців, ці командос отримали прізвисько «мародерів Мерілла» (за ім'ям бригадного генерала Френка Мерілла). На Філіппінах проти японців результативно діяв 6-й батальйон рейнджерів (загалом їх було створено шість по 800 бійців за штатом у кожному) та спецзагін «скаути Аламо» (огляд дано за: *Нейландс Р. (2005); Слюсаренко А. (2019):61–65*).

Висновки. Якісним кроком на шляху утворення основних інституційних та функціональних компонентів механізму асиметричного протиборства (основи стратегії та інструментарію «гібридної війни») стала Друга світова війна, котра породила певні інституційовані національні моделі асиметричної боротьби. Спеціальні асиметричні дії поступово із способу забезпечення успіху бойових дій перетворюються у достатньо самостійну та результативну (аж до стратегічного рівня) форму боротьби.

Друга світова війна піднесла на якісно новий рівень мистецтво не тільки власне розвідувальної роботи, але й спеціальних операцій із зміни політичної ситуації, зафронтової розвідувально-диверсійної діяльності спецслужб, яка (поряд із партизансько-підпільною боротьбою) перетворилася на дієвий чинник оперативно-стратегічного і стратегічного характеру. Спеціальні операції почали узгоджуватися зі стратегічними планами ведення бойових кампаній.

Спецслужби набули істотного досвіду творення партизансько-підпільного руху як важливого чинника дестабілізації тилів та виснаження противника, створення та управління діяльністю іррегулярних збройних формувань (у т.ч. за етнічною ознакою), що міцно увійшло до арсеналу асиметричної діяльності аж до сучасності.

Набуло результативного розвитку використання із підривною метою партійно-політичного, регіонального, етнічного факторів, національно-визвольних та антиколоніальних рухів, формування на цій основі підконтрольних спеціальним органам етнополітичних,

сепаратистських, іредентистських та інших керованих структур в інтересах непрямих дій у рамках загальної стратегії підриву військово-політичної стабільності у стані противника. Масового й цілеспрямованого характеру досягає радіо- і друкована пропаганда з метою розкладу духу військ і населення противника, яка починає спиратися на спеціалізовані структури, доробки соціальної психології та інших галузей науки.

В цей історичний час було створено війська спеціального призначення з більшістю тих основних організаційно-тактичних рис та бойових можливостей, які вони зберігли і донині. Відбувалося цілеспрямоване створення структур (підрозділів, частин) спеціального призначення, які виокремилися від високомобільних військ (повітрянодесантних військ, морської піхоти, польової розвідки тощо). Оформились прототипи «класичних» військ спеціального призначення (розвідувально-диверсійних за функціями і формами застосування).

Серед них – особлива система підпорядкування та повна або часткова організаційна автономія від збройних сил (армійського командування), високий ступінь та універсалізм бойової та спеціальної підготовки, зосередженість на розвідувально-диверсійній та іншій спеціальній діяльності, підвищена мобільність, тісна взаємодія зі спецслужбами, здатність проводити спеціальні операції, котрі справляли суттєвий вплив на оперативно-тактичну або стратегічну ситуацію тощо.

Використані посилання

Авдеев Ю.И. (1985). Формирование стратегических установок в области подрывной деятельности фашистской Германии против СССР и их содержание // *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР*. № 35. С. 113–117.

Александров Л.Г. (1972). Руководящие органы фашистской военной разведки на советско-германском фронте // *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР*. № 4. С. 202–210.

Аленов А., Андреев В. (1965). *Концперн штионажи и диверсий*. М.: Молодая гвардия. 336 с.

Андрианов В.Н. (1971) *Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВКШ КГБ при СМ. СССР. 167 с.

Барков Л. (1971). *В дѣбрях абвера*. Таллин: Ээсти Раамат. 238 с.

Брайко П.С., Старинов И.Г. (1983). *Партизанская война*. М.: В/ч 33965. Ч. 1. 335 с.

Веденєєв Д. (2014). Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР) // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. № 2. С. 291–352.

Веденєв Д.В. (2015). Роль спеціальних служб в організації та оперативному забезпеченні розвідувальної роботи партизанського руху на окупованій території України (1941–1944 рр.) // *Воєнно-історичний вісник*. Вип. 2. С. 96–103.

Веденєв Д.В. Система асиметричного протиборства спецслужб гітлерівської Німеччини // *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ. Зб. тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції (Львів, 18-20 травня 2016 р.)*. Львів: НА СВУ, 2016. С. 333–334.

Галузевий державний архів (ГДА) СБ України.

ГДА МВС України.

Герэн А., Варэн Ж. (1985). *Люди из ЦРУ*. М.: Междунар. отношения. 288 с.

Диксон Ч.О., Гейльбрунн О. (1957). *Коммунистические партизанские действия*. М.: Издательство иностранной литературы. 291 с.

Ионг Луи де (1958). *Пятая колонна в Западной Европе*. М.: Иностранная литература. 384 с.

Калинкович Н.Н. (1985). Борьба с подрывной деятельностью противника, осуществляемой под прикрытием панисламизма, пантюркизма в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. против Туркменистана // *Труды ВКШ КГБ СССР*. № 36. С. 99 – 105.

Колосов Л.П. (1985). Диверсионно-разведывательные формирования фашистской Германии и некоторые вопросы войсковой борьбы с ними в годы Великой Отечественной войны // *Труды ВКШ КГБ СССР*. № 35. С.88–95.

Коровин В.В. (1968). *Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны*. М.: ВШ КГБ. 84 с.

Кукридж Э. (1959). *Тайны английской секретной службы*. М.: Военное издательство МО СССР. 306 с.

Лиддел Гарт Б.Х. (1957). *Стратегия непрямых действий*. М.: Иностран. литература. 536 с.

Маккензи У. (2004). *Секретная история УСО: Управление специальных операций в 1940–1945 гг.* М.: АСТ. 957 с.

Маклахан Д. (1971). *Тайны английской разведки*. М.: Воениздат. 384 с.

Нейландс Р. (2005). *В зоне боевых действий. История войск специального назначения с 1945 года*. М.: ФАИР-ПРЕСС. 378 с.

Операции военной разведки (1997). Минск: Литература. 640 с.

Паркер Дж. (2003). *Британские коммандос*. М.: Изографус; ЭКСМО. 224 с.

Попов А.Ю. (2003). *НКВД и партизанское движение*. М.: ОЛМА-ПРЕСС. 383 с.

Попов И.М., Лавренев С.Я., Богданов В.Н. (2005). *Корея в огне войны*. М.: Кучково поле. 472 с.

Романько О. В. (2006). *Советский легион Гитлера. Граждане СССР в рядах вермахта и СС*. М.: Издатель Быстров. 640 с.

Сергеев Ф. (1991). *Тайные операции нацистской разведки. 1933–1945*. М.: Политиздат. 312 с.

Слюсаренко А.В. (2019). *Світовий досвід розбудови та застосування сухопутного компоненту Сил спеціальних операцій (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)*. Львів: НА СВУ, 2019. С. 46–75.

Слюсаренко А.В., Веденеев Д.В. (2017). Спеціальний орган з координації розвідувально-диверсійної діяльності на окупованій гітлерівськими агресорами території України: історичний досвід // *Військово-науковий вісник*. № 27. С. 3–18.

Стратегія національної безпеки України. Затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4693.html>

Тихонов Ю.Н. (2003). *Афганская война Третьего рейха*. М.: Олма-Пресс. 383 с.

Цветков А.И., Петренко П.Е. (1985). Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными и бандитскими формированиями в годы Великой Отечественной войны // *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР*. № 34. С. 67–76.

References

Avdeev Yu.I. (1985). Formation of strategic attitudes in the field of subversive activities of Nazi Germany against the USSR and their content // *Proceedings of the Higher School of the Red Banner of the KGB of the USSR*. No. 35. P.113-117. (rus.).

Alexandrov L.G. (1972). The governing bodies of the fascist military intelligence on the Soviet-German front // *Proceedings of the Higher Red Banner School of the KGB of the USSR*. No. 4. P.202–210. (rus.).

Alenov A., Andreev V. (1965). *Concern of espionage and sabotage*. Moscow: Young Guard. 336 p. (rus.).

Andrianov V.N. (1971) *The Struggle of Soviet Partisans during the Great Patriotic War*. М.: VKSH KGB at SM. USSR. 167 p. (rus.).

Barkov L. (1971). In the wilds of the Abwehr. Tallinn: Eesti Raamat. 238 p. (rus.).

Braiko P.S., Starinov I.G. (1983). *Guerrilla warfare*. Moscow: Military unit 33965.H.1.335 p. (rus.).

Vedeneyev D. (2014). Development sabotage and counter-intelligence activities of state security agencies behind the line front in 1941-1945. (for the documents of the NKVS-NKDB of the Ukrainian RSR) // *Archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. No. 2. P.291–352. (ukr.).

Vedeneyev D.V. (2015). The role of special services in the organization and operational safety of development robots and partisan forces on the recoupment of the territory of Ukraine (1941-1944) // *Military-Historical Visnik*. Vip. 2. Pp. 96-103. (ukr.).

Vedeneyev D.V. The system of asymmetric countermeasures of the special services of the Hitlerite Nimechchin // *Prospects for the development of the defense and modern technology of the land military*. Zb. abstracts of additional reports of the International Science and Technology Conference (Lviv, 18-20 May 2016). Lviv: NA SVU, 2016. pp. 333–334. (ukr.).

Galuzeviy sovereign archiv (GDA) of the Security Council of Ukraine. (ukr.).

GDA MVS of Ukraine. (ukr.).

Guerin A., Varen J. (1985). *People from the CIA*. М.: Mezhdunar. relations. 288 p. (rus.).

Dixon C.O., Heilbrunn O. (1957). *Communist partisan actions*. Moscow: Foreign Literature Publishing House. 291 p. (rus.).

Yong Louis de (1958). *Fifth Column in Western Europe*. М.: Foreign literature. 384 p. (rus.).

Kalinkovich N.N. (1985). The fight against subversive activities of the enemy carried out under the cover of pan-Islamism, pan-Turkism during the Great Patriotic War of 1941-1945. against Turkmenistan // *Proceedings of the General Staff of the KGB of the USSR*. No. 36. P. 99 - 105. (rus.).

Kolosov L.P. (1985). Subversive and reconnaissance formations of Nazi Germany and some issues of military struggle against them during the Great Patriotic War // *Proceedings of the VKSH KGB of the USSR*. No. 35. P.88–95. (rus.).

Korovin V. V. (1968). *The activities of operational groups of state security agencies behind enemy lines during the Great Patriotic War*. M.: VSh KGB. 84 p. (rus.).

Cookeridge E. (1959). *Secrets of the English Secret Service*. M.: Military publishing house of the USSR Ministry of Defense. 306 p. (rus.).

Mackenzie W. (2004). *The Secret History of the USO: Special Operations Directorate 1940-1945* M.: AST. 957 p. (rus.).

McLahan D. (1971). *Secrets of British intelligence*. Moscow: Military Publishing. 384 p. (rus.).

Neilands R. (2005). *In a war zone. History of Special Forces since 1945*. M.: FAIR-PRESS. 378 p. (rus.).

Military Intelligence Operations (1997). Minsk: Literature. 640 p. (rus.).

Parker J. (2003). *British commandos*. M.: Isographus; EKSMO. 224 p. (rus.).

Popov A.Yu. (2003). *The NKVD and the partisan movement*. M.: OLMA-PRESS. 383 p. (rus.).

Popov I.M., Lavrenev S.Ya., Bogdanov V.N. (2005). *Korea in the flames of war*. M.: Kuchkovo field. 472 p. (rus.).

Romanko O.V. (2006). *Hitler's Soviet Legion. Citizens of the USSR in the ranks of the Wehrmacht and the SS*. M.: Publisher Bystrov. 640 p. (rus.).

Sergeev F. (1991). *Covert operations of Nazi intelligence. 1933-1945*. M.: Politizdat. 312 p. (rus.).

Slyusarenko A.V. (2019). *World experience of development and deployment land component of the Special Operations Forces (the other half of the XX - the ear of the XXI century)*. Lviv: NA SVU, 2019, pp. 46–75. (ukr.).

Slyusarenko A.V., Vedencev D.V. (2017). *A special body for the coordination of developmental and sabotage activities for the recoupmnt of Hitler's aggressors in the territory of Ukraine: historical information* // *News of Science*. No. 27. P. 3-18. (ukr.).

Strategy of the National Security of Ukraine. Approved by the Decree of the President of Ukraine from the 14 th of Sunday, 2020. No. 392. URL: <https://www.mbo.gov.ua/ua/Ukazy/4693.html> (ukr.).

Tikhonov Yu.N. (2003). *Afghan War of the Third Reich*. M.: Olma-Press. 383 p. (rus.).

Tsvetkov A.I., Petrenko P.E. (1985). *The struggle of Soviet counterintelligence against sabotage and reconnaissance and bandit formations during the Great Patriotic War* // *Proceedings of the Higher Red Banner School of the KGB of the USSR*. No. 34. P. 67–76. (rus.).

Sliusarenko A., Viedienieiev D.
**CREATING THE CONFRONTATION ASYMMETRIC “HYBRID”
MODELS BY THE MAIN PARTICIPANTS OF THE SECOND WORLD
WAR (1939-1945)**

The article presents systematization and analysis of the main organisational-functional components of the asymmetric confrontation systems created by the states – main participants of the Second World War as the historical preconditions to the emergence of military-political “hybrid war” phenomenon. It is constated, that the Second World War became a qualitative historical stage on the way of forming the conceptual and organisational-functional basics of the asymmetric confrontation and preconditions to the forming of the modern “hybrid war” conception and practice.

Asymmetric actions from the way of ensuring of hostilities success gradually became quite independent and effective (till the strategical stage) form of struggle. The Second World War brought to a qualitatively new level of art not only the very intelligence work but also special operation on behalf of political situation changes, intelligent-sabotage activities over the frontline. Special operations became been approved with the strategical plans of the fighting companies conducting.

Special services got the historical experience of the partisan-underground movement as an important factor to the rear destabilisation and exhaustion of the enemy, to create and to manage the activity of irregular armed formations (including be the ethnic signs), which firmly entered the arsenal of the asymmetric activity till the nowadays. Using the party-political, regional and ethnical factors, national-liberation and anti-colonial movements by the subversive aim got its effective development.

There were created the special forces, which had the main organisational-tactic features and combat capabilities, that they have saved till nowadays. The purposeful formation of the special forces, which have seceded from the highly mobile troops (airborne troops, marines, field reconnaissance and others) have occurred.

Keywords: Second World War, asymmetric confrontation, special services, special forces, intelligence, sabotage.

КОРОЛІВСЬКА ВІЙСЬКОВА АКАДЕМІЯ В САНДГЕРСТІ: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ

Стаття висвітлює історію виникнення, розвитку та функціонування Королівського військового коледжу у м. Сандгерст (Велика Британія), на базі якого було створено сучасну Королівську військову академію. Розглянуто правила вступу, освітній процес, проаналізовано перетворення у сфері побуту та навчання кадетів, які відбувалися протягом XIX та першої половини XX століть. Встановлено, які дисципліни вважались пріоритетними, на що орієнтувалися викладачі при викладанні тактики. Виявлено, що справжнім здобутком випускники академії вважали не отримання знань та навичок у військовій сфері, а налагодження соціальних зв'язків, які сприяли їх подальшій кар'єрі в армії.

Ключові слова: Сандгерст, військова освіта, навчання, кадети.

Постановка проблеми та її актуальність. Удосконалення освітнього процесу є пріоритетним завданням для вітчизняних вищих військових навчальних закладах, адже від цього залежить розвиток системи вищої освіти в цілому та якісної підготовки офіцерського складу зокрема. Для оптимізації навчального процесу у ВНЗ сучасної України доцільно враховувати історичний досвід організації навчання в інших державах. Зважаючи на це актуальним є вивчення прогресивного досвіду створення та функціонування закладу військової освіти Великої Британії як однієї з провідних країн світу.

Совгар Оксана Михайлівна, доцент кафедри іноземних мов та військового перекладу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Совгар Ганна Петрівна, доцент кафедри іноземних мов та військового перекладу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

© Совгар О.М., Совгар Г.П., 2021

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблема виникнення та функціонування військових навчальних закладів Великої Британії українськими науковцями досі не була розглянута, тож у своїх розвідках ми звертались виключно до закордонних публікацій. У роботі майора А.Ф. Моклера-Ферімана “Хроніки Сандгерста” в основному описані передумови виникнення та перші роки функціонування основних закладів військової освіти Великої Британії. Автор також описав побут вихованців, проведення ними вільного часу. М. Ярділі зосередив свою увагу на висвітленні навчального процесу у Сандгерсті з початку ХХ ст. до часів Другої світової війни. У виданні Дж.Престіа проаналізовано викладання тактичних дисциплін у королівському військовому коледжі протягом ХІХ та ХХ століть. Значний інтерес становлять роботи Б. Бонда, Н. Ребі і Р. Дюпуа, присвячені дослідженням рівня підготовки британських офіцерів в ході численних воєн, котрі відбувалися в ХІХ та першій половині ХХ.

Мета та завдання дослідження. Метою цієї статті є розкриття історії виникнення, розвитку та функціонування Королівського військового коледжу у м. Сандгерст (Велика Британія), на базі якого було створено сучасну Королівську військову академію. Завданням дослідження є висвітлення особливостей навчального та виховного процесів, життя і побуту вихованців військового навчального закладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Містечко Сандгерст на околиці Брекнелського лісу у графстві Сюррей, що у південно-східній Англії, розташоване в 14 км. на північ від міста та військової бази Олдершот і близько в 30 миль (48 км) на південний захід від центральної частини Лондона, найбільш відоме завдяки Королівській військовій академії Сандгерст. Більшість майбутніх кадрових офіцерів британської армії проходять курс загальної та військової освіти в якості офіцерів-кадетів в академії, яку зазвичай називають просто Сандгерст. Цей заклад є спадкоємцем Королівської військової академії (яка функціонувала з 1741 р до 1939 р. у м. Вулвіч, Лондон) та Королівського військового коледжу у м. Сандгерст. Останній був заснований за королівським наказом у 1802 році у Грейт-Марлоу, значною мірою завдяки зусиллям полковника Дж. Ле Маршана та генерала Френсіса Жаррі, французького офіцера у засланні, який за три роки до цього організував школу підготовки офіцерів у Хай-Вікомбі в Бакінгемширі (*Mockler – Ferryman, 1900*).

17 травня 1802 року молодший факультет або корпус кадетів філії Королівського військового коледжу було відкрито в будинку, орендованому у Грейт-Марлоу, де розпочалось навчання шістнадцяти кадетів, “які були одягнені у своєрідну форму, дещо у стилі французького залізничного вантажника” (*Yardly, 1987*). В кінці року кількість кадетів зросла до сорока двох, з них п'ять були індійської національності та навчались за рахунок Почесної Ост-Індійської компанії. Невдовзі сфера діяльності коледжу розширилася і на початку наступного року (за Королівським наказом від 17 квітня 1803 р.) його величність схвалив збільшення кількості вихованців закладу до чотирьохсот, розділених на чотири роти, по сто юнаків у кожній. Спочатку кадети отримували освіту безкоштовно, але було вирішено, що в майбутньому з чотирьох сотень кадетів, сотня повинна бути “сиротами офіцерів, які втратили життя на службі у Його Величності, освічені безкоштовно; а решта – за гроші” (*Reba, Soffer, 1994*). В той самий час було вирішено, що певна кількість кадетів для артилерійсько-технічної служби будуть також навчатись у коледжі, та “приєднані у належних пропорціях до кількох рот” (*Mockler –Ferryman, 1900*).

Уряд Британії був вкрай незадоволений низьким рівнем вмінь і навичок офіцерського складу, який демонстрували сухопутні війська короля у війні проти Наполеона, тому створив Королівський Військовий коледж, Сандгерст, з метою поліпшення якості офіцерів піхоти і кавалерії. Коледж став другим із трьох британських військових установ освіти, яка складала б інтелектуальний кістяк армії до 1914 р. Найдавнішою була Королівська військова академія у Вулвічі для підготовки фахівців з технічних спеціальностей, а саме артилерійського озброєння та інженерів. У 1858 р. Корона відкрила також Штабний коледж для підготовки кваліфікованих офіцерів усіх спеціальностей для роботи в штабах та розробки стратегії.

На відміну від Штабного Коледжу, Сандгерст та Вулвіч не проводили конкурсу при вступі. Вік для вступу кадетів-артилеристів був від п'ятнадцяти до шістнадцяти років, а для інших кадетів - тринадцять - п'ятнадцять, і кадети не мали дозволу залишатися в коледжі після досягнення ними дев'ятнадцяти років. У 1812 році Королівський військовий коледж було переведено до Сандгерста, отже, 1812 р. ми можемо датувати народження Сандгерстського кадета, і, можна констатувати, коледж у подальшому не мав спроможності готувати до служби стількох

офіцерів, як це було в перший рік його існування. Велика війна, що тривала тоді в Іспанії, вимагала великої кількості офіцерів, і стало очевидним, що Сандгерст не зміг задовольнити попит, оскільки в 1813 р. ті кадети, які не змогли “випуститися” з коледжу після досягнення граничного віку отримали дозвіл “вступати в армію в Іспанії добровольцями, із заробітною платою унтерофіцера” (*Black, 1994*).

Отже, окрім того, що кандидат на вступ до коледжу повинен був бути віком від тринадцяти до п'ятнадцяти, він мав надати “відгуки про свою поведінку від усіх вчителів, з якими він був протягом трьох попередніх років, а також довідку, що засвідчувала відсутність вад вимови, а також будь-яких тілесних дефектів” (*Mockler-Ferryman, 1900*). Після вступу джентльмен-кадет перебував на випробувальному терміні протягом дванадцяти місяців, і його могли відправити назад до батьків або опікунів, якщо б визнали непридатним для армії. Кандидат ще мав скласти елементарний кваліфікаційний іспит при вступі, причому він міг обрати з дисциплін для іспиту будь-яку класичну мову чи математику, а також обов'язково виконати завдання на знання письма, орфографії та граматики англійської мови (*Duizu, 1993*). Після вступу до коледжу джентльмен-кадет повинен був дотримуватись норм військового статуту, а також Правил і положень Закладу, повинен був внести 18 фунтів за вартість уніформи та 2 фунти на пожертви бібліотеці. На додачу він мав взяти з собою такі предмети: шкіряне портмоне, сумку для брудного одягу, маленьке люстерко, гребінець, щітку для одягу, щітку для волосся, зубну щітку, дві пари рукавичок білого кольору, вісім сорочок, вісім пар коротких бавовняних панчів, вісім пар коротких камвольних панчів, вісім кишенькових хусток, чотири нічні шапки, шість рушників та два фланелевих простирадла; а також приладдя та книги з топографії, фортифікації, арифметики, алгебри, тригонометрії, астрономії, обчислення, динаміки, географії, французький словник та граматику, історії, словник та граматику з німецької, Біблію та молитовник (*Reba, Soffer, 1994*).

Вільний час у кадетів був взимку з 15.30 до 17.00, а влітку з 17.45 до відбою о 20.30. Вівторки, четверги та суботи називалися напіввихідними, оскільки кадети були вільні взимку з 13 до 15, а влітку після обіду. Канікули були з 20 травня по 1 липня та з 7 листопада по 5 січня. Юнаків ділили за віком на дві роти; у роті

А були молодші кадети (віком до п'ятнадцяти), у роті В – старші, з кімнатами по різні боки від входу та з окремими майданчиками для відпочинку. День розпочинався через півгодини після підйому, коли роти після шиккування стройовим кроком вирушали до каплиці на молитви, які тривали чверть години, після молитов взимку був сніданок, влітку – дві години навчання перед сніданком. Після сніданку навчання продовжувалося, далі – півгодини стройового вишколу, обід – близько 15:00, з короткотривалим відпочинком до або після.

Щодо харчування, все було першої якості. “Сніданок складався з півлітри свіжого молока для кожного кадета (гарячого або холодний на вибір), і хліба з маслом в необмеженій кількості. Стільки ж чаю дозволялося замість молока за бажанням кадета. На вечерю подавали 5 кг печеної баранини (ноги або плеча) на кожен стіл з десяти кадетів, а також картоплю, хліб і столове пиво за бажанням; а на десерт - неперевершений сливовий чи рисовий пудинг. Восени замість пудингу був яблучний пиріг. По неділях замість баранини подавали ростбїф; а на Михайла та Різдво – гуску з яблучним соусом і пиріжками на заміну м'ясу” (*Mockler-Ferrymen, 1900*). Після обіду залишки роздавалися бідним. За винятком сніданку та обіду о 15 в їдальні не передбачалося іншого харчування, хоча після вечірнього навчання кадетам давали хліб та вершкове масло, а також все необхідне для приготування чаю в своїх кімнатах, де п'ятьом мешканцям дозволено було гуртуватися перед сном. Правила дозволяли кадетам купувати або отримувати подарунки та їжу, щоб доповнити цю вечерю, але всі посилки повинні були бути відкритими та оглянутими в кабінеті лейтенанта-губернатора для з метою виявлення заборонених алкоголю та тютюну.

Основним предметом вважалась математика, і на цьому базувався розподіл кадетів по класах. Було шість класів, кожен розділений на дві групи, до нижчої школи належали 1, 2 та 3 класи, до верхньої – 4, 5 та 6. Найбільшим випробуванням для кадета була поява перед екзаменаційною комісією для складання іспитів протягом двох днів наприкінці кожної чверті. Серед членів комісії були Губернатор, лейтенант-губернатор, інспектор з навчання, старші викладачі. Також складання іспитів було відкрите для громадськості. Катетів викликали для складання усного іспиту, який приймало керівництво закладу та інспектор з

навчання, їхні плани та рисунки виставлялися на показ для оцінювання, також проводився іспит у кімнаті макетів фортифікації, школі верхової їзди, на плацу та в польових умовах. Складати всі іспити за один раз не було обов'язковим, але перед закінченням курсу кадет повинен був “задовольнити керівництво в шести кроках, необхідних для отримання офіцерського звання” (*Mockler-Ferryman, 1900*), а саме: математики, фортифікації, військової геодезії та трьох з такого переліку дисциплін: французька мова, німецька мова, операції осади, зображення місцевості, військовий рисунок, латина, загальна історія та географія. На завершення іспиту кадетів, які успішно склали сесію та виконали усі умови, рекомендували королеві для присвоєння офіцерського звання та отримання сертифікату.

Цікаво дізнатися як предків сучасних кадетів карали за порушення дисципліни та порядків академії. Покарання в основному були такими: відрахування назавжди або тимчасово, утримання під час відпустки, утримання у Верхній лікарні, в “Чорній дірі” або в приміщенні, що замикається, на хлібі-воді, а також змушували виконувати додаткові роботи, давали більше домашніх завдань, накладали арешти, проводили щопівгодинні переклички у напівсвяткові дні. При цьому тілесні покарання ніколи не допускалися, і у Сандгерсті пишалися тим, що дисципліна, і не тільки у Королівському військовому коледжі, але загалом у всій армії, може бути підтримана іншими способами.

Починаючи з другої половини XIX ст., Сандгерст зазнав суттєвих змін, і став більш військовим, військові зайняли місце цивільних інструкторів, наскільки це було можливим. У 1860 р. був вперше призначений інструктор з фехтування та гімнастики, при викладанні вогневої підготовки почали практикувати стрільбу із легких 6-фунтових гарматах. Курс став більш практичним і набув більш технічного характеру, оскільки кадети на час вступу до коледжу вже мали закінчену загальну освіту і повинні були лише підтримувати свої знання з таких предметів, як мови та математика. І все ж таки керівництво протягом наступних років ставилось до кадета досить жорстко; йому не дозволяли палити, за його рухами спостерігали навчені шпигуни. Курс підготовки було продовжено до двох років, і кадети були розділені на три роти, А, В і С, стара практика розміщення за ротами відповідно до віку була припинена. Кожною ротою командував капітан, у

його підпорядкуванні знаходився ще один офіцер, причому їх обов'язки були суто адміністративними, ніяким чином не пов'язані з навчанням. Кадетів навчали військовій справі як звичайних солдатів; вони ходили в наряди, марширували на плацу, переміщалися на території закладу лише стройовим кроком, віддавали військове вітання.

В той час військові здебільшого купували своє офіцерське звання. У 1860 р., до прикладу, з 4 000 офіцерів лише 836 було присвоєння звання офіцера після навчання у військовому закладі. У 1871 р. армія скасувала таку можливість і вже у 1874 р. Королівський військовий коледж став єдиним способом отримати офіцерське звання за спеціальністю піхота чи кавалерія та запровадив конкурсний іспит для вступу.

Саме тоді навчальна програма коледжу набула нового значення. Основні віяння серед британської інтелігенції сильно вплинули на сприйняття та світогляд при викладанні тактики у Королівському військовому коледжі. Хоча було б помилковим стверджувати, що методи та продукти британського інтелектуального життя представляв всепроникний ментальний моноліт, було б також некоректним твердження, що навчальна програма у Королівському військовому коледжі, не перебувала у певному вакуумі, на який впливали події у Великій Британії та Європі.

“Джентльмени кадети” кінця XIX століття у Сандгерсті вивчали військову справу, інженерію, військове управління, військове право, топографію, французьку та німецьку мови, військові вправи (стройову підготовку, гімнастику та їзду верхи), а також тактику. У суспільстві однак критикували зміст навчальних програм. У висновках інспекції Слідчого комітету 1902 р. йшлося про те, що система навчання в Сандгерсті сприяла процвітанню традицій неробства, з невеликими вкрапленнями зубріння, а джентельмени-кадети знали про чищення чобіт більше, аніж про чистку гвинтівки (*Prestia, 1994*). Неофіційні публіцисти Сандгерсту, такі як майор А. Ф. Моклер-Ферріман, також не сприяли академічній репутації закладу, приділивши навчальному процесу у лише 3 сторінки у 318-сторінковій книзі про коледж. В основному там описані матчі з крикету, любительські театральні постановки та інші такого роду речі. Для багатьох найвагомим здобутком навчання в Сандгерсті було налагодження соціальних зв'язків між джентельменами-кадетами. На думку Моклера-Феррімана, кадет

“мав певне уявлення про військовий світ, але саме соціальний елемент був найціннішим для випускника коледжу” (*Mockler-Ferryman, 1900*).

Незважаючи на вагомість соціального досвіду, набутого в Сандгерсті, те, чому кадети навчилися, і те, що їм викладали професори, вплинуло на військове мислення покоління офіцерів, яке командувало британськими експедиційними силами під час Першої Світової війни (*Henderson, 1916*). Однак Сандгерст був не єдиним місцем у Сполученому Королівстві, де професори використовували історичні події як частину навчальної програми. Заклад був частиною вищої освіти Британії і не залишився осторонь тогочасної тенденції виносити уроки з минулого та узагальнювати історичний досвід, перетворюючи ці уроки на історично доведені факти. Наслідком такого підходу стали офіцери, погано підготовлені до тогочасної війни і не здатні адаптуватися до реалій поля бою. Між тим часом коли закінчення Сандгерсту стало обов'язковим для офіцера піхоти або кавалерії та початком Великої війни (1874-1914), коледж використовував два підручники при викладанні тактики. До 1899 р. монографія генерал-майора К. Френсіса Клері “Тактика дії невеликих підрозділів” була найбільш популярною (*Prestia, 1994*). Після великої кількості перевидань викладацький склад відмовився від роботи Клері і почав використовувати “Тактику для початківців” К. М. Дегруйтера, починаючи з 1900 навчального року. Багато тактичних принципів, які кадети вчили та потім перевіряли у дії, були з XVIII та початку XIX століть, і, здавалося, знову з'явилися в останніх конфліктах. Особливий інтерес для Клері, Дегруйтера та професорсько-викладацького складу в Сандгерсті становили два найбільші військові уми з часів ери Людовика XIV: Фрідріх Великий та Наполеон Бонапарт. Тактичні принципи, використані цими двома новаторськими та успішними лідерами поля бою, були основою британської тактичної доктрини (*Дуриу, 1993*). Вчителі використовували історичні приклади з воєн Фрідріха та Наполеона, а також з Семитижневої Війни (австро-пруська війна) 1866 р., щоб проілюструвати певні тактичні прийоми та принципи, оскільки ці конфлікти мали значний вплив на військову думку Великої Британії. Професори Сандгерсту не залишились осторонь

тогочасної тенденції застосувати наукову теорію або процес у вивченні історії. Цим вони підняли воєнну доктрину до рівня наукової теорії, як доказ істини для всіх епох сучасної війни. На думку Б. Бонда (2005), хоча викладачі тактики в Сандгерсті свідомо не застосовували марксистську діалектику чи версію природного відбору, вони доводили слушність тактичних принципів, ілюструючи їх актуальність наприкінці XIX ст., а також у воєнних кампаніях Наполеона і Фрідріха Великого. Британський історик В. Моріс-Джоунз (1955) вважав стиль викладання тактики для кавалерії досить сумнівним через те, що сторони продовжували базувати свої оцінки на різних історичних подіях, будь то епоха Наполеона, Громадянська війна в Америці чи Семитижнева війна. Багато в чому британський офіцерський корпус став схожим на гурт науковців, намагаючись довести свої тактичні аксіоми в лабораторії історії з метою їх застосування в суворих умовах тогочасної війни. Вплив тогочасної зброї на тактику залишався невідомим. Проте досвід поля бою знову, як здавалось, підтвердив валідність прийнятих тактичних принципів.

Спорт не був формальною частиною навчальної програми, однак принципи, втілені в організованій фізичній активності, добре вписувалися в цінності навчального процесу Сандгерсту. Спорт вимагав розумової діяльності та дисципліни і, можливо, навіть, що важливіше, змушував учасників діяти в рамках заданого набору правил. Безумовно, керівництво Сандгерсту, не мало на меті зробити ігри та заходи, що відбувались на базі закладу, продовженням класної роботи. Насправді, тренування були не що інше, як розвага, яка мала допомогти підтримувати фізичну форму майбутніх офіцерів армії. Звичайно, кадети-джентльмени не розпочинали видів своєї фізичної активності у Сандгерсті. Такі ігри, як крикет, футбол, їзда верхи були частиною життя майже кожного кадета з дитинства. Крім того, більшість вихованців Сандгерсту відвідували перед тим одну з великих приватних шкіл, таких як Ітон, Регбі, Гарроу чи Рептон. Ці заклади наголошували на лідерстві, лояльності, честі, лицарстві, християнстві, патріотизмі та спортивній майстерності. На той час, коли молодий чоловік прибув на залізничну станцію Кемберлі, щоб провести свій перший день у Королівському коледжі, багато видів спорту вже були частиною його життя.

Через велику фізичну та моральну цінність фізичної активності керівництво Сандгерста всіляко заохочувало своїх підопічних до спортивних занять. Час відпочинку проводили в основному за грою в крикет, хокей, теніс та кеглі, катанням на човнах, риболовлею, купанням та гімнастикою на відкритому повітрі, в той час як фехтування та вправи на широких мечях проводились у спортивних залах. Кожна рота також мала власну читальню та бібліотеку, а також кімнату з різноманітними військовими та науковими моделями та макетами.

Після Першої світової війни тривалість навчання в Сандгерсті становила понад 18 місяців, і кадетів готували до присвоєння офіцерського звання зі спеціальностей, що представляли усі роди сухопутних військ окрім артилерії, корпусу інженерів та військ зв'язку, яких навчали у Вулвічі. З метою створення єдиного видового закладу для підготовки майбутніх офіцерів сухопутних військ влада планувала об'єднати Королівську військову академію та Королівський військовий коледж у 1940 р. Однак втрутилася Друга світова війна і Сандгерст став місцем розташування навчального підрозділу офіцерів кадетів і залишався ним до 1947 р., коли було створено академію, яка існує і понині.

Висновки. Королівський військовий коледж, переведений до містечка Сандгерст у 1812 р., був створений з метою покращення якості підготовки офіцерів піхоти, кавалерії та артилерійсько-технічної служби. Якщо спочатку освітній процес відзначався світським характером (пріоритетними предметами вважалися математика, класичні, французька та німецька мови), то починаючи з другої половини 19 ст. Сандгерст зазнав суттєвих змін, набувши більше військових рис, коли військові зайняли місце цивільних інструкторів та більше уваги стали приділяти викладанню військових дисциплін (тактики, геодезії, побудові фортифікацій). Виявлено, що на заняттях з тактики як взірць ведення воєн розглядали військові кампанії Наполеона та Фрідріха Великого. Спорт займав особливе місце для вихованців Сандгерсту, адже слугував не лише засобом підтримання фізичної форми, а й одним з небагатьох видів рекреації. Встановлено, що самі випускники цінували досвід Сандгерсту не стільки за набуті там знання та вміння, як за корисні знайомства, які нерідко ставали їм у пригоді в подальшому на життєвому шляху.

Використані посилання

- Black J. (1994). *European Warfare, 1660-1815*. New Haven, London: Yale University Press, 64 p.
- Bond B. (2005). *The Victorian Army and the Staff College*. London, 231 p.
- Christopher D. (1986). *The Military life of Frederick the Great*. New York: Atheneum, 189 p.
- Dupuy R. (1993). *The Harper Encyclopedia of Military History, 4th. ed.* New York: Harper Collins, 755 p.
- Henderson F. R.(1916). *The Science of War. A Collection of Essays and Lectures, 1891-1903*. London: Longmans, Green, and Co, 248 p.
- Maurice-Jones W.(1955). "*The Shop*": *The Story of the Royal Military Academy*. Woolvich, 125 p.
- Mockler -Ferryman A. F. (1900). *Annals of Sandhurst. A Chronicle of the Royal Military College*. London: William Heiemann, 365 p.
- Prestia J.D. (1994). "*An Ill-Timed Conservatism*": *Tactical Instruction at the Royal Military College, Sandhurst, 1874-1914*. Richmond: Colgate University, 105 p.
- Reba N., Soffer K. (1994). *Discipline and Power. The University, History, & the Making of an English Elite, 1870-1930*. Stanford: Stanford University Press, 233 p.
- Travers T. (1987). *The Killing Ground. The British Army, the Western Front, and the Emergence of Modern Warfare, 1900-1918*. (London: Allen & Unwin, 87 p.
- Yardly A. (1987). *Sandhurst: A Documentary*. London: Harrap, 143 p.

References

- Black J. (1994). *European Warfare, 1660-1815*. New Haven, London: Yale University Press, 64 p.
- Bond B. (2005). *The Victorian Army and the Staff College*. London, 231 p.
- Christopher D. (1986). *The Military life of Frederick the Great*. New York: Atheneum, 189 p.
- Dupuy R. (1993). *The Harper Encyclopedia of Military History, 4th. ed.* New York: Harper Collins, 755 p.
- Henderson F. R.(1916). *The Science of War. A Collection of Essays and Lectures, 1891-1903*. London: Longmans, Green, and Co, 248 p.
- Maurice-Jones W.(1955). "*The Shop*": *The Story of the Royal Military Academy*. Woolvich, 125 p.
- Mockler -Ferryman A. F. (1900). *Annals of Sandhurst. A Chronicle of the Royal Military College*. London: William Heiemann, 365 p.
- Prestia J.D. (1994). "*An Ill-Timed Conservatism*": *Tactical Instruction at the Royal Military College, Sandhurst, 1874-1914*. Richmond: Colgate University, 105 p.
- Reba N., Soffer K. (1994). *Discipline and Power. The University, History, & the Making of an English Elite, 1870-1930*. Stanford: Stanford University Press, 233 p.
- Travers T. (1987). *The Killing Ground. The British Army, the Western Front, and the Emergence of Modern Warfare, 1900-1918*. (London: Allen & Unwin, 87 p.
- Yardly A. (1987). *Sandhurst: A Documentary*. London: Harrap, 143 p.

Sovhar O., Sovhar H.
ROYAL MILITARY ACADEMY SANDGERST: ORIGIN AND ESTABLISHMENT HISTORY

The article considers the history of establishing, developing and functioning of Royal Military College in the town of Sandhurst (Great Britain), on the base of which modern Royal military Academy was created. It tackles the admission process, educational activities, and the transformation the institution had undergone throughout the 19 and the first half of the 20th centuries. It has been determined that at first the educational process was more oriented towards civilian disciplines such as mathematics, Latin, German and French but in the second half of the 19th century a shift was made towards military education which was caused by increasing the number of military faculty and adding military disciplines. The "Gentlemen Cadets" of late-nineteenth-century Sandhurst studied Military Engineering, Military Administration, Military Law, Topography, French, German, Military Exercises (Drill, Gymnastics, and Riding), and Tactics. Those who had passed Board room examinations, were recommended to the Queen for commissions in the Army. The social significance of the Sandhurst experience notwithstanding, what the cadets learned and what the professors taught them influenced the military mind-set of the generation of officers that would lead the British military forces during the wars of the 19th and the 20th centuries. Of particular interest to the faculty at Sandhurst were the two greatest military minds: Frederick the Great and Napoleon Bonaparte. The tactical principles employed by these two innovative and successful battlefield leaders were the foundation of the British tactical doctrine.

Although most sports were not a formal part of the curriculum, the principles embodied in organized physical activity fit in well with the values of the Royal military college. Sport required mental focus and discipline, and forced the participants to operate within a given set of rules and parameters. Athletic competition stressed thought and activity within a certain collection of boundaries, and the workouts were an entertaining diversion, which had the added benefit of keeping the future officers of the army physically fit and, therefore, reinforced the rigid tactical laws learned in the classroom.

Key words: Sandhurst, training, military education, cadets.

ІСТОРІЯ ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

УДК 903.22(477.85)

ТОІЧКІН Д.В.

orcid.org/0000-0003-0433-8335

https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.238-251

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЗБРОЄЗНАВЧОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ СТАРОГО СВІТУ ТА КОРОТКИЙ ОГЛЯД РОЗВИТКУ ЗБРОЄЗНАВСТВА У ЄВРОПІ ДО КІНЦЯ ХІХ СТ.

У статті подається визначення зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни, коротко розглянуто історію дослідження зброєзнавчої історіографії. Автор розглядає витоки історичного зброєзнавства від середньовіччя до кінця ХІХ ст. і виділяє основні етапи його розвитку. У ході дослідження простежено процеси формування великих музейних зібрань, та перетворення зброєзнавчих досліджень у сучасну наукову дисципліну. У цьому зв'язку виділено значення аматорських об'єднань і товариств, раннього ринку антикваріату, формування археологічної науки, мистецтвознавства та етнографії. Автор приділяє увагу біографіям та працям визначних діячів європейського зброєзнавства.

Ключові слова: зброєзнавство, історіографія, історія зброєзнавства у Європі, зброєзнавство ХІХ ст., розвиток історичної науки.

Постановка проблеми та аналіз історіографії. Зброєзнавство визначаємо як спеціальну історичну дисципліну, яка вивчає історичні закономірності виникнення, розвитку, використання й поширення предметів озброєння (ручної зброї, військової техніки та спорядження) і пов'язаних з їхнім виробництвом технологій.

Кількість праць з теорії та історії зброєзнавства в Україні наразі залишається вкрай незначною. Перші спроби осмислити українську зброєзнавчу історіографію зроблені у колах української еміграції на початку 1970-х рр. (*Шаньковський 1970, 1971, 1971а, 1972, 1973, 1974, 1975*). Пізніше українські дослідники порушу вали цю проблему у кількох наукових статтях (*Тоїчкін, 2009*;

Тоїчкін Денис Віталійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України, м. Київ.

© Тоїчкін Д. В., 2021

Коба, 2013), дисертаціях (Верхотурова, 2017) та монографіях (Мальченко, 2005; Тоїчкін, 2013) вже у ХХІ ст., коли розпочався більш активний розвиток цієї галузі історичних знань.

Попри активізацію зброєзнавчих досліджень досі так і не створено комплексного дослідження з історії зброєзнавства, а сама ця галузь залишається вивченою недостатньо. Це, у свою чергу, не дозволяє повноцінно розвивати зброєзнавство, як самостійний напрям, повністю залишаючи його теорію та методологію в царині загального історичного джерелознавства.

Мета роботи – започаткувати цикл статей з метою комплексного систематичного дослідження історії зброєзнавства, як спеціальної історичної дисципліни.

Витоки зброєзнавства. Важливими передумовами формування зброєзнавства як міждисциплінарного напрямку, стали нагромадження, реєстрація та наукове вивчення археологічних артефактів, переосмислення місця і колишнього значення стародавніх арсеналів та зібрань зброї, формування нових приватних збірок на передових засадах, пізніше – створення музейних колекцій з предметів озброєння.

Протягом століть зброя концентрувалась у спеціально відведених, зазвичай, добре захищених місцях – арсеналах, що належали міським громадам або різного рангу можновладцям, які утримували й забезпечували армії. Зможні й освічені власники арсеналів нерідко зберігали не тільки бойову, але й історичну зброю, найпрезентативніші зразки якої часто виконували церемонійні функції протягом століть (згадаймо коронаційні мечі Європи). Також того у арсеналах та скарбницях нагромаджувались коштовні дипломатичні дарунки, родинна зброя шляхетних попередників тощо. Відтак, серед перших «збирачів» історичної зброї найвизначніше місце належало першим особам держав та їх найближчому оточенню. Найбільш величні, відомі нам зібрання, започатковані в добу європейських абсолютних монархій та східних деспотій, хоча й відображали особисті вподобання «сильних світу цього», зазвичай існували у вигляді багатофункціональних скарбниць та арсеналів: поряд із золотим запасом та армійським складом тут зберігалась історична спадщина не лише як сакралізуючі владу атрибути, але й як прагматичний скарб. Утім ще у період раннього середньовіччя феодали різного рівня створювали подібні «скарбниці», які

звалися у Європі «гардеробними» (фр. *garderobe*, іт. *guardaroba*, англ. *wardrobe*). Причому часом ці зібрання були не просто місцем збереження матеріальних цінностей, але зібраннями історичних і культурних надбань іноді навіть відкриті для всіх бажаючих*.

Іншими давніми зібраннями старожитностей були церковні храми, де збирались цілі колекції предметів видатного історичного, художнього, а часом і меморіального значення. Культурологічні функції цих колекцій частково відповідали пізнішим музейним. Нерідко серед храмових колекцій була присутня зброя**.

У XVI ст. були започатковані спеціальні «кабінети», де зберігались саме колекційна зброя (*Demmin, 1877*)⁷. Наприкінці XVIII ст. такі зібрання почали перетворюватись на загальнодоступні виставки-музеї, поступово набуваючи національного значення. Водночас почалось формування музеєзнавчої науки, повстали наукові колективи, які вирішували проблеми атрибуції, реставрації та створення експозицій давньої зброї. Згодом музейні спільноти стали основними центрами зброєзнавчих досліджень і залишаються ними досі.

Отже у першій половині XIX ст. колекціонування зброї, що впродовж століть було привілеєм обмеженого кола соціальної еліти, охопило ширші категорії населення, а від середини XIX ст. почало набирати масового характеру, хоча найбільші зібрання продовжували концентруватися у вузькому колі заможних збирачів старожитностей. Пізніше саме ці збірки були покладені в основу найбільших музейних колекцій світу.

Іншим джерелом розвитку музеїв та колекцій в «епоху історизму» стали так звані Всесвітні виставки, – загалом у Європі протягом XIX ст. було проведено сорок таких масштабних заходів. Відтак, один з найбільших британських музеїв «Вікторії й Альберта» виріс саме на матеріалах однієї такої виставки.

Чимало міських музеїв повстало на основі окремих або об'єднаних приватних зібрань, створених у XIX ст. силами невеликих

* Тут слід згадати про Джордано Орсіні (1360/70-1438) – італійського кардинала та архієпископа Неаполя, який відкрив публічний доступ до своєї колекції старожитностей, герцога Іоанна Берийського (1340-1416), видатного колекціонера та поціновувача мистецтва та багатьох інших крупних середньовічних колекціонерів.

** До цього часу зброя присутня у багатьох храмових колекціях, як, наприклад, так званий «Меч святого Петра», який зберігається в епархіальному музеї у м. Познань, Польща.

колекціонерів. Важливим атрибутом «колекціонерського життя» у цей період виступали створені часто-густо значно раніше, клуби за інтересами, об'єднання й товариства, де аматори у певний спосіб розвивали своє захоплення, яке з хобі нерідко перетікало у спроби справжнього наукового дослідження*. Такі аматорські об'єднання нерідко видавали наукові журнали та каталоги приватних зібрань. Зауважимо, що приватні колекціонери, аматорські клуби та спеціалізовані аукціони, ринки антикварної зброї досі залишаються важливою ланкою і рушієм в організації та розвитку музейних зібрань та наукових досліджень.

З деяким запізненням до цієї роботи долучились найбільші виробники холодної й вогнепальної зброї та військової техніки, – «фабричні» музеї виникли уже в ХХ ст. Утім дослідницькі групи працювали у виробничих закладах і раніше. Окрім розробок актуальної зброї, увагу приділяли вивченню давніх зброярських технологій. Так секрет історичної булатної сталі свого часу був відкритий інженером П. П. Аносовим у ході його експериментів на Златоустівській зброярській фабриці (*Аносов, 1837*). У той же період виникло чимало підприємств, які спеціалізувалися на випуску копій старовинної зброї та публікації відповідних каталогів. Зауважимо, що на сьогоднішній день такі зразки також представляють цінне історичне джерело, займаючи належне їм місце в історії зброї. У наш час історичні дослідження на зброярських виробництвах значно інтенсифікувались: створюються музеї, проводяться конференції, виставки, випускаються наукові праці, каталоги та періодика.

Виріши зі звичайного аматорського захоплення, зброезнавство перетворилося у справжню наукову дисципліну, коли комплектування складних за змістом колекцій висунуло перед збирачами перші проблеми, пов'язані з визначенням часу, місця виготовлення та приналежності пам'яток зброї. У цьому зв'язку суттєвий взаємний вплив на зброезнавство почала справляти археологія, зокрема розвиток археологічних типологій та методів дослідження артефактів. На світанку археології чимало ранніх праць було присвячено саме викопній зброї. Вже у ХХ ст. в археологічній науці остаточно виділився окремий напрямок – військова археологія, в межах якої вчені досліджують артефакти зброї. Археологи

* Як, наприклад, «Товариство Дилетантів» у Лондоні, засноване ще 1733 р.

не обмежуються безпосереднім вивченням артефактів, розробляючи теоретичні проблеми історії зброї.

Справжніми інтелектуальними центрами розвитку зброєзнавства у др. пол. XIX – поч. XX ст. стали вищі військові навчальні заклади, де, з метою сприяння всебічній підготовці кадрового офіцерського складу та формування наукової бази подальших досліджень у галузі озброєнь, запроваджувалися курси лекцій з історії військового мистецтва й зброї. Так створювалися дослідницько-педагогічні осередки у яких згодом сформувалися цілі наукові школи: чимало відомих дослідників вийшло саме з кадрового офіцерського складу. Відповідно державні військові установи формували власні зібрання холодної та вогнепальної зброї для педагогічних й дослідницьких потреб, а також вивчення можливостей удосконалення засобів збройної боротьби. У такий спосіб формувалися відомчі військові музеї при навчальних закладах, арсеналах тощо.

Розвиток музеїв й приватного колекціонування, військово-історичних досліджень, археології, етнографії та історії мистецтв ініціювали появу величезної кількості академічних досліджень. Військова історія виділилась у самостійну царину у другій половині XIX – на початку XX ст. У цей період були створені найбільш фундаментальні праці з історії військового мистецтва. Пильна увага до цього напряму з боку кабінетних вчених, так і професійних військових сприяла формуванню і розвитку зброєзнавства, фахівці якого швидко стали неодмінними консультантами при підготовці будь-якого ґрунтового військово-історичного дослідження.

Ключову роль у розвитку зброєзнавства відіграла також історія мистецтва, яка зародилась як європейська наука у першій половині XVIII ст. при вивченні пам'яток з розкопок Геркуланума і Помпей. Довгий час історія античного мистецтва вважалось невід'ємною частиною археології*. Оскільки феномен колекціонування у XIX ст. охоплював широкий спектр старожитностей різного ґатунку, ранні мистецтвознавці працювали як експерти-універсали. До речі, «історики мистецтва» досі нерідко виступають хранителями і головними дослідниками колекцій зброї у найбільших музеях світу.

Важливу роль у зброєзнавчих дослідженнях відіграла і продовжує відігравати етнографія, засновниками якої свого часу

* Початок наукової історії античного мистецтва поклали праці Йохана Іоахіма Вінкельмана (1717-1768)

виступили монахи-місіонери, які досліджували життя і побут наvertsаємих ними у християнство первісних народів**. На сьогодні створена маса досліджень, де зброя окремих народів аналізується як етнографічний феномен, а сучасні етнографічні музеї зазвичай є осередками зберігання потужних колекцій національної зброї.

Розвиток зброєзнавчої теорії у першій половині ХХ ст., привів до формування термінології та становлення методології, насамперед, археологами.

Із започаткуванням військової антропології у другій половині ХХ ст., розвитком реконструкції та науково-технічної бази історичної науки, зброєзнавство отримало новий імпульс розвитку, перетворившись у повноцінний міждисциплінарний науковий напрям, який об'єднує академічних та незалежних вчених, музейників, військових фахівців приватних колекціонерів та експертів-оцінювачів.

Етапи розвитку зброєзнавства. Загалом, у становленні зброєзнавства як науки, на нашу думку слід виділити кілька періодів:

- первинний: до початку ХХ ст.;
- початок ХХ ст. – 1955 р. Бурхливий розвиток академічних досліджень, виділення основних напрямів дослідження зброї в межах певних наукових дисциплін;
- 1955 – 1960-ті. Зміна поглядів на розвиток військової справи Раннього Нового часу. Подальший розвиток досліджень зброї. Поява концепції «військової революції» у Європі (*Roberts, 1956*) та, згодом, поява прихильників «еволюційного розвитку» військової справи заклали нове розуміння історії розвитку і використання озброєнь у Європі;
- від 1960-х. Процеси розвитку історії повсякдення, мікроісторичних досліджень та формування військової антропології. Становлення зброєзнавства як міждисциплінарного напрямку історичного джерелознавства.

Зазначена періодизація, спільна для історії зброєзнавства Старого світу і США і, з певними застереженнями, може бути застосована для дослідження історії науки багатьох країн Азії.

Розвиток зброєзнавства у Європі ХІХ ст. Серед ранніх істориків, які фахово вивчали історичну зброю, були незалежні та

** Див. напр. праці Жозефа-Франсуа Лафіто (1681-1746), французького єзуїта, який вважається засновником порівняльної антропології.

академічні дослідники, військові, викладачі. Як правило, всі вони суміщали науку з колекціонуванням. Найбільш важливі дослідження концентрувались у Німеччини, Австрії та Великобританії, хоча їх проводили по всій Європі.

Вперше термін «зброезнавство» (нім. *Waffenkunde*) використав Август Деммін – німецький історик мистецтв, колекціонер та письменник у свої книзі 1869 р. «Die kriegswaffen in ihrer historischen entwicklung von der steinzeit bis zur erfingung des zündnadelgewehrs. Ein handbuch der waffenkunde, von August Demmin» («Історичний розвиток зброї з давніх часів до винайдення голчастої гвинтівки: довідник зі зброезнавства Августа Демміна»), яка згодом була доповнена і перевидана 1886 та 1893 рр. вже як «...Eine Encyclopädie der Waffenkunde» («...Енциклопедія зброезнавства») (*Demmin, 1877*)*. Зброя та обладунки були серед основних зацікавлень Демміна поряд з керамікою й живописом. Того ж, 1869 р. він видає «Guide des amateurs d'armes et armures anciennes» («Настанову для любителя стародавньої зброї та обладунків»), тоді ж перекладену німецькою. Зауважимо, що дослідник так і не сформулював власне дефініцію зброезнавства.

Друга половина XIX – поч. XX ст. позначені вражаючим розвитком історичної науки та виділенням військової історії у самостійний напрям. Надзвичайно популярною проблематикою у цей період стало дослідження військового мистецтва різних епох і народів, насамперед, європейців. До початку XX ст. з'явилася низка важливих монографій, увінчаних фундаментальним чотиритомним виданням Ганса Дельбрюка (1848-1929) «Історія військового мистецтва», перший том якого вийшов на межі століть – 1900 р. (*Delbrück, 1900-1920*). Ця визначна праця та чимало інших попередніх творів, того ж таки Дельбрюка, як і інших дослідників, досі не втратили свого значення.

Активний розвиток напряму академічними вченими і професійними військовими передбачав формування нових обґрунтованих наукових поглядів на всі аспекти військової справи, але, насамперед, тактику і стратегію. Вивчення типів зброї, аналіз процесів її розвитку несподівано виявились важливою частиною

* Англійський переклад вийшов 1877 р., причому термін «зброезнавство» там відсутній, ймовірно через складнощі перекладу нового терміну

нового військово-наукового тренду. Відтак, чимало перших зброєзнавців були кадровими військовими, військовими викладачами й дипломатами. Зауважимо, що від XIX ст. тенденція – концентрації гуманітарних досліджень у стінах вищих військових навчальних закладів, лише посилилась. Розвиток європейського імперіалізму у XIX ст., інтенсифікація військового будівництва прискорили історико-культурну глобалізацію Старого світу та сприяли формуванню зброєзнавства як науки інтернаціональної.

Так у ході колонізації Індії, британські військові та дипломати – лорд Егертон, Річард Ф. Бертон, Роберт Баден-Пауелл та ін. фактично заклали основи вивчення східної зброї.

Книжка лорда Вілбрахама Егертона з Таттона, вперше видана 1880 р. (*Lord Egerton of Tatton, 2003*), досі не втратила свого значення. Задумана як каталог колекції Музею Індії у Південному Кенсінгтоні (Британія), вона, по суті, представляє собою підручник військової історії Індії. Причому, одним із найважливіших є розділ, присвячений виготовленню й художньому оздобленню зброї. Охоплюючи крім власне індійської, зброю Персії, Афганістана й Китаю, праця лорда Егертона демонструє змішані історико-етнографічний та джерелознавчий підходи, характерні для раннього періоду розвитку науки. З іншого боку, книжка демонструє наскільки щільно розробка проблем історії зброї була пов'язана з дослідженнями найбільших музейних колекцій.

Через роботу з музейними колекціями кадрові військові також часом ставали видатними науковцями. У цьому зв'язку знаковою є доля знаного австрійського дослідника зброї Вендалена Бехайма (1832-1900). Отримавши військову освіту в Theresian Military Academy, і викладаючи там до 1865 р., 1866 р., Бехайм взяв участь у Богемській кампанії Австро-Пруської війни у чині капітана 4-го імперського піхотного регіменту (Hoch- und Deutschmeister). Вийшовши у відставку, був призначений хранителем імператорського зібрання зброї у Відні 1878 р., ставши одним із засновників Музею історії мистецтв та Військового музею у Відні. Його основною працею є “*Handbuch der Waffenkunde*”, 1890 року; російський переклад 1995 року (*Бехайм, 1995*), яка досі залишається науковим зразком для досліджень, присвячених історії середньовічної зброї та озброєння.

Вендален Бехайм стояв у витоків міжнародного „Товариства історичного зброєзнавства” („*Verein für Historische Waffenkunde*”,

1895, нині – Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostümkunde (Товариство історичного зброєзнавства та уніформології).¹⁷ та був редактором першого наукового спеціалізованого „Журналу історичного зброєзнавства” („Zeitschrift für Historische Waffenkunde”, 1897), де публікувалися основні наукові розробки зброєзнавчих проблем. Журнал існує й донині під назвою Zeitschrift für Waffen- und Kostümkunde («Журнал зброєзнавства та уніформології»), виходить двічі на рік.

Інші дослідники самі були відомими колекціонерами. Так, один з перших знаних британських зброєзнавців – Семюель Раш Мейерік (*Meyrick, 1824*) походив із заможної родини і був визначним колекціонером. З часом частина його непересічного зібрання опинилась у Британському музеї та музеї Альберта й Вікторії (Великобританія)*. Він також тісно співпрацював з музеєм лондонського Тауера, заснувавши протягом 1820-х рр. нову музейну експозицію обладунків.

Активно співпрацювала з музеями абсолютна більшість фахівців раннього європейського зброєзнавства – Чарльз Г. Ешдон, Джон С. Гарднер, Джон Хьюїт, Ральф Пейн-Голуей та ін. Усі вони чудово знали найбільші європейські зібрання й описували історію цих колекцій у своїх працях.

Важливо відзначити роль ранньої археології у розбудові перших колекцій та музеїв. До початку ХХ ст. археологію складно розглядати як самостійну дисципліну. Самі по собі розкопки старовинних поховань з метою поповнення колекцій чи постачання цінних знахідок на ринки відомі ще з античних часів. Від моменту введення до наукового обігу грецького терміну «археологія» Християном Готлібом Гейне у 1767 р., він позначав лише опис і класифікацію пам'яток класичного мистецтва, насамперед скульптур, які розглядали як найвищу цінність при розкопках. Інші галузі археології – первісна, східна й середньовічна, розвивалися як окремі напрями і спершу були пов'язані з іншими науками – історичними й природничими. У ХІХ ст. починається епоха «великих археологічних відкриттів», що мали фундаментальне значення для історичних і гуманітарних наук, але тільки у ХХ ст. чотири галузі археології об'єдналися в єдину науку.

* Автор також підготував та опублікував каталог власної колекції

Зауважимо, що перші паростки первісної археології (XVI ст.) пов'язані із дослідженням стародавніх мисливських і бойових інструментів – кам'яних сокир і стріл, які до того вважалися надприродними або античними вотивними предметами. Розвитку науки сприяли Великі географічні відкриття, які принесли до Європи величезну кількість нових предметів, серед яких було чимало примітивних кам'яних інструментів. Завдяки цьому ще до зародження власне науки сформувався метод порівняльного аналізу артефактів – один із засадничих в археології*:

У першій половині XIX ст. скандинавські вчені вчинили справжній переворот в археології, створивши засадничі системи археологічної періодизації, класифікації, та напрацювавши основні методи дослідження, які відкрили наукове поле для побудови історичних концепцій.

І все ж, пересічний історик матеріальної культури XIX ст. вимушений був працювати як науковець-енциклопедист: колекціонер, музейником, теоретик, археолог. Дослідники зброї – кадрові військові, археологи, кабінетні історики, мистецтвознавці та музейні експерти нерідко суміщали своє захоплення не тільки з колекціонуванням, але й торгівлею антикваріатом та найрізноманітнішими професіями.

Класичний приклад зброєзнавця-універсала XIX ст. являє Чарльз Буте (Charles Boutell, 1812-1877) – британський археолог, антиквар, священник та художник, який написав і видав праці з історії мистецтва, стародавньої зброї та геральдики, частина яких проілюстрована його власними малюнками (*Boutell, 1871*).

Натомість, Сер Ральф Вільям Франкленд-Пейн-Голуей (*Payne-Galloway, 2009*) був англійським інженером, істориком, експертом з балістики та водночас художником.

Інший, надзвичайно актуальний нині напрям історії зброї – дослідження історії використання зброї і фехтувального мистецтва також був закладений у XIX ст. англійцями – Альфредом Хаттоном, лордом Егертоном та ін. Зауважимо, що у XIX і навіть на початку XX ст. мистецтво володіння військовою холодною

* Користуючись цим методом, дослідники першої половини XVIII ст. з різних країн – М. Меркати, І. Естерлінг, Бернар де Жюссє, дійшли спільного висновку, що кам'яні сокири і стріли були інструментами первісних людей, які не знали металів.

зброєю ще не втратило свого практичного значення й історичні дослідження відбувалися не лише у лабораторних умовах, причому проводили їх не спортсмени і реконструктори, а практичні військові, досвідчені фехтувальники. Відтак, значення цих давніх досліджень для сучасної науки важко переоцінити.

Активний розвиток історії зброї відбувався у всіх розвинутих країнах Європи – Великій Британії, Німеччині, Франції, Австрії, Бельгії, Нідерландах, Іспанії та інших. Так у Франції зброєзнавчою проблематикою займалися видатні фахівці Поль Лякомб, Леон Леон Лакабен, Жозеф Туссен Рейно та ін. Навіть сам французький імператор і президент Французької Республіки Наполеон III Бонапарт у співавторстві зі знаним істориком Ільдефонс Фаве долучився до написання шеститомної праці з історії артилерії (*Napoleon-Bonaparte L. & Favé I. (1846-1871)*).

Висновки. Отже, ще до початку ХХ ст. у Європі поряд з розвитком групи засадничих гуманітарних наук історичного циклу було закладено потужні підвалини історії зброї. Зауважимо, що вже перші дослідники матеріальної культури виділили спеціальні історичні дисципліни як особливу групу джерелознавчих дисциплін, яка вивчає різні аспекти матеріальної культури. Відтак, вже на початковому етапі досліджень було визначено місце зброєзнавства у майбутній системі історичного джерелознавства.

Використані посилання

- Аносов П.П. (1837). О приготовлении литой стали. *Горный журнал*. Кн. 1.
- Аносов П.П. (1841). О булатах. *Горный журнал*. Кн. 2.
- Бехайм В. (1995). *Энциклопедия оружия (Руководство по оружейведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.)* [пер. с нем. А. Девель и др.]. СПб.: Санкт-Петербург. Оркестр. 576 с.
- Верхогурова М.А. (2017). *Артилерія XIV–XVIII століть з фондів Львівського історичного музею: історія формування та характеристика колекції*. Дис. ... к-та іст. наук: 20.02.22. Львів.
- Коба О.О. (2013). Холодна зброя на території Лівобережної України в кінці XV – першій половині XVIII ст. в історіографії середини XVIII – 20-х рр. XX ст. *Сіверщина в історії України*. Вип. 6, С. 163-165.
- Мальченко О.Є. (2005). *Артилерія на українських землях у XIV-XV століттях*. К.: ТОВ НВП “Олавітек”.

Тоїчкін Д.В. (2009). Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 20, С. 323-341.

Тоїчкін Д.В. (2013). *Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації*. К.: Ін-т історії України НАНУ, 464 с.

Шаньковський Л. (1971). Нарис Української воєнної історіографії. *Український історик*. № 1-2, С. 29-30.

Шаньковський Л. (1971а). Нарис Української воєнної історіографії. *Український історик*. № 3-4, С. 31-32

Шаньковський Л. (1972). Нарис Української воєнної історіографії. *Український історик*. № 3-4, С. 35-36.

Шаньковський Л. (1974). Нарис Української воєнної історіографії. *Український історик*. № 1-3, С. 41-43

Шаньковський Л. (1975). Нарис Української воєнної історіографії. *Український історик*. № 1-2, С. 45-46.

Demmin A. (1877). *An Illustrated History Of Arms And Armour From The Earliest Period To The Present Time* [translated from German by C.C.Black, M.A.]. London: George Bell & Sons, 596 p.

Boutell C. (1871). *Arms and Armour in Antiquity and the Middle Ages: also a Descriptive Notice of Modern Weapons* [Transl. Paul Lacombe]. New York: C. Scribner & Co.

Delbrück H. G. L. (1900–1920). *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. 4 Bände. Berlin.

Lord Egerton of Tatton (2003). *Indian and Oriental Arms and Armour*. Dover Publications Inc., 224 p.

Meyrick, S. R. (1824). *A critical inquiry into antient armour: as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages*. Vol. I-III. London.

Napoleon - Bonaparte L. and Favé I. (1846-71). *Études sur le passé et l'avenir de l'artillerie*. 6 vols. Paris.

Payne-Galloway R. (2009). *The Book of the Crossbow: With an Additional Section on Catapults and Other Siege Engines*. Dover Publications, 400 p.

Roberts M. (1956). *The Military Revolution, 1560-1660: An Inaugural Lecture Delivered Before the Queen's University of Belfast*. M. Boyd, 32 p.

References

- Anosov P. P. (1837). About the preparation of cast steel. *Mining magazine*. Vol. 1.
- Anosov P. P. (1841). About Pulads. *Mining magazine*. Vol. 2.
- Beheim W. (1995). *Encyclopedia of weapons (Guide to weapons science. Weaponry in its historical development from the beginning of the Middle Ages to the end of the 18th century)* [trans. from ger. By A. Devel and others]. Saint Petersburg: Orchestra, 576 p.

Boutell C. (1871). *Arms and Armour in Antiquity and the Middle Ages: also a Descriptive Notice of Modern Weapons* [Transl. Paul Lacombe]. New York: C. Scribner & Co.

Delbrück H. G. L. (1900–1920). *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. 4 Bände. Berlin.

Demmin A. (1877). *An Illustrated History Of Arms And Armour From The Earliest Period To The Present Time* [translated from German by C.C.Black, M.A.]. London: George Bell & Sons, 596 p.

Lord Egerton of Tatton (2003). *Indian and Oriental Arms and Armour*. Dover Publications Inc., 224 p.

Malchenko O. Ye. (2005). *Artillery on Ukrainian lands in the 14-15th centuries*. Kyiv: NVP “Olavtex”. pp. 9-14.

Meyrick, S. R. (1824). *A critical inquiry into antient armour: as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages*. Vol. I-III. London.

Napoleon - Bonaparte L. and Favé I. (1846-71). *Études sur le passé et l'avenir de l'artillerie*. 6 vols. Paris.

Payne-Galloway R. (2009). *The Book of the Crossbow: With an Additional Section on Catapults and Other Siege Engines*. Dover Publications, 400 p.

Roberts M. (1956). *The Military Revolution, 1560-1660: An Inaugural Lecture Delivered Before the Queen's University of Belfast*. M. Boyd, 32 p.

Shankovsky L. (1971). Essay on Ukrainian military historiography. *Ukrainian historian*. № 1-2, pp. 29-30

Shankovsky L. (1971a). Essay on Ukrainian military historiography. *Ukrainian historian*.). №3-4, pp. 31-32

Shankovsky L. (1972). Essay on Ukrainian military historiography. *Ukrainian historian*. № 3-4, pp. 35-36

Shankovsky L. (1974). Essay on Ukrainian military historiography. *Ukrainian historian*. № 1-3, pp. 41-43

Shankovsky L. (1975). Essay on Ukrainian military historiography. *Ukrainian historian*. №1-2, pp. 45-46.

Verkhoturrova M. A. (2017). *Artillery of the 14-18th century From the Funds of the Lviv Historical Museum: the History of the Formation and Characteristics of the Collection*. Lviv: National Army Academy.

Koba O. O. (2013). Cold Steel on the Territory of the Left Bank of Ukraine in the Late 15 - First Half of the 18 century in the Historiography of the mid-18 - 20's of the Twentieth century. *Severshchyna in the History of Ukraine*. Vol. 6, pp. 163-165.

Toichkin D. V. (2009). Problems of the Origin of the Cossack Weapons in Ukrainian Historiography. *Historiographical Researches in Ukraine*. Vol. 20, pp. 323-341;

Toichkin D. V. (2013). *Bladed Weapon of Cossack Nobles of the 16 – early 19th cc. Problems of Attribution and Classification*. Kyiv: Institute of History of Ukraine NASU. pp. 15-22.

Toichkin D.

THE DEVELOPMENT OF WEAPONOLGY HISTORIOGRAPHY OF THE OLD WORLD AND A BRIEF OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF ARMS AND ARMOR STUDIES IN EUROPE UNTIL THE END OF THE XIX CENTURY

The article presents the definition of weaponology as an additional historical subject, and analyzes the history of the study of weapons historiography. The author examines the origins of the history of arms and armor from the Middle Ages to the end of the 19th century and identifies the main periods of its development.

The author defines such periods: primary (by the beginning of the twentieth century); from the beginning of the 20th century to 1955 (the rapid development of academic research, the allocation of the main areas of weapons research within certain scientific disciplines); 1955-1960 (changing views on the development of military affairs of the Early Modern period, further development of arms and armor researches, the emergence of the concept of "military revolution" and "evolutionary development" in Europe founded a new understanding of the history of development and use of weapons in Europe); from the 1960-s (processes of development of social (and military) anthropology, microhistory, formation of weapons studies as an interdisciplinary direction of historical source studies). This periodization is common to the history of armaments in the Old World and the United States and, with some caveats, can be used to study the history of weaponology in many Asian countries.

The author studied the processes of foundation of large museum's collections and transition of early weapons researches into a modern scientific discipline. In this regard, the importance of amateur associations and societies, the early market of antiques, the formation of archaeological science, art history and ethnography were stressed. The biographies and works of prominent figures of European weaponology were studied.

The author concluded, that arms and armor studies found their place in the future vast system of historical source studies, already at the initial stage.

Keywords: weaponology, historiography, history of weaponology in Europe, history of arms and armor, development of historical science.

УДК 94:355.40:[629.73:623]

ТУРАНСЬКИЙ М.О.

<https://orcid.org/0000-0003-0200-0998>

ПУЛИМ О.В.

<https://orcid.org/0000-0003-1474-4708>

КОРОЛЬОВА О.В.

<https://orcid.org/0000-0002-9265-8448>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.252-267>

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ЗАСТОСУВАННЯ РОЗВІДУВАЛЬНИХ І РОЗВІДУВАЛЬНО-УДАРНИХ БЕЗПЛОТНИХ КОМПЛЕКСІВ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ СУЧАСНОСТІ

Безпілотні літальні апарати стали невід'ємною частиною сучасних воєн. В історичному аспекті проаналізовано досвід застосування безпілотних авіаційних комплексів (БпАК) під час збройних конфліктів наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст. Докладно висвітлено роль безпілотних літальних апаратів у війнах на Близькому Сході, у районі Перської затоки, в Сирії, Афганістані. Показано, як за їх допомогою вирішувалися завдання військової розвідки. Розглянута революція у військовій тактиці збройної боротьби, конструктивні зміни безпілотників від війни у В'єтнамі до подій наших днів.

Аналіз локальних воєнних конфліктів останніх десятиріч, подій на Сході України, в Нагірному Карабаху доводить закономірність збільшення завдань, що виконують безпілотні літальні апарати. Привабливість сучасних БпАК для армії будь-якої країни обумовлена можливістю отримувати в масштабі реального часу розвідувальну інформацію, здійснювати нанесення ударів по противнику без участі людини. Наукову новизну роботи становить дослідження основних тенденцій подальшого розвитку та застосування безпілотної авіації, багатопільового використання БпАК, їх інтеграції із засобами ураження.

Ключові слова: збройний конфлікт, безпілотні літальні апарати, безпілотні авіаційні комплекси, повітряна розвідка.

Постановка проблеми та стан її дослідження. Сучасні війни висувають нові вимоги до ведення бойових дій, зокрема набагато посилена роль високоточних зразків озброєння та військової техніки. Найсуттєвіші зміни у веденні бойових дій відбулись у

Туранський Микола Олександрович, доктор філософії, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Пулیم Олександр Вікторович, кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Корольова Ольга Володимирівна, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Туранський М. О., Пулім О. В., Корольова О. В., 2021

воєнних конфліктах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Їх характерною рисою стало застосування великої кількості нового озброєння, в тому числі такого, яке дозволяло бути максимально дистанційованими від безпосереднього зіткнення із противником. Новим видом зброї стали безпілотні літальні апарати (БпЛА), які у збройних сутичках довели свою здатність не тільки вести повітряну розвідку та добувати інформацію в масштабі реального часу, а й виконувати інші завдання бойового забезпечення, паралельно завдаючи удари по противнику. Водночас питання, пов'язані з досвідом бойового застосування БпЛА, в українській історичній науці висвітлювались фрагментарно: у більшості випадків увага дослідників зосереджувалась на відстеженні змін тактико-технічних характеристик і можливостей безпілотників.

Серед наукових розвідок, в яких достатньо повно розкрито застосування БпЛА у бойових умовах, найбільш цікавим є доробок С. Мосова, який першим серед українських учених привернув увагу до важливості вивчення досвіду застосування БпЛА у воєнних конфліктах наших днів. Його праці стали першою спробою узагальнити і проаналізувати досвід застосування безпілотної авіації у військових операціях. На особливу увагу заслуговує проведений автором аналіз зміни функцій та завдань БпЛА від конфлікту до конфлікту, що дозволило зробити висновки про перспективи розвитку безпілотної авіації (Мосов, 2008; Мосов, Хорошилова, 2018).

Загалом цей напрям досліджень представлений у працях І. Білецького, В. Андронova (Білецький, Андронов, 2010), А. Феценка (Феценко, 2010), О. Жарика (Жарик, 2013), В. Алексеєва (Алексеєв, 2014), Ю. Кучеренка, М. Науменка, М. Кузнецової (Кучеренко, Науменко, Кузнецова, 2018), С. Петрука (Петрук, 2017), В. Купріянової, І. Матюшенка (Купріянова, Матюшенко, 2015), В. Лупандіна, Г. Мегельбей (Лупандін, Мегельбей, Мацько, Куртсеїтов, Міроненко, 2019) та інших, які показують окремі аспекти застосування БпЛА. Дослідники зазначають, що успішне застосування безпілотників не тільки як засобу добування необхідних розвідувальних даних, а й як ударного, дозволяє військам проводити операції з мінімальними втратами особового складу і бойової техніки. Проте, згадувані статті стосуються, головним чином, розробок, характеристик, можливостей та напрямів розвитку безпілотних літальних апаратів і комплексів.

Доволі детально застосування БпЛА досліджено європейськими та американськими вченими, адже вони мали доступ до оперативної інформації щодо результатів бойового використання безпілотників, створення безпілотних авіаційних комплексів тощо. Однак їхні роботи були присвячені вивченню окремих проблем: засобам запуску БпЛА, створенню розвідувального обладнання тощо.

Актуальність дослідження. Характерними особливостями сучасних війн є вибірковість об'єктів, що підлягають знищенню, підвищення ролі дистанційних боїв із застосуванням високоточних засобів ураження, нанесення точкових ударів. Безпілотні авіаційні комплекси (БпАК) стали обов'язковою частиною озброєння сучасних армій. Як вважають експерти, надалі сфера застосування максимально роботизованих і автономних БпАК в авіації буде розширюватись, витісняючи пілотовані літаки і вертольоти (*Горбулін, 2019:4*).

Незважаючи на чималий обсяг літератури, яка присвячена зростаючій ролі безпілотників у новітньому озброєнні та військовій техніці, історичних досліджень, в яких розглядається їх використання у воєнних кампаніях, є небагато. Прикладне значення має висвітлення бойового застосування безпілотних літальних апаратів.

Метою статті є розгляд та аналіз застосування БпАК у воєнних конфліктах сьогодення, переосмислення їх ролі у бойових умовах.

Виклад основного матеріалу. Воєнні конфлікти ХХ ст. охарактеризовані змінами характеру збройної боротьби та складними фізико-географічними умовами ведення бойових дій, які впливали на застосування всіх видів озброєння та військової техніки (ОВТ). Саме це привело до активного подальшого розвитку та інтенсивного застосування безпілотних літальних апаратів. На думку М. Ожевана, в українській фаховій військово-технічній літературі замість БпЛА прийнято вживати термін БпАК – безпілотний авіаційний комплекс. Обидва терміни дозволяють розглядати їх як взаємозамінні (*Ожеван, 2017: 3*). Проте сьогодні ці терміни розрізняються за своїм значенням. Безпілотні авіаційні комплекси (БпАК) складаються з одного або декількох БпЛА, транспортного, пускового та керуючого обладнання, технічних пристроїв, які формують канали зв'язку, передачу та обробку інформації.

Регулярним бойовим застосуванням розвідувальних без пілотників можна вважати 1964 рік, коли США розпочали повномасштабне

втручання у війну у В'єтнамі. Американці використовували перероблені з літаючих мішеней безпілотники-розвідники та спеціально створені дрони, які добре себе показали, замінивши пілотовані літаки у небезпечних місцях. У в'єтнамській війні американські БпЛА здійснили майже 3500 вильотів, причому втрати склали лише 4% (*Білецький, Андронов, 2017: 79*).

За майже 50 років, що минули від застосування БпЛА у В'єтнамі, на перший план у воєнних конфліктах стала виходити безпілотна авіація. Як наслідок цього, почали втрачати сенс терміни, властиві для періоду контактних війн – «фронт», «тил», «передній край». Від конфлікту до конфлікту проблему забезпечення розвідувальними даними більш результативно вирішувати БпЛА, які успішніше за звичайні бойові літаки могли виконували поставлені завдання. Адже накопичення фізичної і психологічної перевтоми льотчиків ускладнювало забезпечення необхідної напруженості ведення бойових дій. Водночас безпілотні літальні апарати були здатні виконувати бойові завдання протягом достатнього часу.

Можливість успішного вирішення бойових завдань і завдань бойового забезпечення за допомогою БпЛА була продемонстрована на Близькому Сході (1982 – 2008 рр.), Балканах (1999 р.), в Афганістані (2001 – 2008 рр.), на Кавказі (1994–2008, 2020 рр.), в Україні (2015-2020 рр.).

Основною функцією БпЛА була розвідка, однак військові прагнули використовувати їх і як ударні. На початок ХХІ ст. визначилися дві тенденції розробки БпЛА: 1) безпілотники-камікадзе (досить невеликі та високошвидкісні); 2) носії засобів ураження (доволі великі, зі значною дальністю польоту і тривалим часом знаходження у повітрі). Тоді ж особлива увага розробників безпілотної техніки була приділена безпілотним авіаційним комплексам (БпАК).

Перші БпЛА в озброєнні провідних країн світу почали офіційно застосовувати з 80-х років минулого століття. Так, у 1986 р. БпАК Pioneer (Піонер) надійшов на озброєння кораблів ВМС США – лінкору «Айова», а згодом усіх лінкорів такого типу. А в 1987 р. його включили до складу засобів забезпечення підрозділів морської піхоти на універсальних десантних кораблях.

Перші регулярні бойові застосування Pioneer припадають на операції у Перській затоці 1991 р., зокрема у повітряній

наступальній операції «Буря в пустелі» (17.01-23.02.1991 р.). Тоді особлива увага приділялася повітряній розвідці, яка була зосереджена на стеженні за ходом оперативного розгортання збройних сил Іраку, а також контролю за морською блокадою у Перській затоці. Відтак, ізраїльсько-американська безпілотна система Pioneer склала основу угруповання БпЛА під час бойових дій проти Іраку (Мосов, 2008: 85). Там же використовували нові розвідувальні комплекси на базі БпЛА RQ-2. Проте тоді вони діяли розрізнено, виконуючи окремі розвідувальні завдання для військ коаліції.

Оснащені тепловізорними камерами, БпАКи виконували польоти у будь-який час доби в інтересах сухопутних військ та морської піхоти. Всього було розгорнуто шість підрозділів БпАК: три – для морської піхоти, один – для 7АК, по одному для лінкорів «Вісконсин» и «Міссурі». На озброєнні кожного з них знаходилося до 5 БпЛА, керування якими у радіусі до 185 км здійснювалося з головної наземної станції, а до 74 км – з портативної допоміжної (Мосов, 2008: 85). Кольорове зображення територій та об'єктів, над якими пролітав апарат, можна було бачити на дисплеях наземної станції управління та дистанційному пульті прийому відеоінформації.

В сухопутних військах завдання розвідки маршрутів польотів ударних вертольотів «Апач» виконували БпАК Pioneer. Крім них використовували БпАК FQM-151A Pointer (Пойнтер). Він мав меншу висоту польоту та радіус дії. Проте їх можна було збирати у польових умовах, а відеоінформація у чорно-білому зображенні передавалась на наземні пункти і записувалась на відеомагнітофони. БпАК Pointer застосовували для знаходження противника, безпосередньо поблизу лінії зіткнення сторін.

Командування ВМС США високо оцінило можливості БпАК Pioneer, незважаючи на певні втрати літальних апаратів. Несприятливі умови пустельної місцевості в Іраку мали негативний вплив на ефективність дій безпілотників, зокрема при застосуванні БпАК Pointer, але в подальшому вони були обладнані приймачем супутникової навігаційної системи та приладом нічного бачення, що дозволило успішно виконувати завдання розвідки.

Всього у ході операції «Буря в пустелі» США втратили 12 БпЛА. Незначна чисельність втрат пояснюється передусім невеликими розмірами апаратів, хоча 2 БпЛА були збиті, а 5 - пошкоджені

вогнем зенітних батарей (*Білецький & Андронов, 2010: 81*). Інші п'ять були втрачені через помилки операторів і технічні проблеми.

В ході проведення операції «Буря в пустелі» були випробувані також можливості багатопільового американського розвідувального БпАК Shadow-600. На час бойових дій він мав одні з найкращих показники щодо тривалості ведення розвідки – до 14 годин. Водночас радіус розвідки до 200 км не задовольняв потреби військових щодо оперативно-тактичної глибини. На час війни в Іраку БпАК Shadow-600 офіційно ще не був прийнятий на озброєння, однак він був призначений для заміни БпАК Pioneer.

Для виконання завдань розвідки в Іраку у 1991 р. використовувалась відносно невелика кількість БпАК оперативно-тактичного рівня Shadow-600 та Pioneer, близько 30 одиниць. Основним способом бойових дій безпілотної авіації залишалися послідовні пуски окремих БпЛА для ведення повітряної розвідки і забезпечення безперервності та тривалості спостереження.

Бойові дії у Перській затоці виявили необхідність розробки БпЛА типу HALE, які здатні тривалий час здійснювати польоти на великій висоті та передавати необхідну інформацію в реальному масштабі часу (*Петрук, 2017: 44*).

На Близькому Сході безперервні регіональні конфлікти спричинили активізацію воєнної промисловості Ізраїлю. Гостру необхідність мати безпілотні літальні апарати війська Ізраїлю побачили під час «війни на виснаження». Бойові дії йшли одночасно на трьох фронтах – сирійському, йорданському та єгипетському. Тоді значно зріс попит на аерофотозйомку наземних об'єктів, але ВПС Ізраїлю не могли задовольнити усі ці потреби, оскільки об'єкти зйомки були прикриті потужною системою ворожих ПВО.

Вперше з успіхом ізраїльські військові застосували розвідувальні БпЛА Mastiff (Мастиф) та Scout (Скаут) у 1982 р. в ході операції «Мир Галілеї». Армії Ізраїлю в цій операції протистояли не тільки палестинські терористичні формування, а й регулярні сирійські війська. За допомогою Scout відволікальна група ізраїльської авіації перед ударом головних сил ініціювала включення радіолокаційних станцій (РЛС) сирійських ЗРК, по яких завдавався удар самонавідними протирадіолокаційними ракетами. Як тільки Scout знаходив зенітно-ракетну батарею і передавав її зображення наземному командуванню, в повітря підіймалися ще два безпілотники, один як хибна ціль, другий - з апаратурою для перехоплення випромінювання РЛС ЗРК і його передачі на командний пункт.

Таке незвичне комплексне використання БпЛА різного призначення дозволило ізраїльтянам без втрат зі своєї сторони знищити систему ППО Сирії у Лівані: Сирія втратила 86 бойових літаків та 18 батарей ЗРК (*Жарик, 2013: 15*).

Потреба Ізраїлю у безпілотної з кращими тактико-технічними характеристиками була частково реалізована із замовленням у США розвідувальних БпЛА «Мабат», здатних розвивати швидкість до 900 км/год., та БпЛА-пасток «Телем» для боротьби із зенітно-ракетними комплексами противника. Швидкість «Мабат» дозволяла імітувати політ бойового літака, тому насамперед його використовували як повітряну ціль.

У подальшому Ізраїль розвивав малогабаритні БпЛА, які мали наступні переваги: безшумність польоту, тривалий час спостереження (близько двох годин), невелику швидкість і застосовувалися на рівні взвод - батальйон та в інтересах сил спеціального призначення. Подібні характеристики мав БпЛА Skylark (Скайларк), який з 2004 р. Ізраїль використовував для пошуку терористів.

У 2006 р. під час чергового протистояння між Ізраїлем та Ліваном було здійснено 1350 бойових вильотів БпЛА. Більшість розвідувальних завдань під час операції «Гідна відплата» виконували БпЛА. На думку ізраїльських експертів, було доцільно створити БпЛА для різних висот польоту. Таким чином з'явилася серія середньовисотних безпілотної апаратів Hermes (Гермес) з радіусом дії близько 200 км, але з різною тривалістю перебування у повітрі – від 10 до 40 годин. Літальним апаратом нового покоління став Heron-1, основним призначенням якого було надання розвідувальної інформації. Він міг безперервно знаходитись у повітрі 52 години і мав повністю автоматичні зліт та посадку.

Досвід бойових дій ізраїльської армії відіграв велику роль у загальносвітових тенденціях застосування безпілотної авіації.

Датою початку широкомасштабного застосування БпЛА в конфлікті на Балканах можна вважати 30 жовтня 1998 р., коли розпочалася повітряна розвідувальна операція «Орлине око». В ній брали участь три типи БпЛА оперативно-тактичного рівня: середнього радіусу дії (до 500 км) RQ-1 Predator та Hunter (США); малого (до 200 км) - Pioneer (США) та CL-289 (Німеччина, Франція); невеликого (до 50 км) – Crecerelle CB (Франція) та Phoenix (Великобританія) (*Мосов & Хорошлова, 2018: 92*). Основними завданнями БпЛА було визначення місцеположення та

аерофотозйомка сербської системи ППО, інших об'єктів, а також отримання документальних підтверджень фактів «етнічних чисток». Hunter (Хантер) використовували як звичайні розвідувальні літаки для виявлення позицій сербської артилерії на кордоні Косова та Албанії. Особливістю застосування Хантера став послідовний запуск на повітряне спостереження декількох апаратів. За рахунок цього досягалась одна з найважливіших вимог розвідки – безперервність. Такий спосіб використовувався вперше.

На території Балканського півострова пройшов бойову перевірку БпАК-розвідник Predator (Предатор), який застосовували й як літаючий цілевказівник.

Всепогодні БпЛА CL-289 виконували 1-2 польоти за добу тривалістю 30–40 хвилин у будь-який час. Однак CL-289 був відносно застарілим типом безпілотних апаратів. Велика швидкість – понад 700 км/год. та мала тривалість польоту значно обмежували коло завдань (*Петрук, 2017: 47*).

Висока інтенсивність застосування розвідувальних БпАК відповідним чином відбилася на рівні їх втрат. Однак, грошові збитки від втрати безпілотників виявилися на порядок меншими у порівнянні зі втратами бойових пілотованих літаків.

2003 рік став початком застосування нового покоління безпіотної авіаційної техніки. Акцент тепер робився не на масовану вогневу міць і чисельну перевагу, а на правильне використання авіації і відносно нечисленних сухопутних військ. Якщо зміни характеру збройної боротьби вплинули на загальну тенденцію застосування БпЛА, то складний рельєф місцевості змусив активізувати роботу зі створення низькошвидкісних БпЛА тривалого перебування у повітрі та малогабаритних апаратів із можливістю запуску з руки. Необхідність надати БпЛА здатність самостійно й оперативно вирішувати завдання щодо знищення об'єктів поставила вимогу оснащення безпілотників ударними засобами.

В операції «Свобода Іраку» (2003 р.) уже діяло близько 120 БпЛА різних типів. Одним з основних авіакомплексів оперативно-тактичного рівня став штатний БпАК Сухопутних військ США Hunter. Він передавав зображення цілей і результати авіаційних ударів в масштабі реального часу безпосередньо на командні пункти і в штаби військ. Командири всіх рівнів мали можливість отримувати інформацію у реальному часі про ситуацію в тій місцевості, яка була прихована від них рельєфом. Всього в операції були

здіяні 40 БпАК оперативно-тактичного рівня, серед них - 20 Pioneer та 16 Hunter. Для ВМС США було створено вертолітну модифікацію БпЛА Fire Scout RQ-8A, але складність конструкції, негативний вплив вібрації на бортові оптико-електронні прилади заважали органічно вписати апарат на бойовий корабель (Щербаков, 2003:19).

Кінець XX – початок XXI ст. характеризується початком нових війн – антитерористичних, що, відповідно, сформувало нові вимоги до застосування в них безпілотної авіації. У кампанії в Афганістані особливістю її стало пріоритетне використання БпАК тривалого польоту, в першу чергу таких, як Predator та Global Hawk. Пошук терористичних угруповань потребував здатності вести тривале спостереження над великими територіями. Конкретним завданням відповідали окремі типи безпілотників. Але розподіл здійснювався не тільки за завданнями, а й за льотно-технічними можливостями БпАК. Вже згадуваний вище Predator 2001 р. в Кабулі вперше був використаний не тільки як розвідник, а й як ударний комплекс (Алексєєв, 2014: 92).

Для забезпечення безперервної розвідки з'явилися БпАК тривалого перебування у повітрі та стратегічні БпАК. Так, Афганістан став першим регіоном застосування американського Global Hawk – суто висотного (до 20 000 м) стратегічного розвідника, основним призначенням якого було спостереження за стратегічно важливими об'єктами і забезпечення безперервного цілодобового стеження за великими ділянками територій. Втім, на бойові можливості безпілотників в Афганістані впливав температурний режим експлуатації. Їх можливості були обмежені як при низьких, так і при високих температурах (Мосов, 2008: 107).

Знайшли в Афганістані застосування й БпАК оперативно-тактичного рівня, зокрема французький Sperwer. Проте він мав ненадійне розвідувальне обладнання, а його політ супроводжувався сильним шумом, що значно знижувало розвідувальні можливості. В результаті виявлені недоліки примусили військове керівництво прийняти рішення щодо припинення його використання в Афганістані (Мосов & Феценко & Хорюшилова, 2007:95).

На території пострадянського простору одними з перших усвідомили необхідність застосування розвідувальних БпЛА тактичного рівня російські військові. Це сталося під час першої (1994-1996 рр.) та другої (1999-2003) чеченських воєн.

Основними завданнями БпАК у першій чеченській війні був пошук і виявлення терористів, маршрутів їх руху і місць базування. Так, до складу комплексу «Строй-П» входили два наземні пункти дистанційного управління і 10 БпЛА «Пчела-1Т», оснащених телевізійною апаратурою. Виявлення з'їзду чеченських польових командирів за допомогою «Пчели-1Т» стало підтвердженням доцільності застосування БпЛА в умовах складного рельєфу місцевості (Фещенко, 2010).

Основною формою боротьби у другій війні в Чечні стала розвідувально-вогнева операція, велику роль в якій відігравали безпілотні розвідувальні апарати. Результати застосування в Чечні безпілотників змінили погляди російських військових на роль безпілотної авіації, однак масового застосування в чеченських війнах БпЛА так і не отримали через їх нестачу і застарілу систему управління та збору розвідувальних даних.

Перспективність застосування БпАК була усвідомлена російським командуванням під час російсько-грузинської війни 2008 р., коли грузинська армія використовувала дрони американського та ізраїльського виробництва.

Сьогодні в РФ є два проекти важких безпілотників, жоден з яких не доведений до рівня прийняття на озброєння: ударний безпілотник середньої дальності «Зеница» зі швидкістю польоту 800 км/год (фактично модернізований варіант радянського БпЛА Ту-143 «Рейс») і «Альтаир» з довжиною фюзеляжу 12 м і розмахом крил майже 3 м. БпАК «Охотник» має надійти на озброєння ЗС РФ у 2024 р., проте до цього часу він вже буде морально застарілим. У військових операціях в Сирії з боку РФ були задіяні близько 70 БпЛА, зокрема легкі тактичні дрони «Орлан-10» та «Элерон-3» та важкі «Форпосты».

В умовах обмеженого фінансування, відсутності пілотованої розвідувальної авіації, а також підготовлених пілотів, військове керівництво невеликих країн почало розглядати БпАК в якості основного альтернативного засобу повітряної розвідки (Курянова & Матюшенко, 2015: 335). Цей факт підтвердився подіями 2008 року в Грузії, коли для виконання розвідувальних завдань під час абхазько-грузинського конфлікту грузинська армія активно використовувала БпАК Hermes-450 ізраїльського виробництва. Безпілотна розвідка забезпечила грузинській стороні ряд переваг, зокрема високу оперативність в отриманні даних в умовах гірської місцевості та значний рівень знання ситуації.

Найбільша частка бойових втрат безпілотних апаратів припадала на дії засобів ППО противника. Ці втрати були суттєвими для грузинських збройних сил, однак втрату БпАК, навіть такого недешевого як Hermes-450 (приблизно 2 млн дол.), не можна порівнювати з втратою пілотованого літака.

Завдяки застосуванню розвідувальних БпАК у воєнних конфліктах були реалізовані основні вимоги до розвідки – безперервне стеження за об'єктами та великими територіями. Розширення кола розвідувальних завдань обумовило виникнення для поняття «спеціалізація»: БпАК поділяються на стратегічні, оперативнотактичні та тактичні (Білоус, 2016).

Першість у розвитку БпАК тактичного рівня залишалась за Ізраїлем. На початок 2000-х років на озброєнні ізраїльських підрозділів знаходилось понад 10 типів безпілотників тактичного рівня. Також ці дрони активно закуповували країни – члени НАТО, передусім США.

Відсутність людини на борту дозволила розпочати ряд перспективних проєктів за оснащення БпАК новітніми системами озброєнь. Наприклад, у січні 2020 р. був ліквідований випущеною з БпАК MQ-9 Reaper високоточною ракетою іранський генерал Касем Сулеймані, який воював у складі корпусу «Вартових іранської революції». Полювали на нього тривалий час і змогли ліквідувати тільки за допомогою БпАК (Воробйов, 2019).

Концепція заміни армійської авіації на БпАК була цілковито правомірною. Під час операції 2020 р. «Весняний щит» у Сирії Туреччина не могла використовувати пілотовану авіацію і замінила її масованим застосуванням ударних БпАК Bayraktar TB2 (Байрактар TB2), які завдали удари по позиціях сирійської артилерії, складах озброєння, штабах та командних пунктах. Бойові втрати склали 2 БпАК, але 80% бойових завдань, що виконувала авіація, припало на безпілотники.

Яку роль відіграють у веденні бойових дій БпЛА наочно показав вірмено-азербайджанський конфлікт 2020 р у Нагірному Карабаху. Є відомості, що у 2019 р. Азербайджан придбав у Туреччини близько 36 БпАК Bayraktar TB2 з відповідною кількістю наземних станцій управління. Основне завдання цього БпАК – патрулювання в заданих районах на невеликій швидкості та на великій висоті з наступним завданням ударів високоточними бомбами і ракетами по малорозмірних цілях. Це дозволило азербайджанській армії

нівелювати тактичну перевагу вірмен, які займали панівні висоти. Ці безпілотники здатні перехоплювати сигнали від смартфонів і визначати їх місцеположення, а також знищувати потрібні цілі. Наявність на борту «Байрактара» якісного пошуково-прицільного оснащення дозволяло взаємодіяти з дронами-камікадзе «Хароп» ізраїльського виробництва. БпАКи ТВ2 не тільки знищували опорні пункти, бронетехніку, автотранспорт, але й корегували вогонь ствольної та реактивної артилерії, що дозволяло уражати цілі поза прямою видимістю.

Успішне застосування турецьких БпАК у ході конфлікту в Нагірному Карабаху сприяло зростанню інтересу до них в Україні.

Потужним поштовхом до розроблення і виробництва вітчизняних БпЛА стала збройна агресія РФ проти нашої держави. До початку збройного протистояння на Донбасі БпЛА на озброєнні української армії були практично відсутні: єдиним типом був цілком застарілий радянський Ту-143 «Рейс». У ході бойових дій в армію почали надходити численні дрони від волонтерів, саморобні або куплені в Китаї. Про серійне виробництво тоді не йшлося, як і про ударні варіанти БпАК (*Жирохов, 2019*).

Однак у 2015 р. безпілотні технології стали одним із найважливіших технологічних проривів сучасної України. Так здійснення моніторингу ситуації в зоні АТО з повітря виконувалось за допомогою БпАК МП-1 Spectator, розробленого у Київському політехнічному інституті та впровадженого Укроборонпромом (*Білоус, 2016: 48*). Другим БпАК українського виробництва стала «Фурія», яка згідно з контрактом була поставлена у війська у кількості 5 комплексів (по три БпЛА, разом 15 апаратів) (*Ожеван, 2017: 7*).

Перший безпілотний комплекс «Горлиця» українського виробництва передали МОУ 26.01.2016 р. (*Міноборони, 2017*). Також після державних випробувань були прийняті на озброєння в складі розвідувально-ударного комплексу «Сокіл» польські «камікадзе» типу Warmate.

За оцінками інформаційно-консалтингової компанії «Defense Express» Україні нагально потрібно БпАК для поля бою в кількості не менше 400-500 одиниць (тактичних і оперативно тактичних – до 100, оперативних великої тривалості польоту близько 30, 1-3 стратегічних) (*Ожеван, 2017: 8*).

На 2019 р. у ЗСУ ще не було ударних БПЛА. У січні 2019 р. Україна через Укроборонпром підписала з Туреччиною контракт на закупівлю БпАК Bayraktar TB2 – ударного безпілотної оперативно-тактичного рівня, який повністю відповідає стандартам НАТО. Він може виконувати як розвідувальні, так і ударні функції, маючи на борту 4 ударні боєприпаси – 2 ракети, 2 керовані бомби (Воробйов, 2019). У листопаді 2020 р. генерал-полковник Р. Хомчак оголосив, що у 2021 р. Україна придбає 5 БпАК Bayraktar.

Висновки. Таким чином, на сьогодні безпілотна авіація набуває стрімкого розвитку. Експерти прогнозують, що провідні країни світу до 2025 р. будуть мати у складі бойової авіації до 80% – безпілотної. Сучасні безпілотні літальні апарати здатні вражати широкий спектр цілей – бронетехніку, інженерні споруди, об'єкти інфраструктури, живу силу. Також набула особливого значення проблема досягнення інформаційної переваги над противником. Втім, найголовніше, що дають безпілотні літальні апарати, зокрема розвідувально-ударні БпАК, – це мінімальний ризик для військовослужбовців на ТВД.

Істотно розширився діапазон застосування БПЛА середнього і важкого класу, які у складі безпілотних авіаційних розвідувально-ударних комплексів успішно застосовуються для вирішення як традиційних, так і нових бойових завдань. Інтеграція розвідувальних і ударних засобів у воєнних конфліктах створила умови для змін в теорії і практиці воєнного мистецтва, появи нових форм операцій. Надалі сфера застосування максимально роботизованих і автономних БПЛА в авіації буде розширюватись, витісняючи пілотовані літаки і вертольоти. Авіація корабельного базування також поступово переходить на використання БПЛА різного призначення, наприклад, для пошуку й знищення морських мін, проведення пошукових робіт.

Суттєво впливають на розвиток безпілотної авіації економічні мотиви, оскільки і створення, й навіть бойові втрати безпілотних літальних апаратів є на порядки дешевшими, ніж пілотованих військових літаків.

Вивчення досвіду застосування БПЛА у воєнних конфліктах кінця ХХ – початку ХХІ ст., розкриття змін у тактиці дій БПЛА, виявлення тенденцій, характерних рис та особливостей у їх застосуванні дозволить напрацювати рекомендації щодо використання БпАК в умовах триваючої російської агресії.

Використані послання

Алексеев С. В. (2014). Беспилотні літальні засоби: історія та перспективи розвитку. *Сучасна спеціальна техніка*. № 3 (38). С. 89-98.

Білецький І. Г., Андронов В. В. (2010). Особливості застосування безпілотної розвідувальної авіації в сучасних воєнних конфліктах. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. № 1 (13). С. 79 -85.

Білоус В. В. (2016). Класифікація безпілотних літальних апаратів та її значення для криміналістичної практики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. збірник. Вип. 16. С.47 -57.

Воробійов М. (2019). *Турецькі безпілотики Bayraktar для України*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yIWqIZRP-x0> [Дата звернення 11 грудня 2019].

Горбулін В. П. (2019). Забезпечення оборони та безпеки України: актуальні проблеми і шляхи їх вирішення. *Вісник Національної Академії Наук України*. № 9. С. 3 -18.

Жарик О. М. (2013). Досвід використання безпілотних авіаційних комплексів для виконання бойових (спеціальних) завдань в арабо-ізраїльських війнах та збройних конфліктах. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. Вип. 1 (34). С. 5 -15.

Жирохов М. (2019). *Війна дронів: як Україна впроваджує ударні безпілотики*. URL: <https://mind.ua/openmind/20196145-vijna-droniv-yak-ukrayna-vprovodzhue-udarny-bezpilotniki> [Дата звернення 11 грудня 2019].

Купріянова В. С., Матюшенко І. Ю. (2015). Стан та перспективи розвитку безпілотних літальних апаратів в Україні. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. № 50. С. 334-340.

Кучеренко Ю. Ф., Науменко М. В., Кузнєцова М. Ю. (2018). Аналіз досвіду застосування безпілотних літальних апаратів та визначення напрямку їх подальшого розвитку при веденні мережецентричних операцій. *Системи озброєння і військова техніка*. № 1 (53). С. 25 -30.

Лупандін В. А., Мегельбей Г. В., Мацько О. Й., Куртсеїтов Т. Л., Міроненко П. О. (2019). Основні тенденції створення та застосування груп безпілотних літальних апаратів. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. № 2 (35). С. 88-96.

Міноборони отримало перший безпілотики українського виробництва. (2016). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oU25UaOhHO8> [Дата звернення 27 листопада 2020].

Мосов С. П. (2008). *Аэрокосмическая разведка в современных военных конфликтах*. Киев: Изд. дом «Румб». 209 с.

Мосов С. П., Хорошилова С. Й. (2018). Особливості застосування тактичної безпілотної розвідувальної авіації у воєнних конфліктах. *Системи озброєння і військова техніка*. С. 90 -96.

Ожеван М. А. (2017). *Автоматизовані робототехнічні системи озброєнь: новий виклик воєнній безпеці України*. Аналітична записка. Київ. 22 с.

Петрук С. М. (2017). Безпілотики авіаційні комплекси в збройних конфліктах останніх десятиріч. *Озброєння та військова техніка*. № 1 (13). С. 44 -49.

Фещенко А. (2010). Застосування безпілотних літальних апаратів у воєнних конфліктах на Кавказі. *Воєнна історія*. № 4(52).

Щербаков Р. (2003). Перспективные беспилотные летательные аппараты вертолетного типа. *Зарубежное военное обозрение*. № 3. С. 19–23.

References

- Alekseev S. (2014). Unmanned aerial vehicles: history and prospects of development. *Modern special equipment*. № 3 (38). pp. 89-98.
- Biletsky I., Andronov V. (2010). Features of application of pilotless prospecting aircraft in modern military conflicts. *Science and Technology of the Air Force of Ukraine*. № 1 (13). pp. 79-85.
- Belous V. (2016). Classification of unmanned aerial vehicles and its significance for forensic practice. Theory and practice of forensic science and criminology. collection. Iss. 16. pp.47-57.
- Vorobyov M. (2019). Turkish Bayraktar drones for Ukraine. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yIWqIZRP-x0> [Accessed 11 December 2019].
- Gorbulin V. (2019). Ensuring the defense and security of Ukraine: current problems and ways to solve them. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. № 9. pp. 3-18.
- Zharik O. (2013). Experience of drawing on pilotless aviation complexes for implementation of combat (special) missions in Arab-Israel wars and armed conflicts. *Collection of scientific works of Kharkiv University of the Air Force*. Iss. 1 (34). pp. 5-15.
- Zhirokhov M. *The drone war: how Ukraine is introducing strike drones*. URL: <https://mind.ua/openmind/20196145-vijna-droniv-yak-ukrayna-vporovadzhue-udarny-bezpilotniki> [Accessed 11 December 2019].
- Kupriyanova VS, Matyushenko I. Yu. (2015). Status and prospects of development of unmanned aerial vehicles in Ukraine. *Bulletin of Transport Economics and Industry*. № 50. pp. 334-340.
- Kucherenko Yu., Naumenko M., Kuznietsova M. (2018). Analysis experience Analysis of the experience of using unmanned aerial vehicles and determining the direction of their further development in conducting network-centric operations. *Weapons systems and military equipment*. № 1 (53). pp. 25-30.
- Lupandin V., Mehelbey H., Matsko O., Kurtseitov T., Mironenko P. (2019). Major trends of the development and application of a unmanned aerial vehicle groups. *Science and Technology of the Air Force of Ukraine*. № 2 (35). pp. 88-96.
- The Ministry of Defense received the first Ukrainian-made drone* (2016). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oU25UaOhHO8> [Accessed 27 November 2020].
- Mosov S. (2008). *Aerospace intelligence in modern military conflicts*. Kiev: Ed. Rumb House. 209 p.
- Mosov S., Khoroshilova S. (2018). Specific use of tactical unmanned reconnaissance aviation in military conflicts. *Weapons systems and military equipment*. pp. 90-96.
- Ozhevan M. (2017). *Automated robotic weapons systems: a new challenge to Ukraine's military security*. Analytical note. Kyiv. 22 P.
- Petruk S. (2017). Unmanned aerial vehicles in the armed conflicts of recent decades. *Weapons and Military Equipment*. № 1 (13). P. 44 -49.
- Feshchenko A. (2010). Use of unmanned aerial vehicles in military conflicts in the Caucasus. *Military history*. № 4 (52).
- Shcherbakov R. (2003). Promising unmanned aerial vehicles of the helicopter type. *Foreign military review*. № 3. pp. 19–23.

Turanskiy M., Pulym O., Korolova O.
**HISTORY OF DEVELOPMENT AND APPLICATION OF INTELLIGENCE
AND STRIKE UNMANNED COMPLEXES IN MODERN ARMED CONFLICTS**

Unmanned aerial vehicles have become an integral part of modern wars. They are a new type of weapon, which in military skirmishes has proven its ability not only to conduct aerial reconnaissance and information, but also to perform other tasks of combat support. In the historical aspect, the experience of using unmanned aerial vehicles during armed conflicts in the late twentieth century is analyzed, and at the beginning of the XXI century. The role of unmanned aerial vehicles in the wars in the Middle East, the Persian Gulf, Syria, and Afghanistan is covered in detail. This suggests that most of the military operations involving unmanned aerial vehicles were successful, and enemy equipment and personnel suffered significant losses. It is shown how military reconnaissance tasks were solved with the help of unmanned aerial vehicles. The changes in the nature of the armed struggle that influenced the general trend in the use of unmanned aerial vehicles, constructive changes in unmanned aerial vehicles from the Vietnam War to the present day are considered. It was determined that the fighting on the difficult terrain forced to intensify work on the creation of low-speed unmanned aerial vehicles for long stays in the air and small aircraft.

Analysis of local military conflicts in recent decades, events in eastern Ukraine, in Nagorno-Karabakh proves the pattern of increasing the tasks performed by unmanned aerial vehicles. The attractiveness of modern unmanned aerial vehicles for the army of any country is due to the ability to receive real-time intelligence, to carry out strikes on the enemy without human intervention. Economic motives play a role, as the creation of unmanned aerial vehicles is an order of magnitude cheaper than that of unmanned military aircraft.

Russian occupation forces in eastern Ukraine have been actively using unmanned aerial vehicles for reconnaissance and fire correction. Therefore, the Ukrainian army had no alternative but to quickly establish the development and production of domestic operational and tactical unmanned aerial vehicles and complexes. The scientific novelty of the work is the study of the main trends of further development and application of unmanned aerial vehicles, multi-purpose use of unmanned aerial vehicles, their integration with the means of destruction.

Keywords: military conflict, unmanned aerial vehicle, unmanned aviation complexes, aerial reconnaissance.

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

УДК 355:32; 355.4; 355 (4/9)

ЗАДОРОЖНИЙ В.П.

<http://orcid.org/0000-0002-1134-3928>

ПОЛЬЦЕВ І.В.

<http://orcid.org/0000-0002-0703-4479>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.268-280>

ЧИ БУДЕ LAWFARE ВИРІШАЛЬНИМ ЕЛЕМЕНТОМ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ ХХІ СТОЛІТТЯ?

В статті розглянуті питання порушень норм міжнародного права у різних збройних конфліктах, різнопланового тлумачення застосування норм права та їх наслідків для подальшої безпеки кожної із сторін конфліктів. На сьогодні дотримання правил ведення війни у міжнародному збройному конфлікті залежить від цілей ворогуючих сторін в даному конфлікті. Кожна сторона у збройному протистоянні вибирає те сприйняття і виконання тих норм права, яке їй вигідне у даний момент. Застосування певних міжнародно-правових законодавчих актів однією стороною з метою тиску на іншу змушує діяти обидві сторони конфлікту відповідно до реалій військово-політичної обстановки. Таке різнобічне тлумачення правових норм у збройному конфлікті є новою формою ведення «гібридної війни» або lawfare (лофеа). В статті також сформульовані шляхи вивчення питань інтеграції форми «гібридної війни» lawfare і з правилами ведення війни та із визначенням важливості lawfare як вирішального елемента у збройних конфліктах ХХІ сторіччя.

Ключові слова: збройний конфлікт, воєнна доктрина, закон, норми права, lawfare.

Постановка проблеми. Загальноприйнятно, що закон є усталеним правилом співжиття, нормою поведінки. Для військово-службовців поняття закону сприймається як незаперечне та неухильне його виконання. В сучасних збройних конфліктах виконання чи невиконання наказу може призвести до різних наслідків: як до виконання бойового завдання, так і до нерішучості командирів на полі бою. На сьогоднішній день дотримання правил ведення війни у міжнародному збройному конфлікті залежить від цілей ворогуючих сторін в даному конфлікті. Кожна

Задорожний Володимир Павлович, викладач кафедри тактико-спеціальних дисциплін факультету бойового застосування військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Польцев Ігор Вікторович, начальник кафедри тактико-спеціальних дисциплін факультету бойового застосування військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Задорожний В. П., Польцев І.В., 2021

сторона у збройному протистоянні вибирає те сприйняття і виконання тих норм права, яке їй вигідне у даний момент. Застосування міжнародно-правових законодавчих актів однією стороною з метою тиску на іншу змушує діяти обидві сторони конфлікту відповідно до реалій військово-політичної обстановки. Таке різнобічне тлумачення правових норм у збройному конфлікті є новою формою ведення гібридної війни або lawfare.

Мета статті – показати на правопорушеннях норм міжнародного права у різних збройних конфліктах різнопланове тлумачення застосування цих норм права та їх наслідків для подальшої безпеки кожної із сторін конфліктів, а також формулювання шляхів вивчення питань інтеграції форми «гібридної війни» lawfare і з правилами ведення війни із визначенням важливості lawfare як вирішального елемента у збройних конфліктах ХХІ сторіччя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вперше термін «lawfare» ввів вчений, викладач Гарвардського університету Чарльз Данлеп у своєму есе у 2001 році (*Charles Jr. Dunlap, 2001*). До цього часу цей термін визначав «використання закону як зброю війни» та більш специфічно описував «метод збройної боротьби, де норми права використовуються як засіб у захопленні військових цілей».

Відомий афоризм Клаузевіца про те, що війна є «продовженням політичних відносин, які здійснюються іншими засобами» прямо відноситься до теоретичних засад lawfare (*Клаузевиц, 1941*). Більш того, Клаузевіц у своєму аналізі таких складових, як народ, уряд і військо вважав також повчальним, оскільки підтримуючий «баланс» цієї трійці є запорукою успіху у збройних конфліктах. В дійсності, підтримуючий «баланс» залежить від суворого дотримання норм права і, дуже важливо, від свідомості людини.

За останні десятиріччя в матеріалах засобів інформації та міжнародних інституцій також були висвітлені численні випадки порушень норм міжнародного права та правил ведення війни у різних збройних конфліктах сучасності.

Викладення основного матеріалу. Lawfare в широкому сенсі включає різноманітне тлумачення правових актів і міжнародного законодавства під час ведення бойових дій, у забезпеченні кібербезпеки країни, у судових розглядах, в універсальній юрисдикції, а також у статутних правопорушеннях в збройних формуваннях та інших взаємопов'язаних питань.

На сьогоднішній день визначення lawfare у військовій сфері полягає у застосуванні (або незастосуванні) норм права як заміна традиційним засобам збройної боротьби у досягнення певних військових цілей.

Історично роль права у збройних конфліктах була різноманітно представлена, однак часто це було ще одним інструментом у дотриманні чесності і моральної справедливості (*Гачак-Величко, Топчак та інші, 2017: 197*). Така моральна чесність, в загальному, є стимулом для військових формувань, оскільки протилежна сторона може розглядати норми права як щось більше, ніж зброю. Відтак, виникає певна агресивність, до якої військові, зазвичай, мають відношення. Це зумовлює відповідальність закону і, особливо, суворого дотримання військовослужбовцями цих норм права у плануванні і проведенні бойових дій.

Як змінюється повсякчасна відповідальність суворо виконувати вимоги норм права під час виконання бойового завдання у збройних конфліктах? Відповідь знаходиться у роботах барона Карла фон Клаузевіца, можливо, найвідомішого в історії військового теоретика. К. Клаузевіц мав невелику шану до норм міжнародного права як фактора у війні. Попри це, він добре розумів політичну складову – і це є взаємозв'язок до сьогоднішнього розуміння lawfare.

Відомо, що міжнародна торгівля для ефективної діяльності залежить від міжнародного права разом із розмаїттям міжнародних форм. Це, в свою чергу, прискорює глобалізацію права. Як міжнародне право, в основному, проникає у сучасне життя через тенденцію впливу, так існують інші тренди у засобах ведення війни. Якщо додати те, що великий поштовх інформаційних медіа ХХІ сторіччя, де від добових новинних джерел до використання мобільного телефону з камерами посилюється записування різноманітних подій життя, то стає легко зрозумілим, чому інциденти, котрі зовнішньо перекликаються із міжнародними правом, можуть мати значне розпорошення політичного кола країни (*MilitaryReview, 2017: 8-17*).

Сьогодні командири військових підрозділів, знаючи про різноманітні руйнівні впливи та фактори на ведення бойових дій, бажають мати таких партнерів-сусідів у забезпеченні своїх зусиль, котрі відповідно до правових норм законодавчих актів суворо їх дотримуються. Масові протести та учасники цих різних

масових заходів – це ситуація, в загальному, із нерегулярним введенням війни. Особливо чутлива така ситуація до беззаконня, котре підриває зусилля уряду держави щодо наведення порядку. Заходи щодо придушення бунту також передбачають, що такий спосіб боротьби, як lawfare може бути використаний і проти законотворчого суспільства.

Звичайно, правові інструменти і раніше використовувалися у військовій сфері. Так під час ранніх періодів операцій в Афганістані правова «зброя» була використана з метою перешкодження отримання ворожими формуваннями потенційно цінної військової інформації (з комерційно цінних супутникових зображень).

Хоч деякі аналітики сперечаються, що загрози ХХІ сторіччя найбільш часто виникають із недержавними акторами, котрі часто діють за межами права і є вразливі до своїх застосувань. Правова «зброя», наприклад, може бути найбільш ефективним засобом нападу на фінансові організації терористичної мережі. Подібно, правові та інші технології є дуже ефективними для ізоляції бунту від зовнішньої підтримки.

В дійсності, форма lawfare виникла як методологія, в якій основний принцип ефективно побудований на створенні стану, подібно до повітряної оборони. Так, в Афганістані представники радикального ісламістського руху «Талібан» і терористичного угруповання «Аль-Каїда» продемонстрували на собі приклади фальсифікації і були ефективними виконавцями lawfare.

По-перше, «Талібан» і «Аль-Каїда» намагалися демонізувати повітряну зброю через маніпуляцію щодо кількості невимушених цивільних жертвах, котрі можуть виникнути після повітряних ударів. Їх причина є очевидною: точні повітряні удари є найбільш потенційною зброєю, з якою вони можуть зіткнутися.

По-друге посилити організацію опору. Використовуючи медіа, противник вимальовує серед афганців образ ведення війни противником у «несправедливий, негуманний і жахливий спосіб».

На жаль, деякі зусилля щодо протидії lawfare противника показали себе неефективними. Так в червні 2007 року речник НАТО в Афганістані наполягав, що «НАТО не буде вести вогонь по позиціях, якщо поблизу їх там буде цивільне населення» (*DOD News Briefing, May 4, 2007*). Не більше ніж за рік інший речник НАТО заявляв, що «якщо є вірогідність жертви, навіть одного цивільного, ми не будемо завдавати удару, навіть якщо ми думаємо, там є Осама бен Ладен». Право війни не вимагає

нульових жертв серед мирного населення, а точніше, вимагає тільки, щоб воно не мало б відношення до військових цілей (*Charles Dunlap Jr, 2017*). Попри це, у заявах представників НАТО було вказано на можливості використання lawfare.

Ця стратегія є ефективною і сьогодні, не зважаючи на повідомлення, що «талібан умисно збільшує ризики для цивільного населення», розміщуючись серед них. Однак з'являються нові ризики з розвитком технологій повітряного спостереження і точне обладнання, які полягають у створенні повітряних нападів. Проблема полягає у сприйнятті нової зброї. Свого часу генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Шеффера точно вказав, що сприйняття є «стратегічним полем бою» і хоче «поставити його у пріоритет стратегічної комунікації», нагадуючи слова, «що талібан залишається безжалісними вбивцями і особами, які зловживають правами людини, котрими вони завжди були такими» (*Associated Press, Jun. 30, 2007*)

«Талібан» – не єдиний противник, що використовує в своїй тактиці таку форму ведення боротьби, як lawfare. У своїх повітряних і наземних операціях в секторі Газа на зламі 2008 – 2009 років Ізраїль зустрів противника, котрий, за даними офіційних чиновників Ізраїлю, насміявся над міжнародним правом у безпрецедентній манері. А саме, газета *New York Times* повідомляла, що приховані склади ракет і зброї «Хамас», включаючи ракетні установки, були виявлені всередині мінаретів і під ними, школами і цивільними будинками. В той час, начальник розвідки Ізраїлю Ювал Діскін у своїй доповіді уряду країни відмітив, що керівник «Хамасу» в секторі Газа знаходився в підвалі будівлі місцевого госпіталю Шіфа – найбільшого в секторі Газа (*Steven Erlanger, 2009*).

Спираючись на свій досвід війни в Лівані 2006 року, ізраїльтяни зробили ретельну та інноваційну підготовку операції в секторі Газа. Окрім застосування ретельної технічної і військової розвідки до підтверджених цілей, а також попередження про руйнування під час повітряних нападів, вони також внесли зміни у свої плани відповідно до порад військових юристів. Так, Ізраїль розповсюдив сотні тисяч листівок і використав свою розвідку в телефонній мережі в секторі Газа для надання попередження до цивільного населення, включаючи телефонні дзвінки в зоні підвищеного ризику.

Однією з найбільших питань контрборотьби для Ізраїля є впровадження концепції «оперативна верифікація». Відповідно до повідомлень видання *Defense News*, майже кожна військова частина мала особливу навчену групу, котра була обладнана відеокамерами, касетами запису та іншим спорядженням з документування. За мету було взято питання «документування подій в реальному часі», поки є «шанс вплинути на громадську думку» під час виконання операції (*Anthony H. Cordesman, 2009: 17*). Не дивлячись на ці зусилля, вчений Антоні Гордсман відмічав, що Ізраїль не порушував правила війни і робив систематичні зусилля щодо обмеження супутніх руйнувань. Однак попри це, Ізраїль має постійний негативний імідж в арабському та ісламському світі, а також в більшості країн Європи. В результаті цього, за даними німецького видання *Der Spiegel*, чиновники Ізраїлю готовились до хвилі позовів з усього світу, котрі заявляли про порушення правил війни (*Thomas Darnstadt and Christopher Schult, 2009*). Тоді світові новинні агенції заявляли, що уряд Ізраїлю присягався захищати своїх солдат від юридичних нападів. Видання *Der Spiegel* також охарактеризувало очікувану правничу акцію *lawfare*, котра була описана ще Клаузевіцем як продовження війни юридичними засобами.

Що все це означає для командирів у збройних конфліктах XXI століття? В першу чергу, є імператив, що військові відкидають тлумачення *lawfare*, котре подає норми права як головну перешкоду у виконанні бойових завдань. Найкраща, більш реалістична оцінка є у викладенні відомого адвоката Натаньяла Берні: *lawfare* часто неправильно застосовується тими, хто позивається, бо існують дуже багато наказів і розпоряджень для військово-службовців і це є погана річ, котра «підставляє ніжку» командирів на полі бою (*Nathaniel Burney, 2007*). Факт полягає в тому, що зразу ж там *lawfare* немає. З часом відбуваються події. Це, по суті, є не добро і не зло. Тут треба взяти до уваги те, що необхідно ефективно використати у своїх діях, перш ніж думати, що цього питання не існує.

Окрім звершеного факту, закон може іноді пропонувати шляхи безкровного досягнення військових цілей. Так, основою для успіху військових формувань у демократичних суспільствах є їх прихильність до конституційного уряду, повага до індивідуальних свобод, а також постійна зовнішня перевірка (аудит) і контроль їхньої тактики і стратегії.

Наступне, командири повинні займатися «правовою підготовкою бойового простору». Це означає, що командир повинен забезпечити військовослужбовцям розуміння норм права, котрі застосовується до бойових дій, і готове до застосування його в екстремальних умовах. В цьому відношенні, як показали події у 2007 році, навчання військовослужбовців міністерства оборони США в Іраку викликало стурбованість. Тільки «47% військовослужбовців сухопутних військ і 38 % морських піхотинців згодні, що з некомбатантами слід поводитись з гідністю і повагою, і 1/3 всіх військовослужбовців заявляли, що слід дозволяти тортури для захисту життя своїх військовослужбовців» (*DOD News Briefing, May 4, 2007*).

Можна припустити, що найкращий шлях уникнення інцидентів – обмеження числа військ на місцевості. Підтримуючи цей висновок відповідно до доповіді Human Rights Watch (вересень 2008 р.), цивільні жертви «просто траплялись під час планових повітряних ударів на шляху підозрілих ворожих цілях», однак «завжди відбувались під час нестабільних, негайних повітряних атаках, часто після виконання підтримки наземних військ» (*Human Rights Watch, Jun. 30, 2007*). Тобто, невелика наземна операція може обмежити ризики для цивільних осіб.

Правова підготовка бойового простору вимагає більших зусиль для виховання медійного ресурсу з метою усвідомлення, що вимагають накази і розпорядження старшого начальника. Як було відмічено раніше, противник сьогодні добре розуміє у своїх відносинах із глобальними медіа, відтак збройні сили повинні швидко відповідати та, ідеально, ще до того, як відбувається розслідування і відкрито, наскільки це можливо, до lawfare-інцидентів. Відносини із медіа повинні будуватись до подій, які можуть трапитись. Це, по-перше, роз'яснення правового питання та його складність, по-друге, демонстрація зусиль, які здійснюються для уникнення непотрібних цивільних втрат.

Командиру підрозділу доцільніше запозичити ініціативи Ізраїлю, заснувавши групи «оперативної верифікації» для запису активності в реальному часі у випадках, де противник застосовує ефективну стратегію lawfare, котра концентрується навколо заяв про військові злочини. Так чи інакше багатифункціональні групи спеціалістів з правових, оперативних питань, розвідки та цивільних питань повинні бути організовані, натреновані (підготовлені) і споряджені до швидкого розслідування заяв про інциденти із

великими втратами. Подібно, системи управління і контролю повинні бути визначені для їхньої здатності запису даних, за необхідності, точної реконструкції процесів.

Групи «оперативної верифікації» змогли б бути більшими, ніж просто покращеними (модернізованими) елементами зусиль інформаційних операцій. Особливо організовані, навчені та споряджені вони можуть надати допомогу дипломатичним працівникам. В той же час вони також можуть забезпечити в реальному часі зворотний зв'язок з командирами, котрі керують бойовими діями. Тобто, дані від таких груп можуть краще показати, наприклад, можливості для безпечного захисту невинних осіб.

Звичайно, що користь консультації експерта-юриста є абсолютно необхідною в період застосування lawfare. Військові юристи, котрі відповідальні за забезпечення консультацій для бойових дій, потребують вишколення не тільки у правовому відношенні, але й також у вивченні озброєння (його ТТХ), а також у планах їх застосування. Важливо, щоб командири чітко і недвозначно доводили до своїх військових підрозділів вести бойові дії із дотриманням норм права. Із вищесказаного, мета командирів підрозділів – мати кваліфікованого військового юриста, котрий надихав би військо за допомогою правильної поведінки так, щоб воно інстинктивно правильно діяло на полі бою. Найбільш ефективний шлях до цього це уважне роз'яснення застосування ворогом стратегії lawfare і підкреслення вербальних впливів на загальний успіх виконання завдання. Одним і з найбільш потужних мотиваторів у поведінці війська є бажання збільшити безпеку своїх військовослужбовців.

Відтак, вводячи «lawfare» за логікою Клаузевіца, військовослужбовці і, особливо, командири військових підрозділів здатні усвідомити і засвоїти важливість суворого дотримання норм права як дуже практичний і необхідний елемент виконання бойового завдання відповідно до реалій військових операцій XXI століття. Забезпечення військових підрозділів правничою та моральною діяльністю своїх дій додає йому тільки бойову міць.

Застосування lawfare та інших форм «гібридної війни» в сучасних умовах вимагає вивчення питань інтеграції lawfare із правилами ведення війни, а саме:

у визначенні суперечки, в якій юридичні рішення є мало-ймовірними для того, щоб прогнозувати найбільш точну обстановку у збройній боротьбі;

у використанні юридично обмежених нових та існуючих систем озброєння для збільшення їхньої ефективності під час планування військових операцій;

у використанні сумніву до норм управління і стратегії та визначення методів для збільшення ефективності спірних потенційних змін;

у встановленні умов, де опоненти створюють юридичні факти на місцевості, які можуть надати їм перевагу у майбутніх конфліктах;

у встановленні умов, в яких опоненти шукають створення міжнародних юридичних норм і видозмінюють або застосовують існуючі міжнародні норми, які будуть забороняти використання зброї, за допомогою якої можна отримати перевагу;

у внесенні змін в міжнародні юридичні норми або видозмінювати чи застосовувати міжнародні юридичні норми, які будуть забороняти використання зброї, за допомогою якої можна отримати перевагу;

у встановленні протидіючих зусиль для блокування доступу до бойової техніки;

у визначенні протидіючих потреб для бойової техніки та пошуку блокування доступу в межах існуючих юридичних норм.

Вивчення цих питань є найбільш очевидно важливою складовою у забезпеченні військових підрозділів, де дотримання дисципліни у веденні бою є більшим, ніж питання характеру і відповідальності (*Дубно, Задорожний та інші, 2020*). Відповідно, командири і начальники всіх рівнів потребують роз'яснення своїм підлеглим важливості врахування наслідків збройного протистояння з противником та розуміння неефективності у недбалому ставленні до своїх обов'язків. Цю частину тривалої роботи необхідно проводити до прибуття військовослужбовців у зону збройного конфлікту.

На сьогодні виявлення законності або незаконності окремих осіб, які перебувають під пильним оком суспільства та ЗМІ, в тому числі військовослужбовців, має великий оперативний та стратегічний вплив на військово-політичну ситуацію в країні.

Військове керівництво всіх рівнів повинно включити вивчення протидій різним формам гібридної війни у планувальний процес бойової підготовки. Це стане запорукою того, що командири та їх військові формування будуть готові до нових викликів у майбутньому.

Висновки. Таким чином, в залежності від цілей у збройному конфлікті кожна сторона вибирає те сприйняття і виконання законодавчих актів, яке їй вигідне на даний момент. Використання закону (правових дій чи міжнародно-правових актів) однією стороною з метою тиску на іншу змушує її діяти за невикладним для нього планом чи задумом, або lawfare, що є новою форми ведення війни. Застосування lawfare має на меті отримати перевагу шляхом підкорення опору противника без бою. Ця форма «гібридної війни» має під собою нейтральну ідеологічну основу і може бути використана будь-якою стороною. Таке застосування форми гібридної війни стає інколи ефективнішим, ніж ведення війни звичайними видами зброї, а це може мати вирішальний елемент у збройних конфліктах ХХІ сторіччя. Подальше вивчення шляхів інтеграції lawfare із правилами ведення війни розширює можливості сторін у збройному конфлікті і вимагає від військового керівництва включити до бойової підготовки особового складу вивчення питань протидії різним формам «гібридної війни».

Використані посилання

Дубно М.В., Задорожний В.П., Ломак М.М., Польцев І.В. (2020) Lawfare – важливий елемент у збройних конфліктах. *Науковий журнал "Молодий вчений"*, № 6 (82). С. 229-232.

Ожаревський В.А., Задорожний В.П. (2017). Lawfare як вид "гібридної війни" сучасності. *Збірник тез доповідей науково-практичної конференції «Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності»*. Львів. С. 126.

Пономарьов І.Г., Задорожний В.П. (2019). Використання lawfare в ЗС США. *Збірник тез доповідей науково-практичної конференції 14 березня 2019 року*. Харків. С.141-142.

Задорожний В.П., Ткаченко М.І. (2018). Щодо інтеграції форм «гібридної війни» та прийомів ведення війни. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ»*. Львів. С. 341.

Клаузевиц К. (1941). *О войне*. Перевод с немецкого. Т.1. 2-е изд. Москва. 254 с.

Гачак-Величко Л.А., Топчак І.М., Крамар Р.І. (2017). *Основи правознавства та міжнародного гуманітарного права*. Львів. 197 с.

Пикте Ж. (2001). *Развитие и принципы международного гуманитарного права*. 2-е изд., испр. Москва. 112 с.

Charles Dunlap Jr. (2001) Lawfare 101: A Primer, URL: [https:// www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20170630_complete_book.pdf](https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20170630_complete_book.pdf) (accessed 20 Dec 2019).

Charles Dunlap, Jr. (2001). *Law and Military Interventions: Preserving Humanitarian Values in 21st Century Conflicts*. Carr Center for Human Rights, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, Working Paper. URL: <http://www.ksg.harvard.edu/cchrp/Web%20Working%20Papers/Use%20of%20Force/Dunlap2001.pdf> (accessed 12 Feb 2020).

US Coalition Airstrikes Kill, Wound Civilians in Southern Afghanistan, (2007). International Herald Tribune, Jun. 30, 2007, URL: <http://www.iht.com/articles/ap/2007/06/30/asia/AS-GEN-Afghan-Violence.php> (quoting Maj John Thomas, spokesman for NATO's International Security Assistance Force) (accessed 20 Mar 2020).

Charles J. Dunlap, Jr. (2015). *Lawfare: A Decisive Element of 21-st Century Conflicts?* URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a515192.pdf> (accessed 11 Dec 2019).

Erlanger S. (2009). *A Gaza War Full of Traps and Trickery*, New York Times, Jan. 11, 2009, URL: <http://www.nytimes.com/2009/01/11/world/middleeast/11hamas.html> (accessed 21 Feb 2020).

Cordesman A. H. (2009). *The Gaza War. A Strategic Analysis*, Center for Strategic and International Studies, Feb. 2, 2009, URL: http://www.csis.org/media/pubs/090202_gaza_war.pdf (accessed 20 Dec 2019).

Darnstadt T. and Schult C. (2009). Did Israel Commit War Crimes in Gaza?, *Spiegel*, Jan. 26 2009, URL: <http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,603508,00.html> (accessed 20 Dec 2019).

Department of Defense (2007). DOD News Briefing with Assistant Secretary Cassells from the Pentagon, May 4, 2007 (news transcript) available at <http://www.defenselink.mil/transcripts/transcript.aspx?transcriptid=3958> (accessed 22 Dec 2019).

Human Rights Watch (2008). "Troops in Contact" Airstrikes and Civilian Deaths in Afghanistan, URL: <http://hrw.org/reports/2008/afghanistan0908/afghanistan0908web.pdf> (accessed 20 Dec 2019).

References

Dubno M.V., Zadorozhnyi V.P., Lomak M.M., Poltsev I.V. (2020) "Lawfare is an important element of armed conflicts". *Young Scientist*, Vol 6 (82) June 2020, pp. 229-232.

Ozharevskiy V.A., Zadorozhnyi V.P. (2017). "Lawfare as type of "hybrid war" of the present". *Summary thesis and reports of scientific practical conference "Using the Army of Ukrainian Armed Forces in present conflict"*. Lviv. P. 126 (ukr.).

Ponometryov I.G., Zadorozhnyi V.P. (2019) "Using lawfare in US Armed Forces". *Summary thesis and reports of scientific practical conference from 14 Mar 2019*. Kharkiv, pp. 141-142 (ukr.).

Zadorozhnyi V.P., Tkachenko N.I. (2018). About integration "hybrid war" and warfare. Summary thesis and reports of International scientific practical conference «*Future trend of development of arms and equipments of the Army*». Lviv. P. 341 (ukr.).

Clousewitz K. (1941). *The war*. Translated from Germany. Vol 1. *Issue*. 2. Moscow, 254 p. (rus.)

Hachak-Velichko L.A., Topchak I.N., Kramar R.I. (2017). *Fundamental law and international humanitarian*. *Text-book*. Lviv. 197 p. (ukr.).

Pikte J.(2001). Development and principles of international humanitarian law. Issue 2,*Moscow*. 112 p. (rus.).

Charles Dunlap Jr. (2001) *Lawfare 101: A Primer*, URL: https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20170630_complete_book.pdf (accessed 20 Dec 2019).

Charles Dunlap, Jr. (2001). *Law and Military Interventions: Preserving Humanitarian Values in 21st Century Conflicts*. Carr Center for Human Rights, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, Working Paper. URL: <http://www.ksg.harvard.edu/cchrp/Web%20Working%20Papers/Use%20of%20Force/Dunlap2001.pdf> (accessed 12 Feb 2020).

US Coalition Airstrikes Kill, Wound Civilians in Southern Afghanistan, (2007). International Herald Tribune, Jun. 30, 2007, URL: <http://www.ihf.com/articles/ap/2007/06/30/asia/AS-GEN-Afghan-Violence.php> (quoting Maj John Thomas, spokesman for NATO's International Security Assistance Force) (accessed 20 Mar 2020).

Charles J. Dunlap, Jr. (2015). *Lawfare: A Decisive Element of 21-st Century Conflicts?* URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a515192.pdf> (accessed 11 Dec 2019).

Erlanger S. (2009). *A Gaza War Full of Traps and Trickery*, New York Times, Jan. 11, 2009, URL: <http://www.nytimes.com/2009/01/11/world/middleeast/11hamas.html> (accessed 21 Feb 2020).

Cordesman A. H. (2009). *The Gaza War. A Strategic Analysis*, Center for Strategic and International Studies, Feb. 2, 2009, URL: http://www.csis.org/media/csis/pubs/090202_gaza_war.pdf (accessed 20 Dec 2019).

Darnstadt T. and Schult C. (2009). Did Israel Commit War Crimes in Gaza?, *Spiegel*, Jan. 26 2009, URL: <http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,603508,00.html> (accessed 20 Dec 2019).

Department of Defense (2007). DOD News Briefing with Assistant Secretary Casscells from the Pentagon, May 4, 2007 (news transcript) *available at* <http://www.defenselink.mil/transcripts/transcript.aspx?transcriptid=3958> (accessed 22 Dec 2019).

Human Rights Watch (2008). “Troops in Contact” Airstrikes and Civilian Deaths in Afghanistan, URL: <http://hrw.org/reports/2008/afghanistan0908/afghanistan0908web.pdf> (accessed 20 Dec 2019).

Zadorozhnyi V., Poltsev I.

WILL LAWFARE BE A DECISIVE ELEMENT OF 21ST-CENTURY CONFLICTS?

In the article there is shown exercises violation of rules of law of international law in different armed conflicts and interpreting using rule of law. For many commanders and other military leaders, the role of law in twenty-first century conflicts is a source of frustration. Some think it is “handcuffing” them in a way that is inhibiting combat success. For others, law is another “tool that is used by the enemies. For key ally law seems to be injecting counterproductive hesitancy into operational environments. All of these interpretations have elements of truth, but at the same time they are not quite accurate in providing an understanding of what might be called the role of lawfare in today’s military conflicts. Law has become central to

twenty-first century conflicts. Today's wars are waged with an abundance of legal rules and legal fora. This is the result of many factors outside of the military context, including the impact of internationalized economics. Globalization is changing the contours of law and creating new global legal institutions and norms. As with many other aspects of modern life, trends in the economic sphere impact warfighting, and this includes how law interacts with armed conflict. Many senior leaders have come to recognize this reality. It's become very legalistic and very complex. Technology has also revolutionized the impact of law on war, as its many manifestations add to war's complexity. No true understanding of the exercise of military power can be attained without a appreciation of how the law shapes military missions and their outcomes. The purpose of this article is to provide an overview of the concept of what has come to be known as lawfare and to existing international legal acts and the consequences of non-fulfillment of one of the warring parties. In the article there is shown the issue of combat missions by military personnel in terms of the relation of the parties to the armed conflict with respect to its obligations, as well as proposed ways of integrating lawfare and warfare with determination of lawfare as a decisive element of 21st-century conflicts.

Keywords: armed conflict, military doctrine, law, rule of law, lawfare.

ВИСВІТЛЕННЯ ВІРМЕНО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ 2020 Р. У ПОЛЬСЬКИХ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ВИДАННЯХ

У статті розглянуті питання висвітлення в польських військових часописах подій, відомих як Друга карабаська війна (27 вересня – 10 листопада 2020 р.). Відзначено, що цей воєнний конфлікт знайшов відображення у низці статей, опублікованих майже в режимі реального часу. Часом це призводило до публікації неперевіреної й недостовірної інформації. Сюжети проаналізованих нами матеріалів відзначаються певною однобічністю, а саме – помітним перекосом у бік аналізу застосування безпілотних літальних апаратів та проблем протидії ним. На другий план відійшов аналіз застосування традиційних засобів збройної боротьби (танків, артилерії тощо). Можна стверджувати, що досліджені нами публікації польської фахової преси можуть бути використані при вивченні історії Другої карабаської війни, але за умови ретельної перевірки викладених у них фактів шляхом зіставлення з іншими джерелами.

Ключові слова: Азербайджан, Вірменія, Нагірний Карабах, Друга карабаська війна, безпілотні літальні апарати.

Постановка проблеми та її актуальність. Однією з важливих проблем історіографії воєнної історії є аналіз та узагальнення матеріалів висвітлення сучасних збройних конфліктів. Результати такого аналізу слугуватимуть відправною точкою для історичних досліджень. Значний інтерес становлять публікації польської спеціалізованої військової періодики. Польські автори намагаються оперативно відстежувати сучасні збройні конфлікти, прикладом чого можуть бути їхні численні публікації, де розглядається російська агресія проти України. Систематизація та вивчення публікацій польських фахівців, присвячених збройним конфліктам останніх десятиліть, сприятиме розширенню джерельної бази вітчизняної військово-історичної думки.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Українська історіографія накопичила певний досвід аналізу та узагальнення матеріалів польської спеціалізованої преси стосовно російської агресії проти України (Харук, 2015; Харук, 2016). Поряд з тим

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Харук А.І., 2021

питання висвітлення та осмислення польськими фахівцями інших збройних конфліктів останніх десятиліть, зокрема вірмено-азербайджанського, залишаються поза увагою вітчизняних дослідників.

Мета та завдання дослідження. У нашій статті маємо за мету проаналізувати особливості висвітлення у польських військових виданнях передумов, ходу та наслідків вірмено-азербайджанського збройного конфлікту 2020 р., застосування у ньому різноманітних видів зброї, а також висновки, які роблять з цього конфлікту польські дослідники.

Виклад основного матеріалу дослідження. 27 вересня 2020 р. спалахнув черговий вірмено-азербайджанський конфлікт, відомий також як Друга карабаська війна. Не будемо вдаватися до глибшого аналізу причин цього конфлікту та ходу бойових дій, зрештою, це не є метою нашої розвідки. Зазначимо лише, що Друга карабаська війна була зумовлена нерозв'язаністю карабаського питання, а саме – існуванням на території Азербайджану непідконтрольної його владі самопроголошеної «Нагірно-Карабаської Республіки» (НКР). Військова операція Азербайджану тривала 44 дні і завершилась 10 листопада 2020 р. встановленням контролю законної влади над значною частиною самопроголошеної республіки та всією протяжністю азербайджано-іранського кордону.

Польські військові часописи практично в режимі реального часу відслідковували хід Другої карабаської війни. Вже в жовтневому числі часопису *Wojsko i Technika* була опублікована перша частина розлогого матеріалу Марціна Гавенди (*Gawęda, 2020a*). Стаття вийшла, ще коли точились бої, тож це наклало певний відбиток на зміст і спосіб подачі матеріалу. Автор часто вдається до припущень, оперує непідтверженою інформацією. Зокрема, це стосується припущень про участь турецьких офіцерів у плануванні операції та турецьких операторів – в управлінні азербайджанськими безпілотними літальними апаратами (БПЛА) (*Gawęda, 2020a:30*). М. Гавенда також займає виразно означену провірменську позицію, використовуючи для позначення Нагірного Карабаху термін «Арцах» і стверджуючи, що війну 2020 р. спровокувала азербайджанська сторона.

На думку М. Гавенди, Друга карабаська війна відбувалася у кількох вимірах, причому до звичних тактичного й оперативного він додає ще і пропагандистський. В останньому боротьба велась за села, тоді як у тактичному вимірі головними цілями були

укріплені висоти і хребти, а в оперативному – ключові дороги, які пов'язували Вірменію з Нагірним Карабахом. Для обох сторін головним чинником проєкції сили, як у наступі, так і в обороні (контрнаступі) стала артилерія (ствольна та реактивна), яка здійснювала масовані обстріли не лише позицій противника, але й цілей в глибині його розташування – комунікацій і районів зосередження військ. Цілком новим чинником стало масоване застосування БПЛА азербайджанською стороною. Сили оборони невизнаної НКР виявились неготовими до відбиття масованих атак з повітря – вони не тільки не мали ефективної системи ППО, але й не вміли застосовувати пасивні засоби оборони (наприклад, маскування) (Gawęda, 2020a:31). Автор також аналізує озброєння вірменських та азербайджанських військ, дуже стисло – їхню організацію (переважно частин армії НКР) та хід бойових дій на початковому етапі – з 27 вересня до 5 жовтня 2020 р.

Друга частина статті М. Гавенди – це хроніка бойових дій в період з 6 до 31 жовтня 2020 р. (Gawęda, 2020b). Особливу увагу автор приділив боям за міста Гадрут і Фізулі, а також наступу азербайджанської армії на Лачин з метою перерізати головну комунікаційну лінію, яка пов'язувала Нагірний Карабах з Вірменією (Gawęda, 2020b:41-43). Автор підкреслює технологічну перевагу азербайджанської армії – завдяки застосуванню БПЛА вона отримувала достатньо повну інформацію про розташування і переміщення військ противника. Сили ж оборони НКР внаслідок «децимації» своєї артилерії в другій половині жовтня змушені були дедалі більше зміщувати акцент у бік піхоти. Остання, діючи з засідок невеликими групами, посиленими ПТРК, намагалась сповільнити наступ азербайджанських частин. Противагою такої тактиці стало застосування азербайджанцями груп спеціального призначення, які проникали за лінію ворожої оборони, ведучи розвідувально-диверсійні дії (Gawęda, 2020b:40). М. Гавенда детально аналізує застосування вірменською стороною балістичних ракет та заходи збройних сил Азербайджану зі знищення пускових установок цих ракет (Gawęda, 2020b:44-45). Аналізуючи війну в повітрі, автор статті наголошує, що використання традиційної пілотованої авіації (штурмовиків Су-25, гелікоптерів Мі-24) обома сторонами було епізодичним. Головну ж роль відігравали БПЛА, причому, на думку М. Гавенди, роль вірменських безпілотників у конфлікті недооцінена, а успіхи азербайджанських – занадто

розрекламовані. Неспростовним, однак, залишається факт «виключення» з бою вірменської системи ППО: БПЛА та інші вогневі засоби Азербайджану успішно знищували не тільки ЗРК малої дальності «Оса-АК/АКМ», але й елементи зенітно-ракетних систем С-300ПС (Gawęda, 2020b:45-46).

Заключну частину статті М. Гавенди опубліковано в грудневому числі *Wojsko i Technika* (Gawęda, 2020c). Автор аналізує бої за м. Шуша, які він називає останньою великою сутичкою війни. Він підкреслює суттєву роль, яку відіграла в цих боях азербайджанська легка піхота. На думку М. Гавенди, саме в боях за Шушу сили оборони «НКР» вичерпали свої останні резерви (Gawęda, 2020c:52-53). Також висвітлені останні епізоди протистояння в повітрі: збиття 8 листопада вірменським ЗРК «Тор-М2МК» БПЛА «Байрактар» ТВ2, знищення наступного дня цього ЗРК азербайджанськими безпілотниками та помилкове збиття азербайджанськими засобами ППО російського гелікоптера Мі-24П (зі складу військового контингенту РФ у Вірменії) (Gawęda, 2020c:53-54). Найбільше уваги в статті приділено аналізу причин поразки «НКР» та її наслідків. При цьому наслідки розглянуті однобічно – лише для Вірменії, під кутом критики опозицією нерационального військового будівництва (насамперед закупівель озброєння, яке виявилось малоприслужним у війні) (Gawęda, 2020c:54-56). М. Гавенда вказує на чотири основні причини перемоги Азербайджану: перевага в повітрі і масове застосування БПЛА; технічна перевага, насамперед – широке застосування безпілотних літальних апаратів; кількісна перевага (легенда про участь у боях за Карабах трьох армій – азербайджанської, турецької та сирійських бойовиків); всебічна політична і військова підтримка Туреччини. Зупиняючись на останньому чиннику, автор відзначає, що саме він відрізняв Другу карабаську війну від попередніх конфліктів у цьому регіоні (у квітні 2016 р. і липні 2020 р.). Ще однією причиною поразки вірменської сторони, на думку М. Гавенди, стала ключова помилка уряду Вірменії – відмова від відправки до Нагірного Карабаху регулярних частин армії цієї країни. Щоправда, вже в наступному реченні дослідник вказує на обґрунтованість такого рішення з огляду на міжнародну ізоляцію Вірменії та відсутність підтримки з боку Російської Федерації (Gawęda, 2020c:57-58).

Два матеріали Марціна Стрембського, присвячені повністю або частково Другій карабаській війні, опублікував в останніх числах за 2020 р. часопис *Lotnictwo*. Перший – це стаття-монографія про турецький безпілотний літальний апарат «Байрактар» ТВ2 (*Strembski, 2020a*). Відповідно до формату статті основну увагу автор приділив історії створення цього БПЛА, його конструкції та озброєнні, коротко охарактеризовано службу «Байрактара» ТВ2 у військово-повітряних силах Азербайджану. Дослідник зазначає, що до початку Другої карабаської війни ні Азербайджан, ні Туреччина офіційно не повідомляли про продаж цих БПЛА до Азербайджану. М. Стрембські підкреслює, що застосування БПЛА над сильнопересіченою місцевістю дозволило азербайджанській армії нівелювати тактичну перевагу вірменської сторони, позиції якої знаходились на панівних висотах. Азербайджанські «Байрактари» не тільки знищували опорні пункти, танки, бронемашини, вантажівки, артилерійські позиції за допомогою керованих боеприпасів, але й коригували вогонь ствольної та реактивної артилерії. Завдяки цьому суттєво зросла точність ураження цілей некерованими боеприпасами та скоротився час реакції, потрібний для відкриття вогню по виявлених цілях (*Strembski, 2020a:27*).

Друга стаття повністю присвячена авіаційним аспектам війни у Нагірному Карабасі (*Strembski, 2020b*). Автор дає кількісну та якісну характеристику військової авіації й ППО сторін конфлікту. Підкреслено, що сили оборони «НКР» не мали військової авіації взагалі, а ВПС Вірменії суттєво поступались азербайджанським, навіть не зважаючи на отримання чотирьох сучасних багатоцільових винищувачів Су-30СМ. М. Стрембовський стверджує, що упродовж усього конфлікту на території Азербайджану знаходився турецький контингент чисельністю близько 600 чол., який мав шість винищувачів F-16С, вісім гелікоптерів та кільканадцять розвідувальних БПЛА. Турецькі офіцери виконували функції радників у штабах та інструкторів операторів ударних БПЛА. Крім того, турецькі БПЛА та літаки далекого радіолокаційного виявлення Е-7Т здійснювали польоти над територією Туреччини уздовж кордону з Вірменією. Зібрана ними розвідувальна авіація передавалась Азербайджану. У свою чергу, на території Вірменії знаходився російський авіаційний контингент (ескадрилья винищувачів МіГ-29СМТ та ескадрилья гелікоптерів Мі-24П і Мі-8МТ). (*Strembski, 2020b:16-18*).

Основна частина статті М. Стрембського – це хроніка бойових дій зі скрупульозним розбором епізодів бойового застосування військової авіації та засобів протиповітряної оборони. При цьому дослідникові довелось дуже критично підходити до інформації, яка подавалась сторонами конфлікту. Скажімо, вже в перший день бойових дій (27 вересня 2020 р.) вірменська сторона заявила про знищення чотирьох азербайджанських гелікоптерів і 16 БПЛА, але азербайджанці визнали лише ушкодження одного гелікоптера (*Strembski, 2020b:19*). Досить детально М. Стрембський аналізує епізод знищення вірменського штурмовика Су-25К 29 вересня. Він обґрунтовано піддає сумніву заяву міністерства оборони Вірменії про те, що штурмовик став жертвою турецького F-16С, схиляючись до версії, що Су-25К збив азербайджанський винищувач МіГ-29 (*Strembski, 2020b:21*). Приблизно у такому ж ключі – із зіставленням інформації з вірменських та азербайджанських джерел – проаналізовано інші епізоди, коли та чи інша сторона заявляли про знищення ворожих літальних апаратів. Серед висновків, сформульованих дослідником, на першому місці стоїть необхідність застосування пасивної протиповітряної оборони (використання багатоспектральних засобів маскування, швидка зміна позицій після виконання вогневого завдання тощо). Також важливим є прикриття військ зенітними комплексами малої дальності, здатними уражати повільні повітряні цілі (БПЛА) (*Strembski, 2020b:30*).

Друга Карабаська війна стала справжньою «війною безпілотників». БПЛА застосовувались тут в небачених раніше на пострадянському просторі масштабах і суттєво вплинули на результат бойових дій. Цей аспект не залишився поза увагою польських дослідників. Зокрема, йому присвячений матеріал, опублікований у грудневому числі часопису *Lotnictwo Aviation International* (*Gawenda, 2020d*). Стаття характеризується двома особливостями. По-перше, у ній досліджено використання БПЛА не лише у бойових діях вересня-листопада 2020 р., але й під час попередніх загострень вірмено-азербайджанського конфлікту – у квітні 2016 р. і липні 2020 р. (*Gawenda, 2020d:62-63*). По-друге, в цій статті достатньо докладно розглянуто наявний склад БПЛА Вірменії та їхнє бойове застосування – тоді як більшість авторів інших публікацій, присвячених вірмено-азербайджанському конфлікту, зосереджують увагу на азербайджанських безпілотниках

(Gawenda, 2020d:64-65). Поряд із традиційними БПЛА, розглянуто й використання одноразових ударних безпілотників (баражуючих боеприпасів). У висновках автор підкреслює, що було б спрощенням стверджувати, що війну в Нагірному Карабасі виграли безпілотники. Ключем до перемоги стало синергетичне застосування БПЛА та інших видів озброєння. Винятково успішне використання безпілотників (насамперед, «Байрактар» ТВ2 і «Хароп») пояснювалось також ефективним здобуттям й аналізом розвідувальних даних, плануванням і веденням операцій, а також доброю підготовкою операторів (Gawenda, 2020d:69).

Наприкінці 2020 – на початку 2021 рр. з'явилися публікації, присвячені участі в Другій карабаській війні окремих родів зброї – танків та артилерії. Зазначено, що обидві сторони використовували в бою майже однотипні танки – Т-72. В той же час, армія Азербайджану мала принаймні частину танків сучасніших модифікацій; крім того, на південній ділянці фронту вона використовувала і танки Т-90С. Азербайджанські війська також обмежено застосовували застарілі танки Т-55, але виключно в ролі самохідної артилерії. Наведено дані щодо втрат танків обома сторонами конфлікту. Назагал стаття не містить глибшого аналізу тактики застосування танків у війні (Gawenda, 2020e).

Стаття, присвячена артилерії, містить аналіз якісного і кількісного складу ствольної та реактивної артилерії обох сторін. Автор вказує на наявність як застарілих систем радянських взірців, так і нових або модернізованих, підкреслюючи, що Азербайджан пішов у цій галузі значно далі, ніж Вірменія. Автор стверджує, що азербайджанська армія використовувала свої найновіші артсистеми на південній ділянці фронту, де здійснювався прорив вірменських позицій. Особливо акцентується на використанні новітніх зразків зброї, наприклад автоматизованих 120-мм мінометних систем «Кардом»/«Спір» ізраїльського виробництва.

Широкий асортимент боеприпасів, у тому числі й високоточних, дозволяв азербайджанцям підбирати оптимальні засоби ураження для кожного конкретного випадку, що підвищувало ефективність вогню артилерії. Артилерія ж сил оборони «НКР» дуже швидко була нейтралізована (фактично винищена) противником. За 44 дні боїв вона втратила майже 300 артсистем (Gawenda, 2021).

Висновки. Чергове загострення військового протистояння в Нагірному Карабасі, яке перетворилось на повномасштабну війну, викликало значний інтерес серед польських фахівців. Відобразилось це у низці статей, опублікованих у спеціалізованих військових часописах. Аналізуючи ці публікації, можна зазначити декілька характерних особливостей. Головна з них – це публікація матеріалів майже в режимі реального часу. Це пояснюється прагненням якомога оперативніше інформувати читачів, але є й негативні наслідки – розміщення неперевіреної і недостовірної інформації. Тому до використання вказаних статей у військово-історичних дослідженнях слід підходити обережно, перевіряючи наведені в них факти за іншими джерелами.

Сюжети проаналізованих матеріалів характеризуються певною однобічністю, а саме – помітним перекосом у бік аналізу застосування безпілотних літальних апаратів та проблем протидії їм. Не в останню чергу це зумовлено пропагандою азербайджанської сторони, яка подавала бойові дії в Нагірному Карабасі як «війну дронів». Однак не підлягає сумніву те, що БПЛА дійсно відіграли величезну роль у Другій карабаській війні. Польські дослідники приділили цьому належну увагу. Натомість на другий план відійшов аналіз застосування «конвенційних» засобів збройної боротьби (танків, артилерії тощо). Таким чином, можна стверджувати, що досліджені нами публікації польської фахової преси можуть бути використані при вивченні історії Другої карабаської війни, але за умови ретельної перевірки викладених у них фактів шляхом зіставлення з іншими джерелами.

Використані посилання

Харук А.І. 2015. Деякі аспекти висвітлення у зарубіжній періодиці участі української авіації в антитерористичній операції на Сході України (за публікаціями 2014 р.). *Військово-науковий вісник*, вип. 24, С. 206 – 218.

Харук А.І. 2016. Висвітлення у спеціалізованій періодиці участі української авіації в Антитерористичній операції: спроба історіографічного аналізу. *Військово-науковий вісник*, вип. 25, С. 255 – 265.

Gawęda M. 2020a. Nowa odsłona wojny w Górskim Karabachu. Cz. 1. *Wojsko i Technika*, №10, S. 30-36.

Gawęda M. 2020b. Nowa odsłona wojny w Górskim Karabachu. Cz. 2. *Wojsko i Technika*, №11, S. 40-46.

Gawęda M. 2020d. Systemy BSP w konflikcie azerbejdżańsko-armeńskim. *Lotnictwo Aviation International*, №12, S. 62-69.

Gawęda M. 2020e. *Czołgi w II Wojnie Karabaskiej* URL: <https://www.defence24.pl/czolgi-w-ii-wojnie-karabaskiej> [Дата звернення 10 лютого 2021 р.].

Gawęda M. 2021. *Artyleria w II Wojnie Karabaskiej* URL: <https://www.defence24.pl/artyleria-w-ii-wojnie-karabaskiej> [Дата звернення 10 лютого 2021 р.].

Strembski M. 2020a. Bairaktar TB2. Dziryt sułtana – turecki dron bojowy. *Lotnictwo*, №11, S. 16-29.

Strembski M. 2020b. Lotnicze aspekty walk w Górskim Karabachu. *Lotnictwo*, №12, S. 16-31.

References

Gawęda M. 2020a. Nowa odsłona wojny w Górskim Karabachu. Cz. 1. *Wojsko i Technika*, №10, s. 30-36 (pol).

Gawęda M. 2020b. Nowa odsłona wojny w Górskim Karabachu. Cz. 2. *Wojsko i Technika*, №11, s. 40-46 (pol).

Gawęda M. 2020c. Nowa odsłona wojny w Górskim Karabachu. Cz. 3. *Wojsko i Technika*, №12, s. 52-58 (pol).

Gawęda M. 2020d. Systemy BSP w konflikcie azerbejdżańsko-armeńskim. *Lotnictwo Aviation International*, №12, s. 62-69 (pol).

Gawęda M. 2020e. *Czołgi w II Wojnie Karabaskiej* URL: <https://www.defence24.pl/czolgi-w-ii-wojnie-karabaskiej> [Accessed 10 February 2021] (pol).

Gawęda M. 2021. *Artyleria w II Wojnie Karabaskiej* URL: <https://www.defence24.pl/artyleria-w-ii-wojnie-karabaskiej> [Accessed 10 February 2021] (pol).

Kharuk A.I. 2015. Some aspects of coverage in foreign periodicals participation of Ukrainian aviation in Antiterrorist operation (on publications 2014). *Military-Scientific Bulletin*, issue 24, pp. 206-218 (ukr).

Kharuk A.I. 2016. Coverage in specialized periodicals participation of Ukrainian aviation in Antiterrorist operation: an attempt to historiographical analysis. *Military-Scientific Bulletin*, issue 25, pp. 255-265 (ukr).

Strembski M. 2020a. Bairaktar TB2. Dziryt sułtana – turecki dron bojowy. *Lotnictwo*, № 11, S. 16-29 (pol).

Strembski M. 2020b. Lotnicze aspekty walk w Górskim Karabachu. *Lotnictwo*, № 12, S. 16-31 (pol).

Kharuk A.
**COVERAGE OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI MILITARY CONFLICT
OF 2020 IN POLISH SPECIALIZED PUBLICATIONS**

Escalation of the military confrontation in Nagorno-Karabakh in the fall of 2020 turned into a full-scale war. It has aroused considerable interest among foreign experts, including Polish ones, who are closely monitoring the armed conflicts in the post-Soviet space. This is reflected in a number of articles published in specialized military journals. Analyzing these publications, we can note several characteristics. The main one is the publication of materials almost in real time. This is due to the desire to inform readers as quickly as possible, but also has negative consequences – the placement of unverified and unreliable information. Therefore, the use of these articles in military history research should be approached with caution, checking the facts presented in them from other sources.

The plots of the materials analyzed by us are marked by a certain one-sidedness, namely, a noticeable skew towards the analysis of the use of unmanned aerial vehicles and the problems of counteracting them. Last but not least, this is due to the propaganda measures of the Azerbaijani side, which presented the fighting in Nagorno-Karabakh as a «drone war». However, there is no doubt that UAVs really played a huge role in the Second Karabakh War. Polish researchers have paid due attention to this. Instead, the analysis of the use of «conventional» means of armed struggle (tanks, artillery, etc.) took a back seat. Thus, it can be argued that the publications of the Polish professional press studied by us can be used in the study of the history of the Second Karabakh War, but subject to careful verification of the facts set forth in them by comparison with other sources.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Nagorno-Karabakh, Second Karabakh War, unmanned aerial vehicles.

УДК 94(100-87)+929Черчилль

БУРАКОВ Ю.В.

<https://orcid.org/0000-0001-7180-4469>

ПИТЛЬОВАНА ЛЮ.

<https://orcid.org/0000-0002-5700-9992>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.35.2021.291-301>

«БЕЗКОМПРОМІСНИЙ ГЕНІЙ»: ЩЕ РАЗ ПРО РОЛЬ ПРИНЦИПІВ У ПОЛІТИЦІ

Джонсон Б. (2019). Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію, пер. з англ. Ю. Гірича. Харків: Віват, 400 с.

Вихід друком у 2019 р. праці політика, журналіста і чинного прем'єр-міністра Великої Британії Бориса Джонсона «Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію» в українському перекладі Юрія Гірича стало помітною подією на вітчизняному книжковому ринку. Написана 2014 року книга є не перша у творчому доробку автора, але, безумовно, найбільш резонансна і обговорювана у світі.

Борис Джонсон (Alexander Boris de Pfeffel Johnson) народився 1964 р. і, як і герой його книги, прийшов у політику через журналістику. На шляху до вершини владного Олімпу він обіймав посади мера Лондона (2008 – 2016), міністра закордонних справ (2016 – 2018). Депутат палати громад від консерваторів, з 2019 р. він стає офіційним лідером партії й одним із лідерів кампанії за вихід Великої Британії з Європейського Союзу (ЄС).

Книга Бориса Джонсона зовсім не є черговою біографією видатного британського політичного діяча Вінстона Черчилля, кількість яких обчислюється десятками. Це, радше, роздуми практикуючого політика, перекonanого консерватора, про людину, яка є його кумиром, і значення якої, як видно з назви книги, важко переоцінити. Автор рецензованої книги зазначає: «Чудово розумію, що про нашого героя щороку з'являються сотні

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Питльована Лілія Юрївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Українського католицького університету, м. Львів.

© Бураков Ю. В., Питльована Л. Ю., 2021

нових книжок, а проте, я певен, настав час на свіжий погляд, оскільки в нас немає права знехтувати репутацією такої особистості. Його видатна персона є яскравим спростуванням усіх тих марксистських теорій, згідно з якими лінія історії формується якимись глобальними й безликими економічними силами. Сутністю фактора Черчилля є те, що одна людина може змінити все» (с.11-12).

Важливо зазначити, що хоча Борис Джонсон і не є фаховим істориком, він написав свою книгу на основі широкої джерельної бази. Серед раніше не опублікованих історичних джерел – документи із національних архівів прем'єр-міністра (Prime Minister's papers (PREM)), парламенту (House of Commons Debates), кабінету міністрів (Cabinet papers (CAB)), особистих документів Черчилля. Докладно аналізуються щоденники, мемуари, збірки документів, існуюча історична література, навіть історичні карикатури та анекдоти про колишнього лідера Великої Британії. Досить повно представлена бібліографія основних праць Вінстона Черчилля, хронологія основних подій його діяльності.

Вже у вступі Б. Джонсон досить однозначно декларує свою оцінку особи В. Черчилля як «безкомпромісного генія» (с. 10) і на наступних чотирьохсот сторінках книги так чи інакше переконує у цьому й читача. Це зовсім не означає, що книга є чистою апологетикою великого Черчилля, зовсім ні. Автор показує нам його, перш за все, живою людиною, часом суперечливою, часом ексцентричною та екстравагантною, неординарною, іноді аж до геніальності.

Б. Джонсон щедро підкреслює різноманітні таланти свого героя. Перед нами постає Черчилль-журналіст, Черчилль-письменник (Джонсон неодноразово згадує про Нобелівську премію Черчилля в галузі літератури 1953 р. і вступає у полеміку з її критиками), Черчилль-оратор («...слова Черчилля збадьорювали людей, розправляли їм крила, заряджали енергією та силою» (с. 104); «Гітлер продемонстрував те зло, якого можна досягти засобами риторичного мистецтва. А Черчилль показав, як тим самим – людство врятувати» (с. 109), Черчилль-«найвеличніший державний діяч з усіх, кого породила Британія» (с. 7). Джонсон захоплюється його феноменальною пам'яттю, колосальною енергією, гострим аналітичним розумом, креативністю.

Але Черчилль Бориса Джонсона – це не святий безгрішний праведник. Автор не заперечує, що поза державними інтересами, він відзначався і цілком людськими слабостями: жагою слави та визнання, страхом осоромитися перед громадськістю (с. 205).

Це політик, який разом з гучними перемогами робив і чимало помилок, ціна яких іноді була дуже високою, і якими й досі йому дорікають, як от, наприклад, Галліполійська кампанія 1915 р. (Дарданельська операція). Військові і політичні промахи В. Черчилля цілеспрямовано не оминаються у книзі. Автор навіть спеціально акцентує на них, але з метою ще раз проаналізувати їх, пояснити читачеві, чому в певних конкретно-історичних обставинах були прийняті ті чи інші рішення, і якими були їх наслідки.

Дослідження Бориса Джонсона складається з 23 розділів. Він свідомо відходить від традиційного хронологічно-послідовного викладу історії життя і діяльності видатного британського політика, характерного для більшості біографічних праць. Структурування показує, який етап життя і діяльності Вінстона Черчилля автор вважає поворотним моментом, причому не лише у біографії героя, а й Європи та людства загалом. Перший розділ під назвою «Пропозиція Гітлера» підкреслює, що саме безкомпромісність позиції Черчилля щодо Гітлера та ідеології нацизму стала запорукою досягнення Великої Перемоги у 1945 р. Ця ідея є наскрізною у рецензованій книзі.

Розповідь Джонсона розпочинається з опису засідання Воєнного кабінету Великої Британії 28 травня 1940 р., ключовим питанням порядку денного якого було питання, чи варто Британії ставати до боротьби з нацистською Німеччиною. Попри офіційне проголошення війни певні політичні кола все ще вели закулісні перемовини між Лондоном і Берліном, і все ще існував шанс за посередництвом Риму досягти компромісу.

У ті дні Велика Британія залишилася на самоті із загрозою нацистського вторгнення. Гітлер вже окупував більшу частину Західної Європи. Лідер фашистської Італії Б. Муссоліні мав невдовзі приєднатися до війни («Сталевий пакт»), більшовицький вождь Й. Сталін поділив із А. Гітлером Східну та Південну Європу (пакт Молотова – Ріббентропа), США ще дотримувалися політики «ізоляціонізму», невтручання у європейські справи.

Непохитна позиція Черчилля щодо «примиренців» Н. Чемберлена, лорда Галіфакса та інших впливових політиків втримала Британію від фатальної помилки – піти на угоду з Гітлером. «Чимало хто вважав, що приниження своєї гідності є допустимою ціною за збереження імперії та запобігання кровопролиттю. Не те щоб люди бажали угоди з Гітлером – багато хто вважав її неминучою» (с. 30). «Він (Черчилль – Ю.Б., Л.П.) був готовий

заплатити кров'ю, тому що справді бачив суть чіткіше, ніж Галіфакс. Він мав величезну і майже відчайдушну відвагу, щоб усвідомити: війна – це жах, але підкорення – ще гірше» (с. 27).

Пригадаймо, що вже у славнозвісній промові В. Черчилля у Палаті громад від 13 травня 1940 р., першій на посаді прем'єр-міністра, він закликав до боротьби проти жадливої тиранії, злочини якої безпрецедентні, і заявляв, що не може обіцяти народу Британії нічого, крім крові, важкої праці, сліз і поту, тому що це єдиний шлях до перемоги, а будь-який інший результат – це крах виплеканої попередніми поколіннями мрії про краще майбутнє для людства.

Автор показує нам Другу світову війну очима британця, європейця, і ця картинка не завжди збігається з нав'язаною нам ще радянською історіографією та пропагандою часів СРСР. Джонсон переконливо демонструє визначну роль британського прем'єра в організації збройного опору нацистській агресії у перші роки Другої світової війни, його зусилля зі створення Антигітлерівської коаліції, які врешті-решт спричинилися до перемоги над німецьким нацизмом та японським мілітаризмом.

«Я завжди з осторогою ставився до історії «альтернативної» – пише Борис Джонсон, – оскільки розумію, що так званий причиново-наслідковий ланцюжок ніколи не є достеменно пізнаваним... Витягніть один зі жмені чинників – і ніколи не вгадаєте, як стане решта. А проте з усіх можливих історичних «якби» ця гіпотеза певно, найвідоміша. Деякі з-поміж найкращих сучасних істориків вдалися до такого моделювання, і переважна більшість їхніх висновків свідчить про одне: якби в 1940 році Британія припинила чинити опір, це створило би передумови для непоправної катастрофи в усій Європі» (с. 31). Важко не погодитися з цим твердженням автора.

На сторінках книги він ще неодноразово вдається до таких «уявімо» і «якби», даючи читачеві повнішою мірою зрозуміти наслідки тих чи інших рішень В. Черчилля, твердість його моральних і світоглядних принципів, які допомогли Великій Британії вистояти у цей, за словами короля Георга VI, «скорботний час, мабуть найфатальніший у нашій історії» (промова від 3 вересня 1939 р.).

Теза про вірність Вінстона Черчилля своїм принципам наскрізною ниткою проходить через усі розділи книги. Про який період життя і

діяльності героя не розповідав би Борис Джонсон, він незмінно наголошує, що принциповість, непідкупність, мужність і відвага у відстоюванні своїх переконань – найважливіша риса британського прем'єра, основа його морального духу і політичної величі.

У подальших розділах книги автор аналізує родинну історію Черчилля, становлення його як людини, офіцера, журналіста і політика. Відносини з батьками відіграли важливу роль у формуванні особистості та характеру Вінстона (с. 39 – 62). Джонсон показує непересічний, хоча і неоднозначний (в тому числі психологічний) вплив, який мав на сина Рендольф Черчилль. Ставши в юності свідком політичного колапсу батька, Вінстон у період дорослішання усіма силами намагався довести, що він – гідний син і реабілітувати самого батька. Особливої підтримки не було і від ніжно любимої ним матері, яка завжди була далекою, не доступною, холодною. «Батьки його, – робить висновок Б. Джонсон, – були по-своєму настільки ж самовільні й нестандартні, як він. І їхнім найважливішим внеском (в історію – Ю.Б., Л.П.) є те, що вони обоє недбало виховували свою дитину» (с. 49).

Такі риси характеру, як честолюбство, амбітність, егоцентризм, цілеспрямованість, сміливість, створювали для молодого Вінстона передумови для досягнення виняткових результатів спочатку у військовій справі та журналістиці. Згодом величезна працездатність, психологічна стійкість та високий інтелект створили передумови для успіху і в політичній кар'єрі. Борис Джонсон намагається розібратися у тому, що спонукало молодого Черчилля з ризиком для власного життя брати активну участь у колоніальних війнах, які на той час вела Велика Британія на чотирьох континентах земної кулі.

Почавши службу лейтенантом, Черчилль встиг під час п'ятимісячної відпустки взяти участь у іспано-американській війні за острів Куба 1898 р. У результаті своєї першої військової кампанії молодий Вінстон отримав іспанську медаль за участь у бойових діях і заробив перший гонорар за серію статей з театру війни, розміщених в англійській пресі. Після цього він взяв участь у складі експедиції з придушення повстання одного з племен на північно-східному кордоні Малакандського перевалу в Індії. Далі він вирушив на війну в Африку, у Судан і яскраво описав жорстокості війни та дії експедиційного корпусу на чолі з генералом Г. Кітченером у творі «Річкова війна».

Як тільки спалахнула англо-бурська війна, Черчилль вирушив до Південної Африки. Але вже не як військовий, а як кореспондент газети «Морнінг пост». Під час воєнних дій він потрапив у полон до бурів і мало не був розстріляний. Черчилля врятувало те, що його впізнали і вирішили залишити як цінного бранця, сина англійського лорда. Вінстону вдалося втекти з полону і, на короткий час, стати героєм британської громадської думки.

Праці В. Черчилля про всі ці події, пише Б. Джонсон, більше схожі на вікторіанські пригодницькі романи: це «бадьоре, пробивне, сповнене коротких речень у дусі «бах-бабах»» читиво, яке змушує читача ковтати сторінку за сторінкою. Вінстону вдалося зображати батальні сцени краще за багатьох тогочасних майстрів художнього слова, до того ж він мав ще одну беззаперечну перевагу: «він міг оповідати від першої особи» (с. 84).

Б. Джонсон докладно описує діяльність В. Черчилля у роки Першої світової війни. Він зустрів її вже досвідченим офіцером і політиком. Автор книги намагається бути максимально об'єктивним і показує не лише стратегічний талант свого героя, а й прорахунки, які насамперед пояснює його високими амбіціями, особливостями характеру.

Б. Джонсон загалом погоджується з усталеною в тогочасній британській пресі, а потім й історіографії, точкою зору, що найістотнішими помилками Черчилля перших років Великої війни була вперта, і врешті, марна спроба втримати Антверпен, яка мала наслідком суттєві людські втрати, особливо з числа австралійських і новозеландських корпусів, а також Дарданельська операція, про яку ми вже згадували вище.

Втім Б. Джонсон не поділяє радикальних критиканських думок щодо невідповідності Черчилля займаній посаді Першого лорда Адміралтейства (с. 45 – 46). Натомість автор підкреслює особисту мужність і відвагу Вінстона у часи його перебування на Західному фронті як командира батальйону шотландських стрільців, який «36 раз був на нічийній землі, іноді так близько до німецької лінії оборони, що чув голоси ворогів» (с. 73). Черчилль був, перш за все, стурбований збереженням життя особового складу і виступав перед командуванням з численними доповідними записками зі своїми тактичними міркуваннями, як максимально захистити бійців і полегшити їм виконання бойових завдань, причому деякі з його ідей були недоладними і «звучали відверто шалено» (с. 185).

Але інші запропоновані Черчиллем нововведення, зокрема, броненосні «наземні кораблі», здатні долати траншеї з метою прориву оборони противника, мали воістину революційне значення і суттєво змінили хід подій на Західному фронті, підірвавши бойовий дух противника. Черчилль, наголошує Борис Джонсон, не лише висунув ідею створення танків, але й завдяки своїй наполегливості та впертості не дав занепасти і поховати її у владних коридорах і армійських комітетах. На думку автора, ідея з танками – результат не лише тактичного і стратегічного мислення Вінстона, у ній – вся його природа, притаманний йому нюх до різноманітних винаходів та імпровізацій, невмирущий ентузіазм до технологічних інновацій (с. 185 – 195).

Ще до Першої світової війни у Черчилля з'явилася нав'язлива цікавість до польотів, вже тоді він усвідомив, що тендітні і крихкі тогочасні літаки одного дня стануть дужими і міцними і безцінно прислужаться обороноздатності Великої Британії (с. 65). 1917 року Вінстон Черчилль запропонував використовувати стратегічні удари великих груп танків, яким розчищатиме шлях бомбардувальна і штурмова авіація. І хоча наступного року і був сформований перший у світі танковий корпус, але повною мірою ця ідея була реалізована вже у Другій світовій війні, і далеко не одразу самими британцями. У перші повоєнні роки (1919 – 1921) саме В. Черчилль обійняв посади військового міністра і міністра авіації.

Ще до початку Першої світової війни Черчилль обговорював з експертами задум створення авіаносців. Як наслідок, через декілька років Британія першою у світі побудувала корабель такого типу. Черчилль створив військово-морську авіацію. Він наказав поставити на літаки, котрі до цього використовувалися тільки для розвідки, кулемети та пристрої для скидання торпед і бомб. А ще за ініціативою військового міністра було створено аероплан для злету з води і посадки на неї, якому сам Черчилль дав назву «гідролітак» (с. 65 – 66).

Як зазначає автор рецензованої книги, звичайно Черчилль, навіть при всій гостроті свого розуму, не зміг у ті часи правильно оцінити долю своїх революційних проєктів, які переросли у головні напрями військово-політичної стратегії майбутньої Другої світової війни. Нагадаємо, що у добу боротьби з нацизмом завдяки енергії Черчилля було створено першу у світі систему радіолокаційного контролю повітряного простору. Саме завдяки радіолокаторам у 1940 – 1941 роках було виграно авіаційну «битву за Британію» з нацистами.

У своїй книзі Борис Джонсон постійно повертається до аналізу ідеологічних переконань Черчилля, підкреслює його затятий антикомунізм. Британський лідер болісно сприймав поширення у світі більшовицьких ідей, що підривали, в його розумінні, усталений світовий порядок, основою якого має бути демократія західного зразка, вільний ринок та приватна ініціатива. Він вороже ставився до тоталітарної форми правління і планової економіки, які шляхом нечуваного терору впроваджував у радянській комуністичній імперії Йосип Сталін. Після Адольфа Гітлера саме його Вінстон Черчилль вважав потенційним ворогом, що життєво загрожував усій західній цивілізації.

Слід зауважити, що Б. Джонсон свідомо кільканадцять разів використовує слово «цивілізація», щоб підкреслити масштаб впливу Черчилля на перебіг історії всього двадцятого століття.

Борис Джонсон цілком розділяє ставлення свого героя до Сталіна як до «тирана з мерехтінням в очах та абсолютним цинізмом і безжалісністю у душі» (с. 287) і його режиму. Аналізуючи зустрічі «Великої трійки» (лідерів СРСР, США та Великої Британії) під час Другої світової війни, автор наголошує, що на конференціях у Тегерані та особливо в Ялті британський прем'єр часто опинявся в ізоляції через позицію Франкліна Рузвельта, який через брак розуміння справжньої природи радянського тоталітарного режиму часто брав бік Й. Сталіна, який послідовно навязував програму радянського панування над Східною Європою.

«Аби зрозуміти відносну терпимість американців до росіян, – зазначає Джонсон, – потрібно згадати, яким бачив світ Вашингтон у 1944 році і на початку 1945-го. Тихоокеанську війну жодним чином не можна було вважати завершеною. Від японців не очікувалося нічого, крім шаленого і самовбивчого опору. Населення Японії було виховано партизанською війною – аж до вміння битися списами. Американці знали, що зрештою перемогли б, проте боялися, попри володіння бомбою (*атомною – Ю.Б., Л.П.*), що втрати життів будуть жахливими. Вони сподівалися, що росіяни рішуче стануть на їхній бік» (с. 290 – 291). У результаті нехтування застереженнями В. Черчилля вже наприкінці війни довелося спостерігати, як російський Ведмідь, самовдоволено посміхаючись, «пожирав Східну Європу» (с. 293).

Після несподіваного програшу парламентських виборів влітку 1945 р. Черчиллю спершу важко було впоратися з втратою свого статусу. «Світ був вражений, і до сьогодні людям важко збагнути,

за що Черчилль міг дістати таку догану, – пише сьогоднішній лідер Консервативної партії. – Це явище не таке вже й дивне. Вибори виграють не на основі політичних досягнень, а на основі обіцянок на майбутнє у деякому сенсі його поразка і була його тріумфом. Він боровся за демократію для Британії, і ось вона: вигнання великого героя війни і лідера, не насильством, а завдяки мільйонам маленьких і ненав'язливих розчерків олівцем» (с. 283).

Однак, опинившись поза владою, колишній прем'єр не залишився на узбіччі світової політики. На запрошення американського Президента Гарі Трумана на початку березня 1946 р. Черчилль їде з приватним візитом до США, де у Вестмінстерському коледжі містечка Фултон (штат Міссурі) проголошує свою знамениту промову «М'язи світу», яка, на думку Б. Джонсона, «не схожа ні на що із політичного дискурсу сучасності» і була його натхненною візією майбутнього (с. 294, 297).

«У нинішніх діях Сталіна ми бачимо поведінку Гітлера в 1935 р., – сказав Черчилль у промові «М'язи світу», – а тому Європі загрожує чергова окупація, цього разу вже радянська. Бо навіть після виснажливої війни СРСР не відмовився від своїх завойовницьких планів». Черчилль застерігав: придивившись уважно, можна помітити, що «від Щецина на Балтиці до Трієста на Адриатиці опустилася на континент «залізна завіса». По один бік її – всі столиці древніх держав Центральної і Східної Європи – Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія. ... вони опинилися, як я це називаю, під радянською сферою впливу; всі вони тією чи іншою мірою потрапляють іще й під істотно зростаючий контроль Москви. Комуністичні партії, які були нечисленими у всіх цих країнах Східної Європи, стали значно сильнішими... і всюди намагаються запровадити тоталітарний контроль» (с. 296). Черчилль пророче наголосив у Фултоні: «Росія зупиниться лише перед сильнішим».

Цей виступ і досі вважають мало не офіційним оголошенням західним світом «холодної війни» СРСР, забуваючи, що застереженню Черчилля передувала (місяцем раніше) промова Сталіна в Москві, сповнена неприхованої ворожості до усього «капіталістичного оточення».

Джонсон вказує на факт попереднього ознайомлення з текстом Фултонської промови Президента США Гарі Трумана, який після того, як здійнявся гамір у світовій пресі на своїй пресконференції публічно зрікся цього. Однак незабаром лідер США зрозумів правоту Черчилля і прийняв знамениту доктрину «політики стримування».

Висока політична культура не дозволила В. Черчиллю виголосити таку епохального значення промову, не ознайомивши заздалегідь з її змістом чинного прем'єра Великої Британії Клемент Еттли. Останній втім із «характерною для нього сумлінністю» відмовився на заклик членів парламенту від лейбористів зректися цього факту (с. 298).

«Фактор Черчилля» вплинув на всю повоєнну світову політику. Він відіграв важливу роль у створенні держави Ізраїль та в архітектурі сучасного Близького Сходу. Але чи не найбільше уваги Б. Джонсон приділяє ставленню В. Черчилля до питань євроінтеграції, що не дивно, адже у момент написання книги у країні вже точилися активні суперечки між єврофілами та євроскептиками, які зрештою закінчилися перемогою останніх і виходом Великої Британії з Європейського Союзу (Брекзітом) у 2020 р.

Автор акцентує на невиправданій підозрілості і ворожості повоєнного лейбористського уряду до початкових кроків, спрямованих на європейську інтеграцію. Він показує нам Черчилля-візюнера, фундатора руху за об'єднання Європи (с. 306 – 313). Джонсон твердо переконаний, що якби у цей час прем'єр-міністром був В. Черчилль, він погодився би, принаймні, на участь в обговоренні проєкту Р. Шумана. Він висував вагомі аргументи на користь участі Британії у процесах європейської інтеграції у багатьох промовах повоєнного часу, які наводить автор. Черчилль апелював до питань безпеки, суверенності, намагався переконати слухачів у тому, що в євроінтеграції зрештою зацікавлені і США. Але парадокс був у тому, пише Б. Джонсон, що євроскептики з таким самим успіхом можуть тицяти у тексти Черчилля, хоча інколи для підсилення і трішечки перекручуючи цитати, і знаходити там інше бачення місця Британії в об'єднаній Європі (с. 314).

Сам Черчилль не робив трагедії з того, що через помилку лейбористів (а саме так він вважав), Велика Британія залишилася поза Європейською економічною спільнотою. Навпаки, він «з батьківською гордістю спостерігав за розробкою планів спільного ринкового простору (у *Західній Європі – Ю.Б., Л.П.*). Адже це була його ідея – звести ці країни разом, поєднати їх так нерозривно, щоби вони більше ніколи не пішли шляхом війни» (с. 317). І цей задум, як майже всі ідеї великого британця, теж став прикладом яскравого успіху.

Цікавим є розділ книги Б. Джонсона, де аналізується сучасне побутування спадщини В. Черчилля у Британії. Зокрема, йдеться

про використання його імені і прізвища у найрізноманітніші способи, і по-суті, створення нового бренду «Черчилль».

У заключному розділі «Фактор Черчилля» Б. Джонсон підкреслює, що Вінстон Черчилль був не лише політиком свого часу, він і сьогодні надихає багатьох своїми вчинками, своєю рішучістю, безкомпромісністю, нарешті – своїми промовами, книгами і картинами. «...Я твердо підтримую позицію тих, хто вважає, що не існувало нікого, навіть віддалено схожого на нього, ані до того, ані опісля» (с. 365).

Крізь книгу Б. Джонсона наскрізною ниткою проходить не лише його захоплення персоною В. Черчилля. Автор як політик високого рангу мимоволі, а може й навмисне, намагається крізь призму біографії свого героя збагнути власну діяльність. Він зізнається: «Правда у тому, що, хоч мені й любо писати та думати про Вінстона Черчилля, старий може трохи й присоромити мене. Покваплюся зізнатись, робота над його темою завжди є неймовірним задоволенням – проте, коли намагаєшся дати справедливую оцінку його життю, принизливо усвідомлюєш, що прикутий до його генія, генія неймовірної енергії та плодючості» (с. 359).

Книга не позбавлена незначних недоліків. Інколи автор вдається до надто розлогих цитувань. Хоча структура книги є добре продуманою і відповідає задуму Бориса Джонсона, при її прочитанні часом хотілося більшої хронологічної послідовності у викладі подій. Джонсон не оминув окремих усталених кліше, характерних для англо-американської історіографії, зокрема щодо СРСР, але вони, очевидно, пов'язані і з особистими політичними переконаннями автора.

Підсумовуючи, зазначимо, що книга Бориса Джонсона – це, безумовно, чудовий аналіз особи, життя і діяльності Вінстона Черчилля, зроблений у першу чергу з позиції британця і британського політика. Любов і повагу до героя своєї оповіді автор не лише проносить до останніх сторінок, а й передає її читачеві, причому робить це щиро і без фальші.

Із дослідження читачі почерпнуть для себе велику кількість маловідомих фактів про В. Черчилля, побачать його і як політика, і як людину, і все це на тлі найдоленосніших для світу подій двадцятого століття. Все це робить книгу Бориса Джонсона не лише захопливим, а й пізнавальним і корисним читанням.

Рекомендуємо книгу Бориса Джонсона студентам та курсантам вищих навчальних закладів України, які вивчають курси «Всесвітня історія», «Історія озброєння і військової техніки», «Історія міжнародних відносин» тощо, усім хто цікавиться минулим людства.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Кушнір В.О., Іжutowa І.В. Історико-ретроспективний аналіз формування та розвитку системи стратегічних комунікацій у секторі безпеки і оборони України3

Маїталір В.В. Проблеми і перспективи розвитку сучасного українського військового музейництва 18

Костишин Р.С. Володимир Кохан – військовик, громадський діяч, політик (1920–1930-ті рр.)31

Пащук Ю.М. Історичні аспекти організаційного вивчення і впровадження досвіду у Збройних Силах України у «мирний період» (1991 – 2014)44

Чікалін Р.А. *Wysoczan rebelis, Cosacis, Labori.* Відображення подій Хмельниччини в чистових книгах донесень Галицької землі Руського воєводства 1648 – 1649 рр.58

100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Кравець Н.П. Військова та громадська діяльність Василя Проходи у роки Першої світової війни та утворення Української держави71

Патер І.Г. Союз визволення України: військово-політичний аспект (1914–1918 рр.)81

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Виздрік В.С., Мельник О.М. Військово-теоретичні аспекти трактування війни на основі теорії Карла фон Клаузевіца114

Задунайський В.В. Спогади Ф. І. Єлісєєва – джерело вивчення воєнного мистецтва кубанської козацької кінноти під час антибільшовицького повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р.125

Йокубаускас В., Петрик А.М. У пошуках союзників: українська тематика у військовій періодиці Литви 1920 – 1940 років142

Кривизюк Л.П. Білоруська стратегічна наступальна операція (23 червня – 29 серпня 1944 року): організація взаємодії військ чотирьох фронтів170

Присяжнюк О.М. Військовий, інженер, розвідник: віхи діяльності полковника наполеонівських часів Вінсена Іва Бутена193

Слюсаренко А.В., Ведєнєєв Д.В. Творення моделей асиметричного («гібридного») протиборства основними учасниками Другої світової війни (1939–1945 рр.)206

Совгар О.М., Совгар Г.П. Королівська військова академія в Сандгерсті: історія виникнення та становлення226

ІСТОРІЯ ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

Тоїчкін Д.В. Етапи розвитку зброєзнавчої історіографії Старого світу та короткий огляд розвитку зброєзнавства у Європі до кінця ХІХ ст. 238

Туранський М.О., Пулим О.В., Корольова О.В. Історія розвитку та застосування розвідувальних і розвідувально-ударних безпілотних комплексів у збройних конфліктах сучасності252

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

Задорожний В.П., Польцев І.В. Чи буде lawfare вирішальним елементом у збройних конфліктах ХХІ століття268

Харук А.І. Висвітлення вірмено-азербайджанського збройного конфлікту 2020 р. у польських спеціалізованих виданнях281

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

Бураков Ю.В., Питльована Л.Ю. «Безкомпромісний геній»: ще раз про роль принципів у політиці. (Рец. на кн.: Джонсон Борис (2019). Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію, пер. з англ. Ю. Гірича. Харків: Віват, 400 с.)291

C O N T E N T S

HISTORY OF UKRAINE

Kushnir V., Izhutova I. Historical retrospective analysis of formation and development of strategic communications system in security and defence of Ukraine3

Mashtalir V. Problematic issues and development perspectives of modern ukrainian military museum art18

Kostyshyn R. Volodymyr Kokhan – miliratyman, public figure, politician (1920s – 1930s)31

Pashchuk Y. Historical aspects of organizational learning in the Ukrainian Armed Forces in peactime (1991 – 2014)44

Chikalin R. Wysoczan rebelis, cosacis, labori. The reflection of Khmelnychyna in the reports of delations books at the Galician land of the Rus voivodship 1648 – 164958

100 years OF UKRAINIAN REVOLUTION

Kravets N. Vasyl Prokhoda military and public ctivities during the First World War and the Ukrainian State71

Pater I. The Union for the liberation of Ukraine: military-political point (1914 – 1918)81

WORLD HISTORY

Vyzdryk V., Melnyk O. Military-theoretical aspects of the interpretation of war on the basis of Clausewitz's theory114

Zadunaiskyi V. Memoirs of F.I. Eliseev – source for the study of the kuban cossack cavalry military art during the Anti-bolshevik uprising in the Caucasus district in the spring of 1918125

Jokubauskas V., Petryk A. In search of allies: ukrainian topics in the military periodicals of Lithuania 1920 – 1940142

Kryvyziuk L. Belarusian strategic offensive operation (June 23 – August 29, 1944): four fronts troops organization of coordination170

Prysiazhniuk O. Military officer, engineer, prospector Vincent Yves Buten: milestones in the service of colonel of napoleonic times193

Sliusarenko A., Viedienieiev D. Creating the confrontation asymmetric “hybrid” models by the main participants of the Second World War (1939 – 1945)206

Sovhar O., Sovhar H. Royal Military Academy Sandgerst: origin and establishment history226

HISTORY OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT

Toichkin D. The development of weaponology historiography of the Old World and a brief overview of the development of arms and armor studies in Europe until the end of the XIX century238

Turanskiy M., Pulym O., Korolova O. History of development and application of intelligence and strike unmanned complexes in modern armed conflicts252

CURRENT LOKAL WARS AND ARMED CONFLICTS

Zadorozhnyi V., Poltsev I. Will lawfare be a decisive element of XXI-century conflicts?268

Kharuk A. Coverage of the Armenian-azerbajjani military conflict of 2020 in polish specialized publications281

SCIENTIFIC REVIEWS

Burakov Y., Pytlyovana L. "Thoroughgoing genius": once again on the role of principles in politics. (Review on the book: Johnson Boris (2019). *The Churchill Factor: How One Man Made History* / translated from English by Y. Girich. Kharkiv: Vivat, 400 Pp.)291

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

«Військово-науковий вісник» внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук. Збірник видається Національною академією сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного двічі на рік (весна – осінь). Статті публікуються українською та англійською мовами.

Статті, що подаються до публікації у Віснику, повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни. Вони мають бути структурно побудовані згідно з вимогами Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 7-05/1. Тобто включати наступні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати вимогам оформлення, що зазначені на офіційному сайті видання - <http://vov.asv.gov.ua>.

Обов'язковими елементами статті є:

індекс УДК (універсальний десятковий класифікатор). Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті;

прізвище та ініціали автора. Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті, під УДК;

обліковий запис автора ORCID (має відповідати стандартам ORCID та мати вигляд повного URL (наприклад, <http://orcid.org/0000-0003-1856-0045>). У лівому верхньому куті, під прізвищем та ініціалами автора;

заголовок статті;

анотація українською мовою (не менше 600 знаків з пробілами);

ключові слова (не більше 5-ти) українською мовою.

текст статті (до 40 тис. знаків);

список використаних джерел та літератури;

references;

анотація англійською мовою (не менше 1800 знаків з пробілами).

Журнал використовує Harvard Referencing Style (варіант Великої Британії (GB)) для оформлення списку використаних джерел, а також для упорядкування внутрішньотекстових посилань. Приклади оформлення списку літератури можна знайти за посиланнями: <http://www.nbu.gov.ua/node/868> та <http://www.emeraldgroupublishing.com/authors/guides/write/harvard.htm?part=2>

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Автор несе відповідальність за додержання вимог чинного законодавства при підготовці матеріалів, у тому числі норм авторського права та достовірність наведених фактичних даних, зокрема цитат, посилань на джерела, імен і назв.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації. Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису, відхилити його, якщо науковий рівень статті недостатній або не відповідає напрямку Вісника. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Авторські матеріали подаються до редколегії збірника через Науковий центр Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ (науково-дослідна лабораторія військово-історичних досліджень). Матеріали в електронному вигляді надсилати на адресу: burakov04@ukr.net, deep_in_faith@ukr.net.

Редакційна колегія «Військово-наукового вісника»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК 35

Відповідальний за випуск *А. Щеглов*
Редактор *Н. Хмелюк*
Коректор *О. Мінєєва*
Комп'ютерна верстка *А. Патрушева*

Підписано до друку 11.05.2021.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Century Schoolbook. Офсетний друк.
Умов. друк. арк. 19,5
Обл.-вид. арк. 17,5
Тираж 100 прим.
Замовлення № 23

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79026, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від 14.12.2010 р.